

AKADEEMIA

12. AASTAKÄIK

2000

NUMBER 8

-
- Mihkel Veske eesti ja sugulaskeelte uurijana Paul Alvre
 Need inimese imetabased ihuliikmed Juhan Peegel
Kalevipoeg uues väljaandes Hoia Ronk
 Vaba Eesti Võitlusrinne Jaak Pihlau
 Hea elu, moraal ja sotsiaalne õiglus Margit Sutrop
 Nietzsche ja Hiina mõtlemine Chad Hansen
 Miks juriste ei sallita? Eric Hilgendorf
 Riigi roll akadeemilises majandushariduses Jüri Sepp
 Endel Varep asulastiku uurijana Ott Kurs
 Rahvastiku ümberpaiknemine Eestis . Örjan Sjöberg, Tiit Tammaru
 Juhan Liivi luuleauhinna kujunemine Karl Elken
 Sissejuhatus suulisesse eesti keelde Tiit Hennoste
-

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep
tegevtoimetaja Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja Agu Tani
universalialia Jaan Kangilaski
humaniora Mart Orav
socialialia Jaan Isotamm
naturalialia Toomas Kiho
keeletoimetaja Triin Kaalep
korrektor Kristin Sarv
sekretär Tiit Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@online.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2000

Tartu Ülikooli Kirjastus, Tiigi 78

Trükiarv 2200

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

12. AASTAKÄIK 2000 NUMBER 8 (137)

- Mihkel Veske eesti ja sugulaskeelte uurijana
Paul Alvre 1587
- Need inimese imetabased ihuliikmed
Juhan Peegel 1606
- Kalevipoeg* uues väljaandes ja soneti moodostoses,
väikse sissejohtega ja küüniva kommentaariga
Hoia Ronk 1614
- Vaba Eesti Võitlusrinne ja Eesti Vabariigi taastamiskatse
1944. a septembris
Jaak Pihlau 1618
- Hea elu, moraal ja sotsiaalne õiglus:
Aristotelesest tänapäevani
Margit Sutrop 1638
- Nietzsche ja Hiina mõtlemine
Chad Hansen 1667
Tõlkinud Ann Must
- Miks juriste ei sallita?
Eric Hilgendorf 1687
Tõlkinud Eva-Liisa Sutrop

Riigi roll akadeemilises majandushariduses	
	<i>Jüri Sepp</i> 1700
Endel Varep asulastiku uurijana	
	<i>Ott Kurs</i> 1711
Rahvastiku ruumiline ümberpaiknemine üleminekuperioodi Eestis	
	<i>Örjan Sjöberg, Tiit Tammaru</i> 1730
Juhan Liivi luuleauhinna kujunemine	
	<i>Karl Elken</i> 1753
<i>Arvustus: Viisakas ajalugu. Olaf Kuuli. Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991. Tallinn 1999. 256 lk.</i>	
	<i>Vello Helk</i> 1758
Editorial note. Summaries 1763
Sissejuhatus suulisesse eesti keelde. IV	
	<i>Tiit Hennoste</i> 1771

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 1637, 1686, 1710, 1752: Eva Limbergi illustratsioonid.

MIHKEL VESKE EESTI JA SUGULASKEELTE UURIJANA

Paul Alvre

Mihkel Veske on läinud ajalukku silmapaistva keeleteadlasena, luuletajana ja ärkamisaja tegelasena. Üldtuntud on tema rahvalikud laulud “Kas tunned maad”, “Mingem üles mägedele”, “Kui kallist isakodust läksin” jt. Vähem teatakse tema üle käändude ja kivide kulgenud haridusteest ja sellele järgnenud viljakast tegevusest keelemehena.

M. Veske on esimene kõrgelt haritud eesti soost keeleteadlane, kes 1872. aastal omandas Leipzigi filosoofiadoktori kraadi. Ta oli tollal 29-aastane. Aastail 1874–1885 töötas ta Tartu ülikoolis eesti keele lektorina. Ametisse astumisel pidas ta saksakeelse loengu teemal “Soome-ugri keelte ajaloolisest kujunemisest võrrelduna indogermaani keeltega ja eesti keele grammatika uurimise meetodist” (Veske 1875). Tartu perioodi mahuvad tema suvised murdeuurimisreisid, *Eesti rahvalaulud I–II*, luulekogu *Dr. Veske laulud* ning mitugi teaduslikku artiklit ja raamatut. Aastast 1886 kuni surmani 1890 oli M. Veske soome-ugri keelte õppejõud Kaasani ülikoolis. Arvamus, nagu oleks ta seal kandnud professori nimetust, pole leidnud dokumentaalset kinnitust. Arhiiviandmeil on aga kindlalt teada, et “Leipzigi ülikooli filosoofiadoktor Mihhail Peetri p Veske” määrati keiserliku Kaasani ülikooli soome murrete õppejõuks 8. veebruaril 1886; 1887. a sügissemestril oli ta veel õppeülesandetäitja (Depman 1958: 433 jj).

Soome-ugri teaduspõllul tegi M. Veske pioneeritööd. Suur osa sellest on elanud üle aegade. Tema haridus- ja teadlastee vääril ligemat tutvustamist.

*

Väitekirja lõppu lisatud eluloos annab M. Veske oma sünniajaks 28. (16.) I 1843. a. See ei lange aga kokku kirikuraamatute ja ristimistähe andmetega, kus seisab 17. (29.) jaanuar (Kaup 1936: 5). Kooliteed oli M. Veskel õnn alustada Pulleritsu külakoolis, kus õpetajaks oli innukas Viljandimaa ärkamisaja tegelane Jaan Adamson. Tema õhutusel jätkas M. Veske õppimist Paistu kihelkonnakoolis, kust tee viis professor Alexander von Oettingeni majanduslikul toetusel edasi Tartu gümnaasiumi ja sealt 1866. a Leipzigi misjonärikooli. Sealt lahkus ta aga juba järgmisel aastal, sest kooli totra distsipliini tingimustes oleks ta pidanud vaimselt kõigiti kängu jääma ("in jeder Hinsicht hätte verkümmern müssen") (Veske 1872: 101). Teadmishimulise noormehe aitas majandusraskustest üle Venemaa kindralkonsul von Have Leipzigs, kelle soovitusel M. Veske hakkas saama Vene suurvürstinna Hele-ne Pavlovnalt regulaarset abiraha (200 taalrit aastas kuni ülikooli lõpetamiseni) (Veske 1872: 101; Kaup 1936: 17). Tagasihoidlikku abiraha kodumaalt olid suutnud organiseerida J. Adamson, F. R. Kreuzwald jt (Põldmäe 1965: 274 jj). Leipzigi ülikoolis õppis M. Veske a 1868–1872 oma aja silmapaistvate teadlaste G. Ebersi, H. Brockhausi, G. Curtiuse, E. Leskieni, F. Zarncke jt juhendusel. Õppeainete loetelu, mida M. Veske eri professorite juures kuulas, on üsna pikk. Nende hulgas on saksa keele grammatika ja kirjanduse ajalugu, sanskriti keele alused, zendi keele alused, võrdleva keeleteaduse alused, kreeka keele grammatika ja kirjanduse ajalugu, ladina keele grammatika, vanabulgaaria keele grammatika, saksa, slaavi ja leedu keele võrdlev grammatika, Euroopa keelte, eriti soome sugu keelte ülevaade, romaani keelte võrdlev grammatika ja hispaania keele grammatika, araabia keele grammatika, vanade egiptlaste keel jm (Depman 1958: 431 jj).

M. Veske õpinguaastaist on veel teada, et ta avaldas F. Zarncke toimetatud ajakirja *Literarisches Centralblatt* 1870. a 4. numbris arvustuse F. J. Wiedemanni eesti—saksa sõnaraamatu kohta. Arvustus oli üldiselt tunnustav, kuid sisaldas ka kriitilisi märkusi. On arvatud, et selle peale kirjutas J. Budenz terava arvustuse, mida aga *Literarisches Zeitblatt*'i toimetuse ei avaldanud, et noorele keeleteadlasele mitte paha teha. Tegelikult kutsus aga J. Budenzi

ja O. Donneri pahameele välja hoopis M. Veske (*Michael Weske aus Livland*) 1872. a kaitstud väitekirjaga *Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes: Inauguraldissertation zur Erklärung der philosophischen Doctorwürde auf der Universität Leipzig* (millest muide kohe järgmisel, 1873. aastal ilmus kordustrükk mõneti muudetud tiitellehega). Et pahameeletorm tõusis just mõnedest varjamatuist otseütlemistest väitekirjas nii eesti kui ka soome klassikute aadressil, aga mitte M. Veske tudengipõlve retsensioonist, näitab selgesti Schiefneri kirjavahetus Wiedemanni ja Budenziga (Ariste 1977: 448; Undla-Pöldmäe 1969: 284).

Arvamuste lahkumineku E. Ahrensi, F. Wiedemanni, A. Ahlqvisti ja teistega olid paratamatud juba uurimismeetodi järsu erinevuse tõttu. M. Veske toetub soome, eesti jt keelenähtuste analüüsimisel läbinisti võrdlev-ajaloolisele meetodile. Ta teeb seda esimesena ja seejuures raudse järjekindlusega, nii et tema uurimus mõjub veel tänapäevalgi värskena ja kaasakiskuvana.

M. Veske väitekirjal on kaks põhiosa: 1) deklinatsioon läänemeresoome keeltes; 2) *n*-käänded kõigis soome-ugri keeltes. Selles uurimuses on võetud ligema vaatluse alla eesti keele välted ja nende kujunemine. Kolmandat vältet oli teatavasti esmakordselt käsitletud juba O. W. Masing, kuid ta ei suutnud veel teha selget vahet häälikute vältuse ja rõhu vahel (Kask 1970: 256). E. Ahrens ei erista II-vältelist *kardan* 'ich fürchte' III-vältelisest *kardan* 'ich überziehe mit Blech' ja F. J. Wiedemannilgi ei näita märkimisväärsust *mël*, gen. *mële* Võru murde grammatikas midagi muud kui erinevust vokaalide kvaliteedis (mitte aga kvantiteedis) (Veske 1972: 14 jj). Tähelepanekus, et III-vältelised sõnad on varem olnud silbi võrra pikemad, tugineb M. Veske ühele J. Hurda kirjas olevale vihjele (I. XII 1867).

M. Veske rakendab vältete foneetilist tähistamist, osutades ühtlasi, et seoses sõna teise silbi *p i k a v o k a a l i l ü h e n e m i s e g a* (siinne sõrendus — *P. A.*) on esimene silp pikenenud ja sõna muutunud kolmandavälteliseks (*linna^ca < linnaan < linnanahan*). Selle M. Veske ebatäpse seisukoha III vältete tekkimisaja suhtes on hiljem kriitikata üle võtnud ka B. Collinder (1929: 19) ja see kajastub hilisemates eesti keele uurimustes ning teatmeteostes (Kettunen 1962: 80 jj; Kask 1972: 72 jj; ENE 2: 212). B. Col-

linderi asepikeendusteooria pidas vältevahelduse põhjuseks sõnas toimunud kadusid ja lühenemisi, ent P. Ariste oli vastupidisel seisukohal, et vältevaheldus põhjustas kaod ja lühenemised (Ariste 1947; Rätsep 1989: 1514). Siinkirjutaja arvates sai III välde tekkida vaid keele selles arengujärgus, kui kontraktsiooni tulemusel sõna teise silpi tekkinud pikk vokaal oli veel alles (Alvre 1997a: 107 jj, 1997b: 107 jj). Analoogilist ülepikeenemist seoses geminatsiooniga võib leida ka soome keele idamurretes (vrd *vakka* ja sm *vakkoa*, *võitta* ja sm *oittaa* jne). Arvamus, nagu lähtuks vältevaheldus Skandinaavia muinaspõhja keele mõjul muutunud rõhujärgude kõnerütmissüsteemist (Eek, Help 1987; vrd Hint 1997), on selgelt üle kombineeritud. Usutav seletus peitub eesti keeles eneses. Eesti keele neljandal vältel, mida mõnikord on oletatud, puudub samuti tõepõhi.

M. Veske rõhutab õigesti, et eri käändevormide moodustamisel tuleb lähtuda sõnatüvest ja vaadata, kuidas sellele käändelõpud liituvad, aga mitte tuletada üht käänat teisest. Seejuures teeb E. Ahrens mõnigi kord eriti raske vea ("besonders starken Fehler"), tuletades näiteks ka *meel-t-tüüpi* sõnade sisseütleva käände osastavast käändest: *t*-le olevat algul lisatud *e*, mille eest siis *t* välja langenud. Sisseütleva õige arengukäik on tegelikult näha soome keelest (*mieleen* < *mielehen*) (Veske 1872: 23). Samasuguse kriitika osaliseks saavad üldjoontes ka F. J. Wiedemann ja A. Ahlqvist, sest nendegi kohta käivad õpetussõnad, et "õigesti deklioneerida, peab tundma sõnatüve", ja kui nad (Ahlqvist, Wiedemann) oleksid arvestanud vormide ajaloolist kujunemist, siis ei oleks nad seda viga teinud (Veske 1872: 24, 27). Sellest vaatevinklist on M. Veske kritiseerinud oma eelkäijaid veel teisteski töödes. Õigeks ei saa pidada E. Ahrensi ja F. J. Wiedemanni arvamust, et sõnus *kõrs*, *vars* on *rs* sarnastunud *rr*-iks. Et nominatiiv oli varem *korti* ja sõnatüvi *korte-*, küsib M. Veske põhjendatult "kudas võis "s" genitiivis "r-^{ks}" saada, kui teda seal iial ei olnudki". Seletused ja reeglid tuleks nõnda esitada, et nad mitte "historia põhjuste vastu" ei käi (Veske 1879: 93 jj). F. J. Wiedemanni kohta arvab M. Veske eraldi, et tal võis olla raskusi eesti pikkusastmete täpse tajumisega.

Väitekirja teine pool koos analüüsi näitlikustavate tabelitega annab hea ülevaate kõigi soome-ugri keelte *n*-elemendiga käänete kohta.

M. Veske järgi on *n*-käänete distributsioon olnud läänemere-soome keeltes järgmine: *na-* (*nä-*) lokatiivis, temporaalis ja predikatiivis, *na-*, *ne-* modaalis ja distributiivis, *ne-* komitatiivis, *n-* genitiivis, instrumentaalis ja *n*-adessiivis, *-n + ta* (**na + ta*) *n*-ablatiivis. Vastava käände funktsioone selgitavad näited. Nii tunneb soome keel *na-*, *nä-*lokatiivi tarvitamist lokatiivselt postpositsioonides (*kaukana* 'kaugel'), adverbides (*kotona* 'kodu'), temporaalselt (*sinä päivänä* 'sel päeval') ja predikatiivselt (*on tuomarina* 'on kohtunikuks').

Et M. Veske lähtus tollal üldiselt kehtinud arvamusest, et käändelõpud on varem olnud iseseisvad vokaaliga lõppevad sõnad, siis on täiesti ootuspärane, et ta eeldab genitiivi *n*-i kujunemist *na-*, *nä-* käändest (lokatiivist-essiivist). Pole huvitusetä märkida, et samale seisukohale on hiljem asunud L. Kettunen (1956: 18 jj), kelle järgi genitiivi (nagu ka instruktiivi, komitatiivi ja terminatiivi) juured on lokatiivis-essiivis. Genitiivi väljakasvamine lokatiivist-essiivist on teoreetiliselt muidugi mõeldav, kuid see pidi siis toimuma veelgi varasemal perioodil kui uurali algkeeles. Viimases eksisteerivad aga lokatiiv(-essiiv) ja genitiiv(-instruktiiv) juba rangelt lahus.

M. Veske soovib ka *l-* ja *s-*käändeid koos käsitleda. Seejuures ei ületavatki soome-ugri põhikäänete arv indoeuroopa keelte oma.

Et M. Veske oli oma põhihariduse saanud indoeuropeistidelt, siis tundis ta pidevat huvi ka selle keelkonna, eriti aga mõlema keelkonna ühisjoonte vastu. Sellest valdkonnast on tema lektori-ametisse astumise ettekanne, mis ilmus nii Õpetatud Eesti Seltsi *Verhandlung*'eis (Bd. 8, Heft 2) kui ka 16-leheküljelise äratrükina (Veske 1875). Indoeuroopa ja soome-ugri keelte ühiste joontena on selles vaatluse all noomenisufiks *-ma* (sm *sanoma* 'sõnum' — skr *ghar-má* 'soojus'), mõned personaalpronoomenid ja pöördelõpud (*-mä*, *-n < -m* — leedu *es-mi*, vanäülemsaksa *ga-m* (< *-mä*) 'ma lähen' jt), *ta*-ablatiiv (sm *kotoa* < **kotota* 'kodunt' — skr *svarga-tás* 'taevast'). Edasi arvab M. Veske, et soome-ugri keeltes lisandub aglutinatsioonile sageli ka fleksioon,

mis avaldub eriti ilmekalt onomatopoeetilis-deskriptiivses sõnavaras. *kil-*, *kõl-*, *kol-*elemendiga verbid on kõik tegelikult sama juurega *k – l* (*k + l*), mille põhitähendus on 'helisema' ('klingen'). Heli tooni määrab aga vokaalide *i*, *õ*, *o* kõrgus. Enamikul juhtudel on selliste sõnade täpne tõlkimine indoeuroopa keeltesse üsna võimatu ülesanne, mida võib märgata ka F. J. Wiedemanni eesti—saksa sõnaraamatu puhul. M. Veske peatub ka oma lemmikteemal — eesti keele kolmel vältel —, mis samuti kuulub flekteerivate ilmingute valdkonda.

Kuigi vööras keeles kirjutatud eesti keeleõpetusel on pikk iga, mis üle F. J. Wiedemanni, E. Ahrensi jt grammatikate läheb H. Stahl'i *Anführung*' iga tagasi aastasse 1637, sai alles M. Veskest rahvusliku grammatikatradsiooni rajaja. Raamatus *Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis* (1879) kirjeldas eestlane esimest korda eesti keele olemust eestlasele eesti keeles.

Eesti kirjakeele murdelise baasi selgitamiseks käis M. Veske suviti korduvalt uurimisreisidel. Ta jõudis veendumusele, et "raamatu keeleks" sobib kõige paremini Kesk-Tallinnamaa keel, mida "õhtupoolisel Virumaal (Rakvere, Haljala, Katarina, Veike-Maarja, Simona ja Jakopi kihelkonnas), Järvamaal ja Harjumaal (iseäranis selle hommikusel poolel) räägitakse" (Veske 1879: IV). Selle murdeala keelepruugist lähtudes soovitab ta kirjakeelekski võtta kasutusele sellised vormid, nagu *tuba : tua*, *pidama : pian*, *selts : selsi*, *tantsima : tansin*, *andma : antku*, *leitsin* jt, samuti põhjaeesti keskmurde diftongilist hääldamist kajastavad *kieel*, *puool*, *müööda*, *vöeras* jne. M. Veske seisukohti võib pidada teoreetiliselt põhjendatuks, kuid ta ei arvestanud meie kirjakeele sajanditevanust traditsiooni, mis tõrjub üksikmurdeist lähtuvaid uuendusi. Üsna mitmed M. Veske propageeritud ettepanekud aitasid siiski põhjaeesti keskmurde joontel juurduda, nende hulgas ka *de*-mitmus ja *sid*-osastav (Kask 1984: 149 jj).

Oluline on teada, et M. Veske rõhutas esimesena, et erinevalt soome ja teistest sugulaskeeltest on eesti keele häälikutel kolm pikkust ehk völdet. Oma puhtfoneetilises kirjaviisis pakkus ta III vältle märkimiseks välja erinevaid võimalusi: (*istu*) *saaani – saāni*) — *sāni*, millest aga ükski oma keerukuse tõttu ei leidnud ulatuslikumat rakendamist. Idee tsirkumfleksi kasutamiseks võis M. Veske saada Soomest V. Schildt-Kilpiselt, kes

omaloodud ortograafias tähistas sellega pikki vokaale, nt *sávat*, *seisô* 'seisab' jt (Häkkinen 1994: 428).

Eesti keele ortograafia puuduseks on tänapäevalgi asjaolu, et ilma kontekstita ei suudeta vahet teha teise- ja kolmandavälteliste vormide vahel, näiteks (*selle*) kannu — (*seda*) kannu, (*seda*) võõrast — (*sellest*) võõrast jms. Sünnipärane eestlane pole aga selles arvatavasti kunagi näinud erilist probleemi. Eks sedastanud M. Veskegi omal ajal, et "Eesti keele lugeja loeb praegusi raamatuid üksi sellepärast õigeste, et ta mitte õiete tähtede järele ei loe, mis ta silm näeb; teeks ta seda, siis saaks ta võeriti keelt kuulda, ja et see ei sünniks, ei pane ta tähti sagedaste tähelegi" (Veske 1879: V jj). Õigekeelsussõnaraamatuis on aga alates E. Muugist kombeks eraldi ära märkida kõik III-vältelised sõnavormid.

Eesti keele olemuse ja ajaloo õigeks mõistmiseks peab M. Veske vajalikuks soome keele oskust. Iga uurija peab, "kui ta õigeste tahab tööd teha, Soome keelt mõistma, iseäranis neid seadusi tundma ja otsima, kelle järele Eesti keel vanemast, arvata praegusest Soome keele olekust selleks saanud, mis ta praegu on" (Veske 1879: VI jj).¹

Kui M. Veske käis 1880. a Soomes, tekkis tal ilmselt seal mõte koostada võrdlev soome ja eesti keele häälikulugu ("Soome keele healte seadusi Eesti keelega võrrelda") (Veske 1881, eessõna). Selleni ta siiski ei jõudnud (ja see töö on tegemata tänapäevani), kuid soome keele lühike õpetus grammatika näol ilmus juba järgmisel aastal ja sellele tuli hiljem lisa "lugemise harjutustega" (Veske 1884). Uurimistöös kõrvutas M. Veske meelsasti eesti vorme soome keelega. Nii on ta ühel Õpetatud Eesti Seltsi 1881. a koosolekul võrrelnud rahvalaulude *kse*-vorme (*surekse*, *kadukse*) soome vastava esinemusega (*Istuiksen ilo-kivelle* 'Auf den Gesangesfließ stellt er sich'). Soome keele grammatikas on tal kõrvutusi eesti murdevormidega. Näiteks mainib ta lk-l 49, et Viru murdes pruugitakse veel eitussõnu *en*, *et*, *ei*, *emma*, *etta*,

¹Siinjuures tahaks juhtida lugeja tähelepanu ühele vähetuntud faktile. Nimelt leidub esimesi teateid soome keele tagasihoidlikust õpetamisest eesti keele kõrval tsariaegses Tartu ülikoolis juba 1803. aastast. Võrdluseks märgitagu, et soome keel õppeainena jõudis Helsingi ülikooli alles 1828. a, s.o 25 aastat hiljem.

eiwad. Käsitledes soome keele *ne*-potentsiaali, ei läbe ta olla toomata võrdlusi nii eesti rahvalauludest (*lähnen, vedaneb, õlleb* jt) kui ka Vastsest Testamendist (*mes se olnes, tulnes, lännes* jt). M. Veske *Soome keele õpetus* tohiks pakkuda huvi ka lahe tagant vaadatuna, sest selles on selliseidki vorme ja kategooriaid, mida tänapäeva kirjakeeles enam ei viljelda (prolatiiv *maatse* 'mait-si', mitmuse illatiiv *vierahisin, vieraisin* 'võõraisse', personaalne passiiv potentsiaalis ja konditsionaalis — *annettanen* 'mind võib anda', *annettaisin* 'mina saaksin antud, mind saaks antud' jt, *kaan-, kään-*imperatiiv — *annettakaan* ja *koon-, köön-*vorm — *annettakoon* optatiivina, refleksiivivormid *antaun, muuttain, kätkeikse* 'ta peidab end' jt). M. Veske *Soome keele õpetust* on agaralt tarvitanud mitme põlvkonna teadus- ja kultuuritegelased, teiste hulgas ka Gustav Suits (Roos 1972: 81).

Murdekogumisreisidel saadud materjali on M. Veske oskuslikult ära kasutanud soome ja eesti keele võrdlemisel. Tähelepanuväärt ja põhiliselt õige on tema arutlus rannikumurde päritolu üle. Rannikueestlaste vanad keelendid pole mitte fennismid, vaid algelt eestipärased jooned ("ursprünglich estnische"), mis on ainult paremini säilinud kui teistes eesti murretes (Veske 1875: 61 jj).

M. Veske põhjalik uurimus *vere*-lõpuliste kohanimede kohta (Veske 1877b: 47 jj) haakub ennekõike fennougristikaga selle poolest, et seda toponüümitüüpi on püüdnud seletada ka mitmed soome uurijad (J. Mikkola, E. N. Setälä ja M. Veskega ühesugusele *veer*-seletusele jõudes ka L. Kettunen). Huvitaval kombel on Soome ja soome keelega seotud seegi asjaolu, et *vere*-kohanimede kohta esitatud viimane seletus ilmus 1992. aastal soome ajakirjas *Virittäjä*, kusjuures siinkirjutaja tõlgenduse *-vere < veere* (: *veerde*) 'alemaa, alepõld' puhul on lähtutud soomekeelsest vastest *viere* (: *vierteen*) 'alemaa', mis leidub E. Lönnroti *Soome—rootsi sõnaraamatus* (Alvre 1992: 72 jj).

Aastal 1885–1886 viibis M. Veske Ungaris. Ajakirjanduses algas selle eelkajastus juba 1884. aastal, kui *Sakala* teatas, et "Septembri hakatusel on nüüd ministeeriumist luba tulnud, et Dr. Veske üheks aastaks Ungarimaale võib sõita" (Lindeberg 1968: 287). *Valgusele* saatis M. Veske kaastööd pealkirja all "Kirjad Ungari maalt", tema põhihuviks oli aga keeleteaduslik töö. Ta saatis Tartu saksakeelsele ajalehele kaks artiklit pealkirjaga "Ueber die

Verwandschaft der magyarischen Sprache mit der estnischen, resp. finnischen Sprache". Eesti ja ungari sõnavõrdlusi sisaldavad ka Eesti Kirjameeste Seltsi ja Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes avaldatud kirjutised (Veske 1885, 1886b). Ungari ja teistegi sugulaskeeltega ühise sõnavara tutvustamisel tugineb M. Veske J. Budenzi etümoloogilisele sõnaraamatule. Paarile tüüpilisele häälikumuutuselegi ungari keeles on ta tähelepanu juhtinud: $k > h$ (*hal* — *kala* jt), $p > f$ (*fon* — *punub* jt). Neid mõnekümne näitega sõnavõrdlusi saab pidada esimesiks eestlase kirjutatud ja Eestiski avaldatud kogu soome-ugri keelkonda laiemalt haara-vaiks etümoloogiaiks.

Professor J. Budenzi peres elades omandas M. Veske väga kiiresti ungari keele oskuse, mida ta kohe asus rakendama ilukirjanduse tõlkimisel. S. Petõfi luuletuse "Mina oleks jooksev jõgi" tõlget on peetud väga täpseks, peaaegu sõnasõnaliseks.

Ungarist pöördus M. Veske 5. jaanuaril 1886 Vene ministri Deljanovi poole kirjaga, milles palub anda talle Kaasani ülikooli soome murrete õpetaja vakantne koht. *Curriculum vitae*'le on lisatud 66 numbrist koosnev tööde nimestik, mida on hiljem kahelgi korral ära trükitud (Depman 1958: 56 jj; Veski 1915: 204 jj).

Kaasani arhiivis säilitatav M. Veske trükitud tööde nimestik erineb Peterburis säilitatavast selle poolest, et siin-seal on ta esile toonud silmapaistvate välismaa teadlaste hinnanguid oma töödele. Need on huvipakkuvad. Doktoritöö puhul on lisatud ääremärkus: "Üks esimesi rangelt teaduslikke lingvistilisi teoseid soome keele alal. Leskien, Budenz... on mulle seda kiitnud." Teose *Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis* kirjele on lisatud: "Budenzi arvates on see üks paremaid töid soome filoloogia alal", uurimuse "Ueber die estnischen Ortsnamen auf *w e r e*" puhul aga: "Budenz peab seda tööd eeskujuks kõikidele seda liiki uurimustele" (Issakov 1980: 621).

M. Veske ametlik nimetamine Kaasani ülikooli õppejõuks, nagu eespool juba nägime, toimus 8. veebruaril 1886. aastal. Kaasaniisse jõuab M. Veske ilmselt siiski alles järgmisel aastal, kui tema nimi ilmub ülikooli loengute nimekirja, ja sedagi mitte trükitud nimestikus, vaid dekaani täiendavas teadaandes. M. Veske luges soome sugu keelte võrdlevat grammatikat, soome sugu rahvaste etnograafiat ja muistset kultuuri keele andmeil. Tartu ülikoolis

ei tulnud sakslaste vastuseisu tõttu M. Veske lektori koha muutmisest professuuriks midagi välja. Ometi on isegi ühes Virumaa palvekirjas nõudmine, et Tartu ülikoolis loodaks eesti keele professori koht (Ibius 1961: 340).

Kaasanis huvi M. Veske volga keeltest. Mari keele seisukohalt on oluline uurimus selle murdelise liigenduse kohta *Исследования о наречиях черемисского языка* (Kaasan 1889, 50 lk), mis sisaldab hulgaliselt 1888. aasta suvel M. Veske enda kogutud keeleainest. Selle ja varemgi mari keeles ning mari keele kohta ilmunud kirjanduse (grammatikad, sõnaraamatud) põhjal püüab ta jõuda selgusele mäe- ning niidumari murde ja osalt ka nende murrakute häälikuseadustes.

Kohe töö algul lükkab ta ümber juurdunud arvamuse, nagu kulgeks mäe- ja niidumari piir piki Volgat. Kummalgi pool jõge on ka teise murde kõnelejate regioone. M. Veske opereerib põhiliselt mõistetega lääne- ja idamari. Läänemari jaguneb tal Kozmodemjanski (mäemari) ja Jaranski (praegune loodemurre) alarühmaks. Idamari haarab tal nii praeguse niidumari kui ka tegeliku idamari Malmöži ja Uržumi piirkonna.

Vokaalharmoonia olemasolus on M. Veske veendunud. Kõige järjekindlamalt ilmneb see mäemaris. Sõnad on kas taga- või eesvokaalsed. Vokaalharmoonia olemasolu või selle puudumist demonstreerib M. Veske käänamis- või pööramisnäidetega, näiteks *künä* — *küna* 'meie kivi', *šümdä* — *šümda* 'teie süda' jt. (Vene tähed on siin ja edaspidi asendatud ladina tähtedega.) Põhiline vahe lääne- ja idamari vahel on esimese silbi vokaalis. Seda selgitab M. Veske näidete vastandamisega, näiteks *a* — *o* (*kandem* — *kondem* 'kannan', *ä* — *a* (*järä* — *jara* 'tühi') jt. Vaatluse all on ka järgsilpide vokaali sõltuvus esimesest silbist. Sõna esimese ja viimase silbi suhet selgitab ta Tsarevski murraku näidetega: *o*, *u* — *o* (*kombo* 'hani', *muno* 'muna'), *e*, *i*, *ü*, *ö* — *e* (*keče* 'päev', *ište* 'jääs'). Vokaalide *ü* ja *ö* korral ilmneb ka kalduvust labiaalharmooniale, näiteks sõna *kü* 'kivi' inessiiv on *küšte* kõrval ka *küštö*.

Morfoloogilistest erinevustest mari murdeis juhib M. Veske tähelepanu vaid mitmuse tunnuste varieerumisele. Leksikaalsed lahknevused raskendavad aga üksteise mõistmist, mistõttu mõnikord suheldakse vene keeles.

M. Veske on võtnud analüüsi objektiks veel ka 1820. aastal ilmunud *Matteuse evangeeliumi* keele, kõrvutades selle mäemari-murdelisi vorme rahvakeelsetega. Vahe on liialt suur ja oleks olnud lausa ime, kui marid oleks "sellist vigast evangeeliumiteksti mõistnud" (lk 39). F. J. Wiedemanni mari keele mäemurde grammatika *Versuch einer Grammatik der tscheremissischen Sprache* (1847) kõrvutamine rahvakeele vormidega toob päeva-valgele ka selles leiduvad ebatäpsused, mida on eriti rohkesti vokaalides. M. Veske loetleb niisuguseid keelendeid tervelt neljal leheküljel, näiteks *kidsha* — p.o *kitshə* 'tema käsi', *marasha* — p.o *marəshə* 'tema mõök, nuga', *tal'anda* — p.o *täländä* 'teile' jpt. Viimasena on M. Veske võtnud vaatluse alla 1837. a Kaasanis ilmunud mäemari grammatika *Черемисская грамматика*, leides sellestki üht-teist kohendamist väärivat. M. A. Castréni mari keele grammatikat pole M. Veskel õnnestunud Kaasanisse saada, kuid kaudsed võrdlusandmed näitavad, et häälikute märkimises on M. A. Castrén olnud hoopis täpsem kui keegi teine.

Selle uurimusega, millele muide on andnud tunnustava hinnangu mari lingvist L. Vassikova (1958: 29 jj), astus mari keele kirjeldus teaduslikule täpsusele suure sammu lähemale. Täpsustusid ka murdepiirid. M. Veske häälikuseadused on üldiselt paikapidavad. Teedrajav oli ka kahe lähedase sugulaskeele (mari ja mordva) omavaheline võrdlus.

M. Veske kõige mahukam uurimus on samuti Kaasanis kirjutatud ja seal 1890. a ilmunud venekeelne teos *Славяно-финские культурные отношения по данным языка* (IV + 304 + XX lk). Selles püüab ta ulatuslikult ja mitmetahuliselt lahendada slaavi ja soome-ugri laenusuhteid. Uurimus on oluline nii soome-ugri kui ka vene keele varasema häälikupildi ja sõnavormide seisukohast. Läänemeresoome keelte kultuurisõnade alalt oli küll juba varem ilmunud A. Ahlqvisti ülevaade (1875), kuid slaavi ja balti laenude osatähtsus on selles väike; pealegi on need temaatilise käsitusviisi tõttu segamini nii germaani, skandinaavia kui ka oma, soomeugrilise keeleainesega. Kaugemate sugulaskeelte kohta pakkusid sõnavõrdlusi J. Budenzi ja O. Donneri etümooloogilised sõnaraamatud, kuid slaavilähtelist ainekust on nendeski napilt (Budenz 1873–1881; Donner 1874–1888).

Fennougristika esimese sellelaadse uurimuse kallale asudes on M. Veske püüdnud arvestada kõike soome-ugri keelte alal ilmunut ja vene keele osaki, nagu selgub raamatu eessõnast, ammutada ainek esmastest allikatest (из самых первых источников, lk III). Samas kurdab ta, et Kaasanis pole võimalik hankida paljusidki materjale, mida tööks vaja läheb. Veel vahetult enne uurimuse ilmumist, nimelt selle korrektuurijärgus on M. Veske pöördunud kirjaga Peterburi akadeemiku J. Groti poole, et see juhataks tal- le täiendavat materjali vene keele sõnastike näol (Smirnov 1959: 688). Oma uurimuseks on ta seni kasutanud V. Dali ja A. Podvõsotski sõnaraamatut, tutvunud V. Dali sõnaraamatu täiendustega ning suurvene murdekeele sõnaraamatu katsetega.

Kuigi M. Veske raamatus kirjanduse loetelu puudub, selgub allmärkustest, et võrdlusteks leedu keelega (s.o balti keeltega) on ta materjali ammutanud F. Miklosichi slaavi keelte etümo- loogiasõnaraamatust ja O. Donneri leedu (balti) laene käsitlevast artiklist (Miklosich 1886; Donner 1884). Et M. Veske käsitleb vene ja balti laene koos, ei ole tal kajastatud neid väärtõlgendusi, mis esinevad O. Donneril, kes peab nt soome *piirakka*-sõna eks- likult leedu, aga mitte vene laenuks. V. Thomseni põhjanev uurimus balti laenude kohta *Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk—lettiske) Sprog* ilmus aga samal, 1890. aastal kui M. Veskegi raamat.

Uurimuse eessõnas rõhutab M. Veske, et slaavi ja soomeugri kultuurisuhete uurimiseks on vaja teada nende hõimude praegu- si ja endisi asualasid, tunda nende ajalugu, eluolu, kombestikku ja etnograafiat. Selle kõige juurde juhatab meid aga keele sõ- navara. M. Veske pole rahul varasemate uurijate, sealhulgas ka M. A. Castréni ja A. Ahlqvisti pinnaliste sõnavõrdlustega. Neid rahuldab tihti vaid võrdlusainese väline sarnasus, nad ei püüd- nud häälikuseaduste abil tungida asja tuumani. Leipzigis oma aja tippteadlaste juures hea komparativistliku ettevalmistuse saa- nud keelemehena ei väsi M. Veske rõhutamast häälikuseaduste tähtsust lingvistilises uurimistöös. Nendest lähtudes ja neile ka tuginedes ei esita ta sõnaloendit mitte alfabeetiliselt või tähendus- rühmiti, nagu tehakse seda tänapäeval, vaid üksikute häälikuliste nähtuste (häälikuseaduste) järgi grupeeritult.

Ulatuslik keeleaines on jagatud kolme peatükki, millest M. Veske tegi juttu ka oma eespool mainitud kirjas akadeemik J. Grotile: "Minu töö saab kolmeosaline: I — soome sõnad vene keeles; II — slaavi, vene ja leedu sõnad soome murdeis; III — soome sõnadega sarnanevad slaavi sõnad, ent ilma sarnasuste põhjuste selgituseta, sest antud juhul on raske tõestada, kumb need sõnad on laenanud — kas slaavlastel või soomlastel — või üldse miks nad on sarnased" (Smirnov 1959: 688). Siinjuures pandagu veel kord tähele, et M. Veske nimetab soome keelteks soome-ugri ja leedu keelteks balti keeli.

M. Veske lähtub tõsiasiast, et kogu Põhja-Venemaa on kunagi olnud üleni soomeugriine (сплошь финское). Kui sinna hiljem läänemeresoomlaste ja meie kaugemate sugulaste vahele kiilusid vene hõimud, siis kandus nende keelde hulk soomeugrilist sõnavara, mille jäljed on ennekõike näha geograafilistes nimedes. Selliseid toponüüme ja ka muud leksikat koos ligemate või kaugemate sugulaskeelte vastetega käsitlebki M. Veske oma uurimuse I peatükis (136 lk). Territoriaalselt on seejuures haaratud Venemaast väga lai ala umbes paarikümne kubermanguga (Arhangelski, Vologda, Vladimiri, Vjatka, Kaasani, Kaluuga, Moskva, Novgorodi, Rjazani, Smolenski, Tambovi, Tuula jt). Arhangelski kandis leiduva jõenime *Мудьюга* on juba M. A. Castrén tõlgendanud soome liitsõnaks *muta + joki*. Ka Arhangelski linna varasem nimetus *Пур-ниэми* (ka segavorm *Пур-наволоок* on äratuntavalt soomeugriine 'Tuisuneem' (vrd sm *pyryniemi*). Kalanimetust *salakka, silakka* 'silk' peeti alates H. G. Porthanist ekslikult vene laenuks (Kalima 1952: 3), kuid M. Veske näitab õigesti kätte selle vastupidise laenusuuna (vrd V. Dalil *салакуша, салакушка*). M. Veske on isiklikult kuulnud ühelt Jaroslavlili elanikult vormi *салаки*. Paljud *kur*-alguslikud hüdro- ja toponüümid (*Курья, Куряково* jt), mida M. Veske on registreerinud tervelt 11 kubermangust, lasevad end seostada *kuru*-sõnaga, millel soome keeles on teiste hulgas ka tähendus 'kitsas laht'. Vene kohanimede hulgas on palju ka *kul*-, *kol*-alguslikke, mis M. Veske ühendab *kolk*-, sm *kolkka*-sõnaga. Selline seos tundub siiski kahtlane, sest vähemalt üldnimena pole mingit *kolk*-tüüpi laenu vene murretest registreeritud (Kalima 1919: 125 jj). Kaugematest sugulaskeeltest vene keelde läinud laenu näitena nimetatagu siinkohal pardi

nimetust *лутók* (V. Dali sõnaraamatus), mille lähim häälikuline vaste on idamari *ludo* 'hani' (vrd ung *lúd* 'hani', sm *lintu*). Selle peatüki lähteaine on M. Veskel jäänud tegelikult ammendamata, sest ta lubab edaspidi esitada suure hulga lisanäiteid.

Teise peatüki algul rõhutab M. Veske, et keegi pole seni püstitanud küsimust, kas soomeugrilased on saanud ristiusueelsel ajal sõnalaene ka slaavlastelt. Muinasgermaani ja balti laenukihistusi on aga juba uuritud (V. Thomsen, O. Donner). Ilmse rahuldustundega teatab M. Veske, et tal on õnnestunud avastada häälikuseadused (открыть звуковые законы), mille abil saab näidata, et nii lääne- kui ka idapoolsete soomeugri hõimude keelde on tulnud slaavlastelt vanu sõnalaene (lk 137). Keeleteaduses on eriti oluline määrata ka laenude iga, kuid seda saab teha ainult perioodide ehk epohhide piires. Indoeuroopa keelerühmas järgnes slaavi-leedu-germaani epohhile slaavi-leedu periood. Laenamisel kehtivad ainult sellele ajajärgule omased häälikuseadused. M. Veske pöörab peatähelepanu vanadele vene laenudele, jättes kõrvale uuemad.

See peatükk tutvustab nn häälikuseadusi ehk reegleid (neid on ühtekokku 31). Sugulaskeelte omavaheliste erinevuste selgitamisel seisneb asi küll pigem häälikuliste vastavuste kättenäitamises. Vene *свобода* ja eesti *vaba*, *vabat*- näol saab 1. reegli puhul tõesti näidata, et soomeugrilasel ei ole mugav (не удобно) hääldada kaht konsonanti sõna alguses ja et laenamisel on vene häälikuühendist järele jäänud ainult teine komponent. Seevastu reeglis 2–12 pole laenulisest sõnavarast üldse juttu, kuigi sugulaskeelte vormide omavaheline võrdlus lubab teha järeldusi häälikute vastavuse kohta (näiteks sm *silmä* — md *selme*), mõnikord ka häälikulise arengu enda kohta (näiteks sm *jalka* — lv *jaalga*, e *tagel*, *tael* — sm *taula*).

Reeglis 9 on vaatluse all suhe *kaks* — murd. *kaits*, kuid sinna mahub ka diftongiliste ja pika vokaaliga sõnade astmevahelduse probleemistik (*lauda* — *lauuda*) ning seejärel ka kogu konsonantühendite astmevaheldus (*karja* — *karrja* jt). Seletused nõrga astme tekkimise kohta suletud silbi korral ja kolmanda välte kohta varasemates kolmesilbilistes sõnades on üldiselt paikapidavad. Seevastu vormide *tuua*—*too^ema*—*toome* vahekorra selgitamisel lähtub M. Veske ekslikult *uo*-diftongist (vrd sm *tuoda*), mistõttu

kriitika F. J. Wiedemanni jt traditsioonilise seisukoha (oo > uo) suhtes ei taba märki (lk 154).

Olulised on vene—läänemeresoome sõnavõrdlused, millest selgub muinasvene vormi parem säilimine laenusaja keeles. Nii näitavad varasema nasaalvokaali olemasolu sõnad *sund*, *sunnik* ja *und* : *unna* (vrd vn суд ja уда, удочка). Sõna *sunnik* slaavi päritolu on hiljem taas käsitletud P. Ariste (1936, 1965: 121 jj). Praegu on *sunnik* sõimusõna, algupärane tähendus aga 'karistus, nuhtlus', vanas kirjakeeles 'kohtunik'. Siia rühma oleks M. Veske võinud julgelt arvata ka keelendi *koonal* (sm *kuontalo*), mis analüüsimatuna on viidud asjata kolmandasse peatükki. Ka sõnus *sirp* ja *virb* on *i* algupärasem kui praegune vene *e* (vrd vn серп ja верба). Tänapäeva vene keelest on pikkade ja lühikeste vokaalide vahe kadunud, kuid eelmiste kajastust võime näha veel sellistes laenudes nagu *saabas*, *naat*, sm *piirakka* jt (vrd vn сапог, нетика, шпор). Sõna *taba* (sm *tapa*) puhul esitab M. Veske nii slaavi kui balti etümoloogia, kuid tänapäeval peetakse õigeaks viimast (Kalima 1936: 165).

M. Veske uurimusse kui esimesse sellelaadilisse on paiguti jäänud üsnagi suuri auke. Eriti tuntavad on need balti laenude korral, kuid ka slaavipärasest sõnavarast jääb puudu (*kapsas*, *kanep*, *kost*, *lina*, *lodi*, *pagan*, *raamat*, *päts*, *päsmer*, *saan* jt). Siin loetletud vanade laenude mittetundmine osutab, et M. Veskel polnud võimalik kasutada *Beiträge*'des 1814. a ilmunud kirjutist *Sammlung von Wörtern, welche aus der russischen Sprache in die estnische gekommen sind* (vt ka Kalima 1952: 3 jj). Paraku tuleb ette ka ülepaakumist sõnadega, mida pole võimalik slaavi või balti laenude hulka arvata (*jahvatama*, *jama*, *jõud*, *kaba*, *kabi*, *kabli*, *kahvatama*, *king* jt). Sõna *king* puhul on laenusuund vastupidine (*king*, sm *kenkä* > vn кенга, кеньга).

Kolmandasse peatükki on M. Veske jätnud sellised ajaloo ja etnograafia aspektist olulisena tunduvad sõnad, mille laenusuunas ta pole kindel. Paarkümmend juhtu jääb ootama täiendavat materjali, kuigi mõningaid keelendeid võiks kohe seletada (lk 262). Enamik kõrvutusi põhineb siiski näilisel sarnasusel. Hilisemad uurijad (J. Mikkola, J. Kalima, K. Liukkonen, L. Vaba jt) pole pidanud võimalikuks arvata slaavi ega balti laenude hulka M. Veske pakutud sõnu *humal*, *järsk*, *kimalane*, *koop*, *koor*, *korv*, *pagema*,

tamm, äge, samuti soome järki, kartano ja kuoseli. Balti laenudeks on osutunud kannel, kubu ja sm karsina, slaavi laenuks aga eespool nimetatud koonal (sm kuontalo).

Raamatu lõpus on 20 leheküljel sõnaregistrid, millest selgub, et soome-ugri leksikat on võrreldud 332 vene keele sõnaga või sõnaperega. Võrdluste arv leedu keelega jääb alla saja (94). Eraldi registrid on soome, eesti, liivi, vadja, vepsa, mordva, mari, komi ja lapi keele jaoks.

Vaatamata mitmele puudusele (sealhulgas liigsele fantaasiakannule, üldistuste nappusele ja kindla vahe puudumisele slaavi ja balti keelte vahel) tuleb M. Veske mahukat ning faktitiheid uurimust slaavi ja soomeugri kultuurisuhetest pidada oma aja kohta silmapaistvaks saavutuseks. Edasiseks keelekontaktide uurimiseks lõi see rikkaliku ja mitmekülgse ainesega tugeva põhja, millelt hoopis teises laadis ja kindlama kriitikameelega jätkas J. Mikkola oma doktoriväitekirjas (Mikkola 1894).

M. Veske suri ootamatult Kaasanis 4. mail 1890. a südame-rabandusse. See tuli niivõrd ootamatult, et hakati kahtlema loomulikus surmas. Otsustati ette võtta kohtulik lahkamine, et kindlaks teha surma tõeline põhjus. Lahkamisprotokollist selgub, et M. Veske süda oli tugevasti kahjustatud (vt ligemalt Issakov 1980: 624). M. Veske põrm toodi varsti Tartu, kus ümbermatmisel osalesid tuhanded linnaelanikud. Kaasani õppetool seisis M. Veske surma järel neli aastat täitmata. Selle uus esindaja Nikolai Anderson oli samuti Eestist pärit mees. Tartu ülikoolis polnud aga ikka veel eesti keele professori. See loodi sinna alles Eesti Vabariigi päevil 1919. a. Siis alustasid tegevust ka läänemeresoome ning uurali keelte õppetool.

Kirjandus

- A h l q v i s t, A. 1875. *Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen: Ein Beitrag zu der älteren Kulturgeschichte der Finnen*. Deutsche, umgearbeitete Ausgabe. Helsingfors
- A l v r e, P. 1992. Viron vere-loppuisten paikannimien ratkaisu — suomen kielessä. — *Virittäjä*, 1. vihko, s. 72–79

- Alvre, P. 1997a. Mati H i n t. Eesti keele astmevahelduse ja prosoodiasüsteemi tüpoloogilised probleemid. Tallinn—Helsinki, XII + 292 S. — *Linguistica Uralica* XXXIII, nr 2, lk 141–144
- Alvre, P. 1997b. Über ein Hauptproblem des Stufenwechsels. — *Linguistica Uralica* XXXIII, N. 2, S. 102–111
- Ariste, P. 1936. Sunnik. — *Eesti Keel*, nr 6, lk 115–116
- Ariste, P. 1947. Foneetilisi probleeme eesti keele alalt. (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Filoloogilised teadused 3.) Tartu
- Ariste, P. 1965. *Sõna sõna kõrvale*. Tallinn
- Ariste, P. 1977. Emakeele Seltsis peetud ettekande refereering. — *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 448
- Budenz, J. 1873–1881. *Magyar—ugor összehasonlító szótár*. Budapest
- Collinder, B. 1929. *Über den finnisch—lappischen Quantitätswechsel*. (Uppsala Universitets Årsskrift 2:1.) Uppsala
- Depman, J. 1958. Soome-ugri keeleteaduse ajaloost XIX sajandi tsaari-Venemaal. — *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 361–367; nr 7, lk 430–434
- Donner, O. 1874–1888. *Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen I–III*. Helsingfors
- Donner, O. 1884. Über den Einfluss des Litauischen auf die finnischen Sprachen. — *Techeners Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft*, Nr. 1
- Eek, A., T. Help 1987. The interrelationship between phonological and phonetic sound changes: A great rhythm shift of Old Estonian. — *Proceedings XIth ICPHS. The Eleventh International Congress of Phonetic Sciences*. Vol. 6. Tallinn, pp. 218–233
- Hint, M. 1997. *Eesti keele astmevahelduse ja prosoodiasüsteemi tüpoloogilised probleemid*. Tallinn—Helsinki
- Häkkinen, K. 1994. *Agricolasta nykykieleen: Suomen kirjakielen historia*. Juva
- Ibius, O. 1961. Politsei Mihkel Veske jälgi ajamas. — *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 338–340
- Issakov, S. 1980. Materjale M. Veske kohta Kaasani arhiivis. — *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 320–324
- Kalima, J. 1919. *Die ostseefinnischen lehnwörter im russischen*. Helsinki
- Kalima, J. 1936. *Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat*. Helsinki
- Kalima, J. 1952. *Slaavilaisperäinen sanastomme: Tutkimus itämerensuomalaisten kielten slaavilaisperäisistä lainasanoista*. Helsinki

- Kask, A. 1970. *Eesti kirjakeele ajaloost II*. Tartu
- Kask, A. 1972. *Eesti keele ajalooline grammatika: Häälikulugu*. Teine trükk. Tartu
- Kask, A. 1984. *Eesti murded ja kirjakeel*. Tallinn
- Kaup, J. 1936. *Dr. Mihkel Veske: Keeleteaduse pioneer ja isamaalises raudne tulehoidja*. Tallinn
- Kettunen, L. 1956. *Die Herkunft des Terminativs, Genitivs, Instruktivs und Komitativs*. Helsinki
- Kettunen, L. 1962. *Eesti kielen äännehistoria*. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 185.) Helsinki
- Lindeberg, H. 1968. Eesti—Ungari varasemaid kultuurisuhteid. — *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 285–289
- Loorits, A. 1970. Täiendavat Oskar Kalda ja Mihkel Veske kohta. — *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 753–754
- Mikkola, J. 1894. *Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen I: Slavischen Lehnwörter in den westfinnischen Sprachen*. Helsinki
- Miklosich, F. 1886. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien
- Pöldmäe, R. 1965. Miks Mihkel Veskest ei saanud paganamisjonnäri? — *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 263–275
- Roos, E. 1972. Gustav Suits gümnaasiumiõpingute esimesel poolel. — *Keel ja Kirjandus*, nr 1, lk 9–24; nr 2, lk 70–84
- Rätsep, H. 1989. Eesti keele tekkimise lugu. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1503–1523
- Smirnov, S. 1959. M. Veske kiri akadeemik J. Grotile. — *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 688
- Undla-Pöldmäe, A. 1969. Wiedemanni suhteid Ungariga. — *Keel ja Kirjandus*, nr 5
- Vassikova 1958 = Л. Васи́кова. М. Веске как исследователь марийского языка. — *Ученые записи Марийского педагогического института*. Т. 16. Йошкар-Ола, с. 29 и сл.
- Veske, M. 1872. *Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes: Inauguraldissertation zur Erklärung der philosophischen Doctorwürde auf der Universität Leipzig*. Leipzig
- Veske, M. 1875. *Ueber die historische Entwicklung der finnischen Sprachen im Vergleich mit der indogermanischen und über die Methode der estnischen Grammatik und Antrittsvorlesung*. Dorpat
- Veske, M. 1877a. *Bericht über die Ergebnisse einer Reise durch das Estland im Sommer 1875*. Dorpat

- Veske, M. 1877b. Ueber die estnischen Ortsnamen auf *w e r e* (im Deutschen auf *f e r*). — *VerhGEG*, Bd. 8, H. 4. Dorpat
- Veske, M. 1879. *Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis*. Tartu
- Veske, M. 1881. *Soome keele õpetus. Esimene jagu: Lühikene grammatik*. Viljandi
- Veske, M. 1884. *Soome keele õpetus. Teine jagu: Lugemise harjutused*. Tartu
- Veske, M. 1885. Ueber der Verwandtschaft der magyarischen Sprache mit der estnischen, resp. finnischen Sprache. — *Neue Dörptsche Zeitung*, 10.–12. XII, Nr. 287–289
- Veske, M. 1886a. Eesti ja soome keele võrdlus teiste sugulaste keeltega. — *EKM S aastaraamat 1884 ja 1885*. Tartu, lk 59–79
- Veske, M. 1886b. Ueber die Verwandtschaft der magyarischen Sprache mit der estnischen, resp. finnischen Sprache. — *SbGEG* 1885. Dorpat, S. 187–203, 274–285
- Veski, J. V. 1915. Dr. M. Veske kirjatööde nimekiri. — *Eesti Kirjandus*, nr 5/6, lk 204–208

PAUL ALVRE (sünd. 1921) on lõpetanud 1946 Helsingi ülikooli, 1946–1948 Jyväskylä pedagoogikaülikooli eesti keele lektor, pärast väljandmist N. Liidule Viljandis keskkooliõpetaja, a-st 1968 Tartu ülikooli soome-ugri keelte kateedri (hilisema uurali keelte õppetooli) õppejõud (a-st 1970 professor, a-st 1993 emeritprofessor), filoloogiadoktor (1968), Helsingi ülikooli audoktor (1994). Avaldanud üle 650 teadustöö. *Akadeemias* on temalt ilmunud meenutusi Lauri Kettusest (nr 7, 1995, lk 1417–1420) ning arvustusi (vt nr 6, 1994, lk 1295–1304; nr 1, 1995, lk 174–189; nr 7, 1995, lk 1526–1531, 1531–1536; nr 11, 1996, lk 2413–2422).

NEED INIMESE IMETABASED IHULIIKMED

Juhan Peegel

1.

Eks me tea ju kõik, et iga elav olend — taim, pisik, putukas, kala, lind, kahepaikne või loom — on iseeneses see kõige tähtsam. Nii see peabki olema, sest muidu poleks ju elul ja elamisel mõtet. Kõik võitlevad selle nimel. Ja muidugi on inimene, kellele on peale muu veel suuremal (või ka vähemal) määral mõistust antud, enda meelest see kõige-kõige tähtsam. Tema on enesest teinud ka maailma mõõdupuu: kaua aega on ta iseennast vahendina kasutades ümbritsevat mõõtnud — rääkimata mõõdupuust hilisemates ideoloogilistes mõõtkavades, kus ka jõed pidid teisipidi jooksuma ja nisul kaks pead otsa kasvama. Vanad rahvapärased mõõdud on ju valdavalt seotud inimese kehaga.

Meenutagem: *jalg* on mõõtühikuna tuntud paljudes maades, lähtunud jalalaba (koos jalatsiga) pikkusest. Liivimaal kehtestati see mõõtühik ametlikult 13. sajandil, Eestis kadus pärast üleminekut meetermõõdustikule 1929. a. Laialdaselt oli tuntud ka pikkusemõõt *süld* (soome *syli*) — kõrvale välja sirutatud käte sõrmeotste vahekaugus. Sinna mahtus meil kuus jalg. Siia loetelusse kuulub muidugi ka *küünar* — käe pikkus küünarnukist keskmise sõrme otsani. Meil oli selle vahemaa pikkuseks kaks jalg. Selle nn käsiküünraga võrdus rahvapäraselt ka pea ümbermõõt. (*Eesti rahvakultuuri leksikon*. 1995: 45, 117, 275.)

Kui lugeda Piiblist Saalomoni templi ehitamist, siis siin on selle pühamu mõõtmed antud just küünardes (... *selle pitkus oli kuuskümmend künnart ja ta laius kaksümmend ja ta kõrgus kolmkümmend künnart*; *Piibliraamat*. 1990/1739: 1. Kuningate rmt 6:2).

Teine silmahakanud mõõtühik selles auväärse raamatus on *kämal* (. . . *selle mehhe käes olli mõodo-ridw, kuus künart pitk, kämler laius olli igga küünra peäl ülle*; samas, Esekieli rmt 40:5), *kämler paksune* (samas, Ajaraamat 3:5).

Rahvapärased mõõtühikud on ka *samm*, *sõrm* (*sõrmelaiune*, *kahe sõrme laiune*), *vaks*; *käsivarre jämedune*; mahumõõtudena *peotäis*, *kamal* ~ *kamalutäis*, ehk mingil moel isegi *suutäis* ja *kõhutäis*. Päris minimõõdustikku võiks ehk arvata: *mitte küüne- mustagi*, *karvakene* ~ *karvavõrd* jms. Need on küll juba rohkem fraseoloogilise taustaga.

Vertikaalse ulatuse osutamisel on sageli mõõdupuuks inimene ise — pealaest jalatallani: *poole sääreni vees*; *ulatuse rindu* ~ *rinnuni*; *silmini*; *põlvepikku poisike*; *Ülle labba jalla mitte*. *Nicht über den platten Fuß* (Westring 1998: 44).

2.

Inimene on osa loodusest. Ühelt poolt on see märkamatu allumine looduse seadustele, aga ka n-ö sisseelamine nähtustesse- ilmingutesse, mis toovad paratamatult kaasa meeleolusid, häälestatust, emotsioone (sünged pilved, rõõmus päikesesära, vapustavalt ülev kõuemürin ja väljud, hellitlev kevadtuul, romantiline kuupaiste jms).

Teisest küljest aga on inimene looduse endaga sidunud paljude konkreetsete objektide kaudu. Seda suhet kajastavasse sõnavarasse kuulub ka hulgake kohanimedid.

Mõned näited (kohanimed valdavalt Põhja-Tartumaalt ja Saaremaalt (vt Kallasmaa 1996; Pall 1997)):

hammas: Hammaste k Põlva kkk;

jalg 'mäejalg, jalam': Toompeale viivad Lühike ja Pikk Jalg;

kael 'kitsam koht, kitsus': lahe, mere, poolsaare, väina k; Silmakael, Roestukael, Vanaturu kael Tallinnas; Pikakaela heinamaa;

keel 'laht': *merre keel* (*Tarto maa rahwa Näddali-Leht*. 1998: 130);

kurk 'väike kitsas väin, veetee kitsus': Kura kurk, Viirelaiu kurk; Vormsi saart lahutab mandrist Voosi k, Hiiumaast Hari k;

käsivars: Käsivarre talu Muhus;

naba: Lõuna- ja Põhjanaba (varasemas keeles);

nina 'neem, poolsaare või neeme tipp': Kõpu poolsaare Ristna n, Se-
pa n (Käsmu); Pammana, Tahkuranna, Undva n; Ninase, Nina küla;
Ninarand, Nina nukk, Ninamägi, Vahtra n, Pankanina, Rantsinina,
Ninaotsa;

pea 'poolsaar, neem': Haapse-, Kahra-, Kere-, Kase-, Mäda-, Leti-,
Pedas-, Pihlas-, Pulla-, Päris-, Suur-, Tammispea. Palju on "päid"
meie Põhjarannikul; -*pea* on liitunud ka mõnele loomanimele (Ote-
pää < Odenpäh; Tarwanpeh). Lühendid on nt Kudjape, Luulu-
pe (Sa); Kiideva (< Kividepää). Ka linnapea 'loss' (Sa);

perse: *Abbaja Perse Das Ende von dem Einwiek der See* (Westring);

reis: Reidevahe (kirjakeeles Reitevahe) — küla Saaremaal;

selg 'seljandik': Selja küla, Seljamäe, Kangruselja; Käesla < Käe-
selja, aga ka: mereselg;

silm 'merest eraldunud madal loik': Siutsilm, Silma heinamaa, Sil-
makael;

suu 'suue': väina, jõe s; Lohusuu, Narva-Jõesuu, Virtsu < Virdsuu;

säär 'kitsas pikk poolsaar': Sõrve säär, Pöörna s (Abrukal), Pikk s,
Sääre küla.

3.

Väga paljudes maailma rahvaste keeltes (võib-olla et peaaegu kõi-
gis) leiame inimestele iidsetest aegadest peale antud nimesid —
kas hüüd- või pilkenimesid — mõne iseloomuliku omaduse või
silmapaistva välise tunnuse järgi.

Andrus Saareste on eesti isikunimesid käsitledes toonud näi-
teid liitsõnalistest liignimedest, mille põhisõnaks on kehaosa ni-
metus. Nii on saadud *pars pro toto*-väljendid, mille esikomponent
kannab iseloomustust ja enamasti ka hinnangulist suhtumist.

Varasematest kirjapanekutest on ta leidnud näiteks järgmised
nimed (praeguses kirjaviisis): *Kõverjalg, Laipää, Mägipää, Pii-
masuu, Valgepea, Vesimagu*.

Hilisemast ajast esitab ta n-õ hinnanguliste nimede loendis
muu hulgas *Raudjalg, Pudrunahk, Külaspea, Tarkpea*.

Aga nende kõrval on üsnagi neutraalsed *Kamal, Keel, Kõrv,
Käsi, Luu, Muhk, Pea, Sapp, Selg, Suu, Sõrm, Säär, Süda, Varvas,
Veri* (Saareste 1952: 65–67). Lisaksin siia omalt poolt teadaole-
vatest *Ammas, Kand, Reis*. Saaremaal olevat lähiminevikus juh-

tunud nõnda, et Orissaare rajoonis olnud juhtivad mehed Saabas ja Varvas. . .

Ääremärkusena tagasihoidlik paralleel suurest naaberkeelest, mida paljud on kindlasti täheldanud. Lööge lahti telefoniraamat ja pilgu alla võivad jääda kindlasti paljud vene perekonnanimed (Beloussov, Bezborodko, Krivonossov, Krivošei, Tšernolobov jpt); Soome õllepurgilt vaatab Sinebrychoff.

Meenutagem ajaloost: Makedoonia valitseja iidsel ajal (4. sajandil eKr) oli Monophtalmos (Ükssilm); Norra kuningas Harold I (865–913) Hårtagre (Kaunisjuus); Moskva asutaja Juri Dolgoruki (1090–1117 — Pikk-käsi); Saksa-Rooma keiser Friedrich I (1125–1190) Barbarossa (Punahabe); Inglise kuningas Henry VIII (1491–1577) Bluebeard (Sinihabe); meile nii tuttav Rootsi kuningas Karl XII (1682–1718) oli Raudpea.

Tähelepanu pälvib see, et vaadeldavas sõnaloomingus on rohkesti pejoratiive, eeskätt fraseoloogilises käibes. Nende hulgas on lausa sõimu. Silmatorkavalt palju on niisuguseid sõnu seoses *pea* ja *kaelaga* (Vakk 1970). Mõned näited: *-kael* — *ihnus-*, *kuri-*, *nadi-*, *näru-*, *säni-*, *võru-*, *väänkael*; *-pea* — *jahu-*, *jäära-*, *kummi-*, *kõlu-*, *lamba-*, *loll-*, *põhu-*, *taina-*, *tuisu-*, *tuulepea*. Viimasel ajal on ajakirjanduses vilksatanud isegi varem tundmatu *sitapea*. Eeldades meie trendi Euroopasse pürgimisel oleks ehk ajakohasem olla *ekskrement-* ehk *fekaalpea*. . .

Näiteid mõne teise somaatilise põhisõnaga: *püimahabe*; *luuhammas* 'vanaeit'; *jooma-*, *viinakõri* (või ka lihtsalt *kõri*); *lontkõrv*; *loba-*, *ila-*, *töllmokk*; *tatt-*, *viinanina*; *võllanägu*; *lobasuu* jne. Vähemuses näivad olevat positiivsed hinnangud (*kibe käsi*, *helge pea*, *tähtis vunts*).

4.

On vaieldud selle üle, kas pidada selliseid väljendeid nagu *lauajalg* või *pudelikael* metafoorseks. Somaatilise sõnavara ülekanne argistele-olmelistele objektidele on paljudes keeltes niivõrd igapäevane, keelde sulanud ja sisse kulunud, et seesugune tinglikkus ei pälvi enam keeletarvitaja tähelepanu. See on surnud metafoorsus (Wellek, Warren 1956: 185). Mõnevõrra vähem harjumuspärased on ehk mõne eelnevalt vaadeldud loodusobjekti (*maanina*, *säär*, *kurk*) nimetused.

Käesolevas lühikäsitluses piirdume vaid mõne näitega inimese keha analoogiatest meie igapäevases tarbekeeles:

- hammas: *saehammas*;
- jalg: *hakk-, kangas-, korstna-, veski-, värsijalg*; kiriku torni- ja koorialust osa on kutsutud *kiriku jalaks*;
- keel: *piitsa-, pilli-, võtme k.* Westring: *Wastla keel* 'vööpandla k';
- naba: *adra naba*;
- nina: *kinga-, laeva-, paadi-, õngenina*;
- pea: *noa-, ree-, reha-, saani-, voki, sulepea*. Ka perekonnanimeks on olnud *Naelapea*;
- perse: *adra-, ahju-, mõrra-, piibuperse*; Westring: *Potti paks Perse* 'pott on alt laiem ja paksem';
- põlv: *tuuliku põlv*;
- rind: *ahju-, mäerind*;
- selg: *järve-, nina-, raamatu-, tooli-, vikatiselg*;
- silm: *kirve-, nõela-, mõrra-, võrgusilm*;
- suu: *ahju-, koti-, mõrrasuu; kiriku suu* — varasemas keeletarvituses 'sissekäik kirikusse';
- õlg: *kangi õlg*.

A. Toomessalu Saaremaa murdetekstide valimikust võime näiteks tuua: *ahju lõug, ahju perse, tuuliku võlli kael ja pea, pärsi põial, rattapöid* (Toomessalu 1969: 82–83). Analoogilised on ka mitme taime nimetused (*hammasjuur, haiklõug, küüslauk, kapsapea ~ peakapsas, sõnajalg, viljapea*).

Väga rikas on muidugi ka sõnavara, mis osutab kehaosa kokku kuuluvusele või suhtele mingi konkreetse esemega või tegevusega (*jalgpall, -ratas, -tee; jalavägi; käsikiri, käsikähmlus; käterätt, käeraud; kaelakee; peakate; rinnahoidja* jpt). Käesoleva kirjatuiki vaatlusalast jääb see valdkond kõrvale (siin pole osa-terviku vahetõlke ega mõiste ülekannet).

5.

On üks suur ja köitvalt kaunis maailm: meie regivärsivaramu oma poeetilise keelega. See on valdavalt meie naislaulikute looming, kus on väärikalt esile tõstetud naine — ema, neiu, pruut, keda on poeetiliselt iseloomustatud sünonüümsõnadega (kenningitega).

Johannes Aavik on kirjutanud: "Nagu kunstluule, nii ka rahvalaulgi tarvitab kõiksugu retoorilisi ilustusi, troope ja figuure [---] Rikasa on rahvalaul neidude epiteetidest ja neidusid kujutavaist metafooridest ja sünekdoohhidest." (Aavik 1919: 170.) Sünekdoohhidest (osa terviku asemel) on ta toonud näiteiks *piiripää*, *kudruskael*, *helmekael* (neiu kohta); *linikpää* abielunaise poeetilise vastena.

Lihtsõnalisi poeetilisi sünonüüme-sünekdoohhe on regivärssides haruharva:

juus 'pruut, naine': *Sünnüs iks hius ülä kodo, / Valgõ pää ülä vaanijallõ* (SL III 1170);

maks: *Kasvin kaskede vilussa, [---] Maksa maripuu vahela* (H II, 6, 343 (15) Muh);

silm: *Teises hulgas mu omane, [---] Sius on mu silmikene, / Lambus on laululinnukene* (V II 11);

süda: *Kuku maha kuldututti [---] Kuku sülle südameke* (H II 24, 717 (5) Hää).

Kõige rohkem on lihtsõnalisi poeetilisi sünonüüme põhisõnaga *pea*, mille sagedust mujalgi oleme eelnevalt märkinud. Näiteid: *harjapea* (Kad), *hõbepea* (Lääne-Eesti); ülemaaliselt *kahar* ~ *kähar* - ~ *kammipea*; *kullerpea* 'neiu, pruut' Saaremaal; *kuld-pärgpea* (Räp); *kirgespea* (Pöi). Ülemaalise levikuga (Setumaa kaasa arvatud) on *linapea*, *luikpea*, *lumipea* 'naine'.

Neiu-naise poeetilises kirjelduses on ülemaaliselt esile tõstatatud ehetega kaunistatud *rind*: *helme-*, *hõbe-*, *kuld-*, *na(a)st-*, *niidi-*, *marge-* (mulgi lauludes), *preesi-*, *raha-*, *risti-*, *rõdu-*, *siidi-*, *silirind*.

Üks levinumaid sünonüüme on *sõlgrind* ~ *sõlgesrind* (välja jääb setu ala), aga täiesti ülemaaline on *tinarind*, mis olemuslikult on kahekordne tähendusülekanne: *tina* tähistab keskajal nii levinud tinahteid, mida valmistasid pistemaakrid, ja *rind* on muidugi *pars pro toto*. Setu lauludest tunneme ilusat kujundsõna *tsibirind*.

Suur tähelepanu on laulikuil olnud koondatud kirjeldatava kaelaehteile. Nii on *neiu* levinumaid poeetilisi sünonüüme *helmekael*; rohkem läänepoolsema levikuga on *kudruskael*, aga laia levikualaga Põhja-Eestis on ka olnud *taalerkael* ja *margakael*. Aga selle põhisõnaga on lauludes veel mitukümmend erinevat va-

rianti (*karra-, kena-, kuld-, naastu-, paater-, paua-, pärlis-, raha-, vaskkael* jt).

Ka *juus* ~ *juuksed* on väga sagedane poetiseeritud kehaosa. Kõige levinum on *linajuus* (eriti sagedane Võru- ja Setumaa lauludes). Setu lauludes esineb üks kauneimaid *neiu* (*resp.* õe, tütre, naise) poeetilisi vasteid *vahalatv* (kahekordne metafoorsus (*vaha* 'blond'; *latv* 'pea')). Veel näiteid: *kena juus, kollane juus, tasajuus*; üldiselt on heledavärvilisi juukseid ilusaks peetud. Ema sünonüümiks on austav *hõbejuus*. Üldlevinud on ka *lakk* 'juuksed' ja Põhja-Eestis *tukk* (*juustukk, linatukk, tinatukk*).

Mõned näited muude somaatiliste põhisõnadega: *puna-huul* 'tütar', *hubahuul* 'naine'; *kenakand, siidisõrm* 'neiu'.

Meesosalised on vähem poeetilised, sagedamini leiame nende kohta ka halvustavat sõnavara. Peigmehe poeetilise paralleelina esineb siingi arvukamalt *pea*-põhisõnaga sünekdohhe (*kähar-, kaabu-, kübar-, valgepea*), laialt on levinud ka *kannusjalg* (põhiliselt Virumaa lauludes), silma torkab *kalevine kannusjalg* (kirja pandud isegi Saaremaalt).

Muidugi oli iseloomustava või poetiseeritud epiteediga kehaosa esitamine sünonüümina kasutusel ka loomadest lauldes: *linalakk, kangepea, kuldkabi, hõrasilm, valajalg* 'hobune'; *sõrgjalg* 'lehm'; *laikäpp* 'hunt'.

Kokkuvõtvalt võime väita, et somaatiline sõnavara on eesti regivärsside poeetiliste sünonüümide üks peamisi lähtealuseid (süsteem: liitsõnaline sünonüüm = täiend, epiteet + kehaosa nimetus; vrd Peegel 1997: 124). Ühisjooni on siin päris eeldustekohaselt isuri, soome ja vadja rahvalauludega (vt Ridala-Grünthal 1931: 285).

Lühendid

H = J. Hurda kogu Eesti Kirjandusmuuseumis

V II = M. Veske, *Eesti rahvalaulud* II, 1883

SL III = J. Hurt, *Setukeste laulud* III, 1907

Hää = Häädemeeste, Kad = Kadrina, Muh = Muhu, Pöi = Pöide, Sa = Saaremaa

Kirjandus

- Aavik, Johannes 1919. *Valik rahvalaule*. Tartu
- Eesti rahvakultuuri leksikon*. 1995. Koost. ja toim. A. Viires. Tallinn
- Kallasmaa, M. 1996. *Saaremaa kohanimedest I*. Tallinn
- Pall, V. 1997. *Põhja-Tartumaa kohanimed II*. Tallinn
- Peegel, J. 1997. *Kuld on jäänud jälgedesse: Regivärsi keelest ja poetikast*. Tartu
- Piibliraamat*. 1990/1739. *Faksiimileväljaanne I trükist 1739*. Tallinn
- Ridala-Grünthal, Villem 1931. Eesti rahvaluule keelest. — *Eesti Kirjandus*, nr 5
- Saareste, A. 1952. *Kaunis emakeel*. Lund
- Tartomaa rahva Näddali-Leht*. 1998. Koost. T. Tannberg. Tartu
- Toomessalu, Aadu 1969. *Tuulik, kadakas ja leib*. Tallinn
- Vakk, F. 1970. Pea ja selle osad rahvalike ütluste peeglis. — F. Vakk. *Suured ninad murdsid päid*. Tallinn
- Wellek, R., A. Warren 1956. *Theory of Literature*. New York
- Westring, S. H. 1998. *Lexicon Esthonio Germanicum*. Tartu

JUHAN PEEGEL (sünd. 1919) õppis 1946–1951 Tartu ülikoolis, a-st 1953 samas õppejõud (a-st 1978 professor, 1987–1993 professor-konsultant, a-st 1993 ajakirjandusosakonna emeriitprofessor), filoloogiakandidaat 1954, filoloogiadoktor 1975, akadeemik 1989, žurnalistikakateedri asutaja 1976 ja 1979–1986 selle juhataja. Urinud põhiliselt eesti ajakirjanduse ajalugu ja eesti rahvalaulu keelt. *Akadeemias* on 1997. a 3. nr-s ilmunud artiklid “Minu ema keel: Jutujada ühe murraku üle ja ümber” (lk 451–475) ja “Üks Eesti sugust kirjanik” (lk 490–496).

KALEVIPOEG UUES VÄLJAANDES JA SONETI MOODOSTOSES, VÄIKSE SISSEJOHTEGA JA KÜÜNIVA KOMMENTAARIGA

Hoia Ronk

Ammo joba tehti propagandat seks, et Kalevipoeg parandatago ja tehtago ümber modernima maitse kohaselt. Ammo joba on mol olnod tonne, et pean võtma, ajast mitte tahtes jääda maha, seda ülesannet enese pääle. Ammo on selge, et Kreutzwaldi vana mõõt on liiga külakohmeto ja et Kalevipoja jaoks kõlbab ainult kõige nooblim luulemoodostos — sonett. Ja nüüd lubatago, et ma pakon proovi teose sellest osast, kos Kalevipoeg kakleb Soomes.

*Mull' laena lüürat Vanemuine rutto,
et saaksin laulo leilo Kalevide soost,
ma puhun Kalevide poja Soome loost
kos tema tappo tegi nurgo nutto,*

*kos tema hennast sõnaga ei sühtünd putto,
kos vihale viis mõni üleliigne proost,
ja mõni ettekaalomata põühtäv toost
viis ürgatlema kohe tüli tutoluto,*

Postimees 1916, 27. veebr.

Teksti keelekuju säilitatud (puhttüpograafiline õiendus on w asendamine v-ga). *Toim.*

*kos kõva käsi keerotelles mõõka
võis näidata, mis jõuab Eesti soost maarkii,
koi talle kängitavad teise mehe sõnad.*

*Tal selge oli mätshi dārnejekrii:
ta hoobid huhmaisivad nagu mõnad,
et vastane ei silpi hädistanod rõõka.*

*Kui Soome sepa vanem poega kargas vihas,
et Kalevide poega renommeeris nii,
siis otsast pää talt võikalt rasdvaatrii
niik tapiriist pois seurakavalt sihas.*

*Ja Kalevide poega julmas ihas
ka teistel vendul hahkas teha — moordmaviil!—
niisamoti — neil elo allapool pari —
kuid vana sepp siis vahele hend mihas:*

*Te verikoera jätke rookimata,
küll jomalate käsi võtab pois
talt elo, mina aga teda hurman,*

*et tema edaspidi omis elulois
ei koidagi ei saabuks läbipookimata,
ja mõõga needosega lõpolõpoks surman.*

KOMMENTAAR

Kõigepäält tähendan, et ma *u* asemel katson igalpool *o* tarvitada, sest see kõlab nooblimalt, elegandimalt. Ainolt niisogosis sõnos nago *lobatago* pean ma korva südamega esimese *u* jätma pootomatonana, sest et moido toleks *lobatago* välja, mil on hoopis teine tähendos.

lüüra — Kreeka keelest, kannel.

leilo — Soome k. laulma, trallitama.

puhun — Soome – Eesti ühine sõna.

tappo — Soome – Eesti ühine joor, seepärast kõigile arusaadav.

nurgo — Soome sõna, pahameelt tähendav.

hennast — Ridala aspiratsioon.

sühtünd — autori poolt loodud sõna perfect, sellepärast et selle asemel tarvitusel olev sõna *lasknud* autorile labane paistab.

puttu — puutuda, murdes *puttu*. Siin riimi pärast.

proost — Ladina keele *prosit*.

pöühtäv — kiitlev. Väga soovitav sõna, sest et ta Soome keelest on.

toost — Inglise sõna *toast*.

ürgatlema — tüvi meil jo olemas.

maarkii — Prantsuse kõrge mõisnik *marquis*. Tal on esimene silp pikk, teine ka. Kona eestlasel tingimata tarvis on teada, missogosed silbid pikad on, olen ma nad kahe häälikoga ära tähendanod.

kängitavad — Soome sõna: vasto räägivad.

mätshi — Inglise sõna *match*: hinnavõitlus.

därnjeekrii — Prantsuse sõna *dernier cri*, vabalt: viimane sõna, viimane leidos.

huhmaisivad — Soome sõna: uhtusivad.

mõnad — autori loodud ja temale enesele tondmata, aga väga noobel sõna.

hädistanud — Soome sõna: hädaldama.

rõõka — *rõök*, *rõõga* — autori poolt transformeeritud pro *rõökima*, mis vulgär on ja siia ka riimi pärast ei passi.

renommeeris — ladinakeelsest tüvest: kiitles, hooples, suurus-tas.

rasdvaatrii — Vene ükskaskskolm.

niik — autori loodud sõna, mis oma onomatopoeie kaudu kergelt arusaadav peaks olema, olgugi ta autori enese meelest küll veel natuke ebamäärane.

tapiriist — mitte tuletatud Prantsuse sõnast *étappe*, nii siis mitte riist, mis aitab vangisid tapiga vedada, vaid Ridala moodustus tapariista asemel.

pois — Soome keelest: ära.

seurakavalt — Soome keelest: tähelepanelikult.

hahkas — elegant soomelaadiline sõna, autori poolt tarvitatud pro *tahtis*, mis liiga igapäine on.

moordmavii — Prantsuse sajatus *Mort de ma vie*.

pari — kui aktsiad allpool *al pari* seisavad, siis on nad väga viletsas seisukorras.

hend — Ridala aspiratsioon.

mihäs — autori sõna, mida seletada ei maksa.

verikoera — järjekindel moodustus. *Vide*: raudtee, rättsepp, Vask-Narva.

hurman — Soome sõna: nõiun.

HOIA RONK on KARL AUGUST (HERMANN) HINDREY (15.VIII 1875 – 9. I 1947) tuntuim pseudonüüm, mida kirjanik kasutas eriti oma satiirilises ja följetonistlikus loomingus. Tema 125. sünniaastapäeva puhul meenutamegi seda väga mitmekülgset meest just följetonistina.

1910. aastail hargnes eesti ajakirjanduses äge poleemika Johannes Aaviku algatatud (ja ka Villem Grünthal-Ridala arendatud) keeleuuen-duse üle. Mõned äärmuslikud soovitusel (eriti *o*-hääliku taastamine mõnedes järgsilpides, nt *elo pro elu*, loomulikult ka uute, osalt soome keelest võetud sõnade propageerimine) leidsid palju vastaseid, muide isegi praeguseks täiesti loomulikuks kujunenud pikad vokaalid võõr-sõnades (nt *renommeeris* pro *renommeris*). Harjumusvastane oli ka liitsõnade nimetavaline liitumine (nt *verikoer* pro *verekoer*).

Väga tundlikku kohta osatasid nooreestlased (Tuglas, veel rohkem aga Aavik), kui nad asusid kritiseerima *Kalevipoega*. Aavik avaldas isegi katkendi *Kalevipoja* parandatud tekstist: värsimõõdus jäljendades *Kalevala* eeskujul, läks ta Kreutzwaldist teadagi võrdlemisi kaugele. Arusaadav, et parodistil tekkis mõte veelgi kaugemale minna: sonetini!

Hindrey asus *Postimehe* (Jaan Tõnissoni ja tema sõprade) konser-vatiivsel positsioonil ja lasi käiku kogu oma vaimukuse, et Aavikut naeruvääristada. Tagantjärele võib öelda, et pigem mõjus ta asjale tä-helepanu pöörajana kui võiduka oponendina; kogu poleemikale andis tema osalus aga igal juhul omapoolset sära.

Akadeemias (1990, nr 9) on K. A. Hindreyilt ilmunud valimik ar-tikleid "Valve kui kohustus".

Ain Kaalep

VABA EESTI VÕITLUSRINNE JA EESTI VABARIIGI TAASTAMISKATSE 1944. A SEPTEMBRIS

Jaak Pihlau

1944. aastal loodud Eesti Rahvuskomiteest (EVR) ja Uluotsa—Tiefi valitsusest on rohkesti ilmunud mälestusi ja ülevaateid, kuid üsna vähe on valgustatud EVRi tekkelugu. Seda võib seletada sellega, et enamik mälestuste autoreid (Tief, Susi, Klesment¹ jt) EVRi loomisel otseselt ei osalenud, vaid kutsuti Rahvuskomiteesse alles veidi enne Punaarmee sissetungi Eestisse. Eerik Laid (1997) ja Helmut Maandi (1988: 1397–1402) käsitlevad peamiselt 1944. a sündmusi, Enn Sarv (1998: 1612–1619; 2000) puudutab EVRi tekkimist eeskätt Kulli rühmituse vaatenurgast. EVRi loomisel eriti aktiivset rolli mänginud “Vaba Eesti” vastupanurühmitusest on seni kirjutatud ainult Valter Heuer (1996).

RAHVUSLIK PÕRANDAALUNE 1942–1944

Saksa okupatsiooniperioodil tekkis rida rahvuslikke vastupanugruppe, kelle tegevusmotive on Juhan Reigo selgitanud järgmiselt:

¹Otto Tief. Mälestused ja märkmed aastatest 1966–70. Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade fond. Osaliselt avaldatud 1988–1990 *ERSP Teatajas* ja *Akadeemias*. Peaaegu täielikult (kaasa arvatud mälestuste lõik 1954–1958) ilmunud Pariisis venekeelses almanahhis *Minnuvšeje* nr 7 (1989) E. V. (Jaani Isotamme) publikatsioonina. Susi 1989: 370–374; Klesment 1959: 7–50.

“Sakslaste poolt Eesti okupeerimise esimestest päevadest alates saksa propagandistid kirjutasid kõigis ajalehtedes, et sakslased ja eestlased on sugulasrahvad, kelle vahel valitseb kultuuriline ühtsus ja et Eesti on tegelikult vaid Saksamaa provintsiks. Eestlastel olevat tulevases Euroopas tähtis koht täita. Tegelikult kujunes kõik vastupidi. Sakslased haarasid Eestis enda kätte kõik tähtsamad positsioonid, võtsid enda valdusse tööstuse ja kaubanduse. Mõned eestlased jäid uskuma saksa propagandat, nägemata tegelikku olukorda. Just sellel perioodil — saksa propaganda õitsenguajal — tegi minu hea tuttav ja ETK osakonnajuhataja Inglit mulle ettepaneku osaleda rahvusliku ajalehe väljaandmises, mis võitleks saksa propagandaga ja selgitaks tegelikku olukorda, kuhu sakslastega koostöö tulemusena Eesti võib sattuda. Ajaleht pidi laiades rahvamassides propageerima Eesti iseseisvuse ideed. Olles juba ülikooliajal korporatsioonis Liivika veendunud rahvuslaseks, jagasin Inglisti põhimõtteid Eesti iseseisvuse küsimustes. Mulle kui rahvuslasele olid võõrad bolševismi ja natsionaalsotsialismi ideed ning seetõttu võtsin Inglisti ettepaneku vastu.” (ERAF, f 130, s 9847, I, l 118–119.)

Sii võib lisada veel teise vastupanuliikumises osalenu Kaljo Villako sõnad (1993: 1128):

“Meie toonane tegevus oli üsna eripärane. Seda ei saa võrrelda vastupanuliikumisega sakslaste poolt okupeeritud Norras, Taanis või Prantsusmaal. Seal oli vaenlasi üks. Meie olime kahe tule vahel. Sakslaste lahkumine oleks tähendanud Punaarmee tulekut ja uue terrori algust. Ent me ei soovinud ka Saksamaa lõplikku võitu, mis poleks töotanud Eestile midagi head. Kuuldavasti kavatsesid sakslased pärast sõja võidukat lõppemist asustada eestlased ümber Peipsi taha ja siia tuua saksa koloniste. Suurem osa eestlastest otsis kolmandat võimalust. Paguluses avaldatud memuaaridest selgub, et seda eesmärki taotlemaid rühmitusi oli tookordses Eestis palju. Meiegi kätte jõudis Tallinnast mitmeid Vaba Eesti numbreid, mille koostajaid ma ei tea.”

Esimene suurem rahvuslik vastupanurühmitus tekkis juba 1941. a lõpul Tartus ning koosnes peamiselt akadeemilise ringkonna esindajatest. Rühm loodi tuntud muinasteadlase ja etnograafi Eerik Laidi eestvõtmisel ja see propageeris algselt Suur-Soome, seejärel Balto-Skandia ideed. Nad andsid välja ka oma

häälekandjat "Võitlev Eestlane", mille esimese numbri kirjutas E. Laid, järgmiste koostamisel osalesid ka *Postimehe* ajakirjanikud Valter Niilus ja Arvo Mägi (Mägi 1997: 649). Rühmituse tegevus lõppes 1943. a suvel, kui julgeolekupolitsei arreteeris Niiluse, kuna Mägi ja Laid põgenesid Soome.

1943. a alustas Tallinnas tegevust kirjastuse "Agronoom" juhataja ja Jaan Tõnissoni lähedase kaastöölise Ernst Kulli loodud põrandaalune vastupanugrupp. Peale Kulli kuulusid sinna veel üliõpilane Enn Sarv ja arheoloogiaprofessor Harri Moora. Välja jõuti anda küll ainult üks lendlehe "Vabadusvõitlus" number (teist otsustati terava sakslaste- ja mobilisatsioonivastasuse tõttu mitte levitada), kusjuures allkirjas kasutati esmakordselt Eesti Rahvuskomitee nime. Rühma peamiseks teeneks tuleb pidada sidemete säilitamist vabariigiaegsete poliitikutega, eriti aga endise Rahvusliku Keskerakonna liikmetega (Oskar Mänd) ja prof. Uluotsa ringkonnaga. Kulli rühmal oli tihe side ka Eesti poliitiliste ringkondadega Rootsis ja Soomes (Rei, Laretei, Varma jt), samuti Lätis ja Leedus 1943. a asutatud põrandaaluste Rahvuskomiteedega LCP (*Latvijas Centrālā Padome*) ning VLIK (*Vyriausias Lietuvos Islaisvinimo Komitetas*), kusjuures peamiseks sidepidajaks oli Riia ja Königsbergi luurekoolis väljaõppe saanud üliõpilane Tiiu Oinas-Mikiver². Leedu ja Läti rahvuskomiteede esimene ühiskohtumine toimus Riias 1944. a jaanuaris, millele järgnes LCP kutse samasuguseks kokkusaamiseks Eesti vastupanuliikumise esindajatega. Ühtne Eesti vastupanuliikumise keskus oli selleks ajaks veel loomata.

Kõige kauem ja kõige edukamalt tegutses Saksa okupatsiooni ajal Vaba Eesti Võitlusrinne ehk ETK (Eesti Tarbijateühisuste Keskühisus) põrandaalune vastupanurühm. Gestaapo ei suutnudki neid kahe aasta jooksul tabada, kuigi 1944. a aprillis EVRK kuuluvad Reigo ja Inglise kuulutati julgeolekupolitsei ja omakaitse poolt tagaotsitavateks.

²Tiiu Oinas-Mikiver (1919–1980), tuntud poliitikute Alma Ostrai-Oinase ja Aleksander Oinase vanem tütar, oli seotud paljude vastupanugruppidega Eestis ja väljaspool, kavatsedes *Abwehr*'i abiga luua Nõmme Rahumäel salajase vastupanukeskuse, kuhu muretses ka relvi. Arreteeriti 1944. a sügisel, saadeti Siberisse, kust kodumaale (nagu tema emagi) ametlikult enam ei pääsenudki (naasis hiljem invaliidina Lätisse).

ETK VASTUPANURÜHM JA AJALEHT "VABA EESTI"

ETK oli juba sajandi algusest peale olnud Eesti rahvusliku ühistegevuse lipukandjaks ja saavutanud 1930. aastate lõpuks märkimisväärse majandusliku positsiooni. ETK oli suurim Eesti impordifirma ja hulgimüügikeskus, talle kuulus 540 ühiskauplust üle kogu maa ja rohkesti tööstusettevõtteid (jahuveski, konservitehased, maitseainetööstus, kohvitehas, keemiatehas Orto, karbi-, köite ja koolitarvete tehas, naela- ja ketitehas, Kopli masinatehas, paberivabrik, kõvapapitehas ja palju muud). Ühistegevust saatis ka tugev rahvuslik vaim — ETK esimeheks oli 1930. aastail näiteks admiral Johan Pitka. 1942. a augustis paberivabriku juhataja Eduard Leetna korteris loodud rühmitus Vaba Eesti Võitlusrinne koosnes eranditult ETK juhtivtöötajatest.

Juhan Reigo sündis 4. jaanuaril 1906 Harjumaal Varbola vallas Hiitse külas 8-lapselises perekonnas. 1925. a asus tööle Maapanka, õppides samal ajal vaheaegadega Tartu ülikooli majandusteaduskonnas, mille lõpetas 1940. a. 1941. aastal asus ta tööle ETKsse finantsosakonna juhatajana, hiljem peainspektori-na. Kull on teda ühel esimesel ülekuulamisel iseloomustanud järgmiselt: "Aastaid 38–40, pikk kõhn, kannab sarvraamidega prille. Elab Tallinnas, tema aadressi ma ei tea, kuulsin, et 9. märtsi pommitamisel tema korter hävines. Abielus, väga energiline ja liikuv inimene, omab laialdasi sidemeid intelligentsi hulgas. Meie ringkondadega liitus 1943. a lõpus või 1944. a alguses."

Endel Inglit sündis 23. septembril 1906 Järvamaal Ambla vallas Räsna külas 5-lapselises perekonnas. Tema isa Karl Inglit kuulus Eesti Vabariigi loojate hulka (Asutava Kogu liige 1919–1920). Noorena oli ta nagu isagi sotsialistide partei aktiivne liige Järvamaal (ka ajalehe toimetaja); majanduslikel põhjustel jäi Tartu ülikooli majandusteaduskond lõpetamata. ETKs 1934. aastast, viimati tööstuskaupade osakonna ja kesksaasi juhataja.

Eduard Leetna on sündinud 4. detsembril 1910 Läänemaal Märjamaa vallas Vaimõisas. ETKs töötas 1933. aastast; lõpetas Tartu ülikooli majandusteaduskonna 1938. a, kuulub EÜS Põhjalasse. Aktiivne ühistegevuse propageerija, avaldanud rohkesti artikleid ja 1938. a mitmes trükkis ilmunud raamatu *Ühistegevu-*

se põhimõtted. ETK paberivabriku juhataja alates 1939. aastast. Praegu ainus elusolev Vaba Eesti Võitlusrinde liige.

Enno Tael sündis 8. veebruaril 1904 Järvamaal Alliku (Särevere) vallas. Kõrgharidusega agronoom (lõpetas ülikooli 1938). ETKsse läks tööle 1939, viimati oli põllumajanduskaupade osakonna juhataja ja masinatehase tegevdirektor.

Jaan Kann sündis 9. veebruaril 1905 Muhumaal. ETK keemiakaupade osakonna juhataja ja keemiatehase Orto majandusdirektor.

Nagu öeldud, loodi rühm E. Leetna korteris 1942. a augustis Inglisti, Taela, Reigo, Leetna ja Kanni osavõtul ja nende avaliku tegevuse algperioodi kuulub peamiselt põrandaaluse ajalehe "Vaba Eesti" väljaandmine, mille esimene number ilmus 1942. a septembri lõpul või oktoobri alguses. Masinal trükitud ja lendlehte meenutav väljaanne ilmus keskmiselt iga pooleteise kuu tagant — ühtekokku 14 numbrit kuni EVRi loomiseni märtsis 1944. 1943. a hakati ajalehte paljundama Inglisti poolt hangitud šapirograafil ja tiraaž tõusis paarisaja eksemplarini, mida levitati ka ühiskaupluste võrgu kaudu kogu Eestis.

Alates 4. numbrist kutsuti ajalehe toimetajaks ajakirjaniku kogemustega Olev Soots, kes varem Vaba Eesti rühmitusse ei kuulunud. Ta oli sündinud 1901 Peterburis. Töötas *Päevalehe* ja *Vaba Maa* vastutava toimetajana, alates 1940. aastast ETK sekretärasjaajaja. Artiklid kirjutasid rühma liikmed ise või O. Soots; vabariigi aastapäevale pühendatud ühe numbriga koostas hilisem EVRi juhtivliige agronoom Kaarel Liidak. 1944. a märtsis kutsus Reigo toimetusse ka Helmut Maandi (Eesti Ühistegevuse Liidu juriskonsuldi), kes aga loobus, sest seoses EVRi peatse moodustamisega oli kavas uue häälekandja asutamine. Hiljem otsustati EVRi häälekandjaks muuta just "Vaba Eesti", kuid sellele kavale tõmbas kriipsu peale EVRi tabanud arestilaine.

Saksa julgeolekupolitsei ja SD püüdsid tagajärjetult "Vaba Eesti" väljaandjaid tabada ning ühes Eesti Omavalitsuse töötajatele mõeldud infobülletäänis nimetati seda põrandaalust ajalehte isegi bolševistlikuks väljaandeks, mis on koostatud Venemaal. "Vaba Eesti" esimesi numbreid iseloomustabki väga tugev natsismivastatus, rinde jõudes Eesti piirideni lisandus ka bolševismivastane element. Näide ajalehe 7. numbrist (aprill 1943) pealkirja

all “SS — natside NKVD”: “Pole midagi imestada Eesti leegioni vandetootuse teksti üle, millega on ülbelt välja öeldud, et eestlane on ainult Hitleri ja Suur-Saksamaa palgasõdur. Pidagem meeles, et siin on tegemist SS-leegioniga. SS aga, täie nimetusega Schutz-Staffel, on saksa natside partei karistusväeosa ja nukkide ning vastuluuremeeste koondis, põlatud ja vihatud kõigi ausate sakslaste poolt. SS ja Gestapo (Geheime Staatspolizei) on kaksikvennad — natside GPU ja NKVD.”

Seoses üldmobilisatsiooni väljakuulutamisega ja rinde jõudmisega Eesti rajale 1944. a alguses tõusis teravalt üles küsimus kõiki rahvuslikke ringkondi ühendava ühise poliitilise keskuse loomisest ning ka Eesti välisesindused hakkasid nõudma põrandaaluse valitsuse moodustamist. E. Laid kirjutas selle kohta 1944. a varasuvel (1997: 260): “Koordinaatsiooni puudumisel anti põrandaaluste rahvuslike rühmituste poolt mobilisatsiooni väljakuulutamise järel välja lahkuminevaid paroole, mis kohati, näiteks Lõuna-Eestis, esialgu suuresti mõjutasid mobilisatsiooni käiku (Võrumaal näiteks tõusis mobilisatsioonikutsele järgnenute protsent vastavalt 20-le, kuna kohalikud rahvuslikud ringkonnad olid end esialgu asetanud mobi vastu) ja ka kogemused tõstsid teravalt üles rahvuslikku tegevust ühtlustavalt juhtiva illegaalse keskuse ellukutsumise tarviduse. Mõte võeti üles Tallinna suurema aktivistide rühma Vaba Eesti Võitlusrinne poolt (annab välja laiemalt levinud mõjukat põrandaalust ajalehte “Vaba Eesti”). K.a. veebruaris toimusid mitmed kitsamad aktivistide ning endiste erakondade vahelised nõupidamised, mille tulemusena märtsis k.a. moodustati illegaalne juhtiv keskus — Eesti Vabariigi Rahvuskomitee.”

Nagu mainitud, võttis vedajarolli enda peale ETK-rühm, kusjuures Juhan Reigo lõi kiiresti kontakti Kulli grupiga, samuti vabariigiaegsete poliitikutega, keda esindas vabariigi viimane peaminister Jüri Uluots. Vahendajatena toimisid seejuures koos Reigoga Rahvapanga juhatusse kuuluvad Oskar Mänd ja Helmut Maandi³.

³Ühistegeliku Eesti Rahvapanga juhatusse kuulusid hilisematest EVR liikmetest ka Artur Ekbaum (endine Ühistegevuskaja esimees) ja Ernst Kull, kelle kirjastus “Agronom” kuulus samuti ETK süsteemi. Peale Kulli arreteerimist ETK poolt teostatud revisjoni käigus avastati seal 9000-margane puudujääk, mis ilmselt oli seotud EVR loomisel

EVR "juriidilisele" asutamiskoosolekule 23. (või 22.) märtsil eelnes terve rida ettevalmistavaid koosolekuid, mis peeti peamiselt O. Männi korteris. Asutamiskoosolekul otsustati ka rahvuslikke jõude ühendava organisatsiooni nimetus, kusjuures kõne all oli mitu varianti: Eesti Rahvuskomitee, Eesti Rahvuslik Kesknõukogu ja Eesti Päästekomitee (ERAF, f 130, s 9847, III, l 178). Põhiettekande tegi Kaarel Liidak, keda on nimetatud ka EVR esimeseks esimeheks. Näib siiski, et ta toimis vaid koosoleku juhatajana ja ajutise esimehena, sest varsti EVRi tegevus katkes. Kui tegevust jätkati juuli lõpul, siis oli ka Liidak kohal, kuid mingit juhataja ümbervalimist ei toimunud ja EVRi esimeheks valiti üksmeelselt Otto Tief.

Asutamiskoosoleku eel viibisid Kull ja Inglise Läti LCP kutsel Riias, kus muu hulgas oli kõne all lätlaste ettepanek Balti Konföderatsiooni ja ühise sõjaväe loomiseks (Andersons, Silinš 1994: 51 jj). Järgmisel Balti Rahvuskomiteede ühishõupidamisel aprillis osalesid juba kõigi kolme Balti riigi esindajad (Eestist jälle Kull ja Inglise). Mõned päevad hiljem EVRi tegevus katkes, sest Saksa julgeolekupolitsei alustas ulatuslikke areste, mis tabas ka paljusid EVRi liikmeid (Kull, Mänd, Ekbaum, Pikkov, Moora).

MEENUTAB EDUARD LEETNA

ETK vastupanurühma tegevusest jutustab praegu 89-aastane Eduard Leetna järgmist (autorile 22. III 2000):

Sakslased Eestile iseseisvust ei andnud, samuti ka mitte relvastatud rahvusväeosa. Nad moodustasid "Eesti nukuvalitsuse" eesotsas Hjalmar Mäega. Omavalitsus allus kindralkomissarile ning selle ülesanne oli tsiviilelu korraldamine, korra säilitamine tagalas, põllumajandus- ja tööstustoodangu pidevuse tagamine ning Saksa sõjaväe varustamise kindlustamine. 1944. aastal moodustasid eesti rahvuslikud ringkonnad Eesti Rahvuskomitee. Selle ülesandeks oli Eesti vabariigi järjepidevuse taastamine. Kuna Saksa okupatsioon ei tunnustanud Eesti iseseisvust, siis keelas

tehtud kulutustega. Seega ETKga lähedalt olid seotud pooled algse Rahvuskomitee liikmetest! Augustis loodud EVR fondi üheks suuremaks annetajaks oli samuti ETKlane — selle juhatuse esimees Reintamm.

ta ära ka Eesti Rahvuskomitee tegevuse. Veel varem, 1942. aastal, kogunesid hilisema Eesti Rahvuskomitee liikme Juhan Reigo algatusel minu korterisse paberivabriku territooriumil ETK osakondade juhatajad ja moodustasime Vaba Eesti Võitlusrinde. Sellesse organisatsiooni kuulusid ETK finantsosakonna juhataja Juhan Reigo, põllumajandusosakonna juhataja Enno Tael, keemiakaupade osakonna juhataja Jaan Kann, paberi- ja koolitavete osakonna juhataja Endel Inglis, ETK sekretär Olev Soots ja mina. Meid abistasid ETK kartonaažitöökoda juhataja Otto Arens ja trükkikoja meister Gerhard Kempe. Trükkisime ja levitasime põrandaalust lehte "Vaba Eesti", kus tutvustasime olukorda sõjatandril, informeerisime sakslaste kavatsustest meie maal ning püüdisime leevendada rahva hulgas levima hakanud lootusetuse meeleolu. Ajaleht oli fašismi-, samuti ka kommunismivastane. Paljundasime lehte keskmiselt 100 eksemplari ning levitasime seda peamiselt tarbijate ühisuste kaudu üle maa. Hiljem muretsesin salakorteri Eesti Rahvuskomitee liikmele, endisele Eesti Riigikogu saadikule Oskar Gustavsonile, keda sakslased taga otsisid. Kord tulid Saksa ohvitserid paberivabrikusse ja palusid näha meie toodangu paberinäidiseid. Tutvunud nendega, arvasid, et kahtlusalune paber pole meie oma, vaid arvatavasti toodud Rootsist. Jutt oli Vaba Eesti Võitlusrinde paberist. Eesti Rahvuskomitee lendlehtede trükkimiseks andsin paberi eestiaegsest toodangust, mis sakslased eksiteele juhtis. Nii läks seegi kord karikas minust mööda⁴. Gustavson küll sakslaste käest pääses, aga jättis oma elu venelaste vangilaagrisse. Minu hea tuttav ja töökaaslane Rudolf Treialt, kes Gustavsonile varjupaika andis, arreteeriti venelaste poolt, tema elutee lõppes juba Leningradi vanglas. Ja tema perekond — naine ja neli väikest tütar — küüditati Siberisse 1949. aastal vaatamata naise protestile, et ta mees on surnud, mille tõenduseks ta näitas kirja ühelt venelasest kaasvangilt.

Saksa okupatsiooni lõpupäevil trükkisime ETK trükkikojas Riigi Teataja nr 1, kus deklareeriti Eesti Vabariigi Valitsuse järjepidevust ja uue valitsuse koosseisu eesotsas peaminister Otto Tiefiga.

⁴Mälestuste autor mõtleb siin seda, et 14. juunil 1940 tulistati Nõukogude lennuki poolt Soome lahe kohal alla Tallinna—Helsingi reisi-lennuk, mis oli üheks avalöögiks Eesti okupeerimisele. Päev varem oli sama lennukit ärireisil kasutanud Eduard Leetna.

Sisekaitseülemaks oli Juhan Reigo. Varem levitati ka triikitud deklaratsiooni eesti rahvale. Meie Vaba Eesti Võitlusrinde liitumisel andis Eesti Rahvuskomitee lubaduse, et ohu korral meie perekonnad evakueeritakse Rootsi, ise aga peame paigale jääma viimase võimaluseni. Perekond asus vanaema juures maal. 23. augustil viisin nad autoga Puisse randa — naise, kolm last, üks alla kahe aasta, vanim kuueaastane. Kaasa võtsin ka Enno Taela pere — naise ja neli poissi, vanim seitsmeaastane. Rannas läksime jalgsi läbi metsa, umbes kaks kilomeetrit, et vältida rannavalvet, kuni ühe taluni, kus kokkuleppe kohaselt nad said lakas ööbida. Ise sõitsin kohe Tallinnasse tagasi. Pered viidi järgmisel ööl purjepaadiga ühele elanikkudeta laiule, mis asus rannast 18 km kaugusel. Laiule pidi saabuma Rootsist kiirmootorpaat ning nad Rootsi toimetama. Kahe nädala järel sain teate, et pered asuvad ikka veel laiul ja neil ei ole midagi süüa. Võtsin jalgratta, sain ETKst jahu ja suhkrut ning sõitsin rongiga Haapsallu, sealt edasi jalgrattal Puisse. Peremees lubas öösel toidu laiule toimetada. Aastakümned hiljem sain teada, et pere pääses laiult minema septembri keskel väga tormisel ööl ning läbi suurte raskuste jõudis lõpuks Rootsimaale.

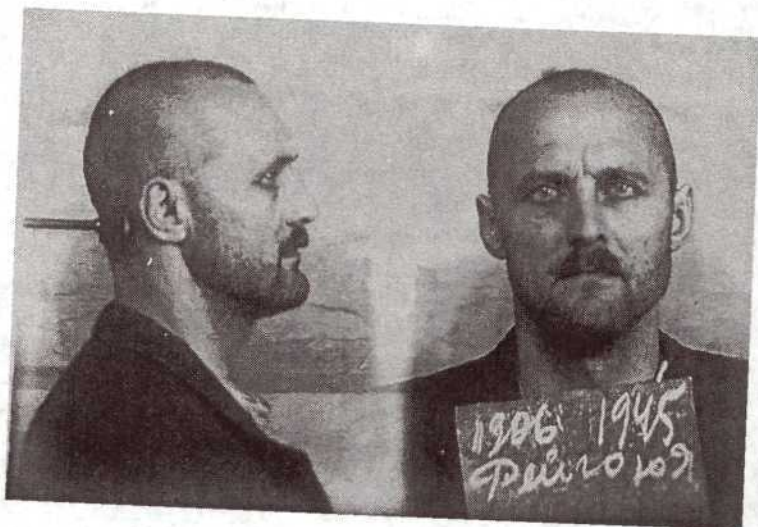
22. septembril sain Rahvuskomiteelt korralduse minna peaminister Otto Tiefi korterisse, võtta sealt "Eesti Riigi Teataja" nr 1 eksemplari, et viia need Rootsi tõendamaks võitlust Eesti iseseisvuse järjepidevuse eest. Sõitsin veoautol Nissi kiriku juures paiknevasse Juhan Reigo isatallu ja võtsin sealt kaasa eelmisel õhtul sinna saabunud Paul Kerese ja Tiit Kuusiku koos naiste ja lastega. Pärastlõunal jõudsime Puisse randa. Seal oli juba ees ootamas suur hulk rahvast; valitsusliikmed, avaliku elu tegelased, kes veel vabaduses olid. Oli ka Friedebert Tuglas ja ta naine Elo. Kohal oli ka radist Talgre (soomepoiste Erna grupist). Mootorpaatide saabumise kohta saadi ebaselgeid teateid, nagu oleks osa paate läbipääsematu valve tõttu tagasi pöördunud. Koos riigisekretär Helmut Maandiga läksime randa pidi edasi Tauksi saarele. Sinna pääses teatud rada pidi üle mere jalgsi — vesi ulatus vähe üle põlve. Saarel oli üks kaluripaati, pilgeni põgenikke täis laaditud. Vaatamata paadisolijate ägedale protestile võttis

paadijuht, kes oli Maandi tuttav, ta ikkagi paati⁵. Andsin "Riigi Teatajad" tema kätte. Meri oli peegelsile. Nad jõudsid laiule, kus mootorpaat neid ootas ja Rootsi edasi toimetas. Kõigi teiste rannas ootavate lootused luhtusid, sest ükski mootorpaat enam läbi ei pääsenud. Hilisõhtul järgmisel päeval jõudsid kohale Vene tankid, huupi tulistades metsa ja kõrkjatesse. Inimesed valgusid laiali. Otsustasin siiski jätkata põgenemiskatset. Kohaliku talu noorperemehel oli mootorpaat, mille mootorile oli vaja remonti teha. Paat oli peidetud kõrkjatesse. Käisime paadi juures nädal aega, lõpuks ta ütles, et jääb ennem venelaste kätte kui katsetab paadiga läbimurdmist — meri kubiseb suurtest ja väikestest Vene laevadest, sest valmistatakse Saaremaa vallutamiseks. Ööbisin ühe talu heinaküünis. Vanaperenaine andis mulle suure kasuka. Noored olid kõik põgenenud. Päeval aitasin perenaist kartulivõtmisel ja ravisin terveks nende noore sälu, kes okastraataias oli end rängasti vigastanud. Oskasin hobust pikali tõmmata ja siis teda rohtudega määrida. Olin rannas terve kuu. 23. oktoobril asusin koduteele. Ees ootasid kojukutsed. Uue võimu esindaja, ETK juhatuse esimees määras mind endisele töökohale — paberivabriku juhatajaks. Algas uus periood minu elus.

EVR TEGEVUS JÄTKUB

1944. a aprillis alanud massiliste arestide tulemusena oli EVRi tegevus katkenud. Juhan Reigo ja Endel Inglit pääsesid vahistamisest hädavaevu. Nii oli Reigo SD-meeste tulekul peakontori ruumidest väljas, ja kuulnud tagasi tülles enda tagaotsimisest, lahkus otsekohe ETK ruumidest, hakates end varjama Laagris paiknevas karusloomakasvatuses, mille üks omanikke ta oli. Aprillis saabus illegaalselt Eestisse Eerik Laid, kes viibis siin kolm nädalat ja kohtus ka vabadasse jäänud EVRi liikmetega. Tema

⁵Jaak Maandi juhtis 19. IV 2000 autori tähelepanu sellele, et Leetna on arvatavasti ära vahetanud tema isa ja Juhan Kuslapi paati saamise sündmused. Leetna möönis hiljuti, vaadates Enn Nõu videointervjuud H. Maandiga, et ta tõepoolest ei näinud, kas H. Maandi ja J. Kuslap (keda tema mälestustes pole mainitud) paadile ka pääsesid. H. Maandi *Loomingus* ilmunud mälestuste kohaselt kohtas ta Kuslapit hiljem Liia saarel.

Juhan Reigo

Endel Inglit

Eduard Leetna

tagasiminekul Soome kavatsesid kaasa minna ka EVRi liikmed Reigo, Inglit ja Sikkar, kuid katse ebaõnnestus, sest Soome luurerühma "Haukka" paadile võeti peale ainult Eerik Laid.

Samal ajal käivitati Rootsis operatsioon "Läänemeri" (Horm 1994) eestirootslaste (ja ka eestlaste) toimetamiseks üle mere Rootsi ning loodi regulaarne kullerpaadi- ja raadioühendus Eesti ja Rootsi vahel. Eesti välisesindajad Rootsis Rei, Laretei ja Penno hakkasid üha tungivamalt nõudma EVRi tegevuse jätkamist, saates kullerpaadiga kirja EVRi liikmele Sikkarile, kus muu hulgas kutsuti EVRi liikmeid nõupidamisele Rootsi. Sikkar edastas kutse Reigole, kes omakorda delegeeris Stokholmi Olev Sootsi, kes viibiski seal juuli keskel, tuues kaasa välisesindajate Rei ja Penno kirjad ning kaks dokumenti (deklaratsiooni "Eesti rahvale" ja "Korralduse nr 1"). Nüüd kutsus Juhan Reigo kokku kõik vabades viibivad EVRi liikmed (Inglisti, Maandi, Liidaku ja Sikkari, Gustavsoni ei leitud) ning ühiselt otsustati EVR tegevust jätkata. Järgmine koosolek toimus juulikuu lõpupäevadel (arvatavasti 30. juulil) keemiatehase Eesti Destillaat direktori Richard Öveli kabinetis Pärnu maantee 6 ja seda aega võib arvata EVRi töö taas-alustamise alguseks. EVRi koosseisu otsustati koopteerida Otto Tief ja Richard Övel ning Rootsist saabunud pikast nimekirjast välisliikmetena Rei, Laretei, Varma, Neuhaus ja Laid. Vastutava sekretärina jätkas Juhan Reigo, tegeldes ka ühendusepidamisega Rootsis ja Soomes asuvate välisesindustega; just tema saatis Helsingisse ka radiogrammi soomepoiste tagasikutsumiseks Eestisse. Ülevedude tehniliseks juhiks Eesti rannikul määrati Jaan Kann (Rootsi poolel tegeles sellega Juhan Kuslap). Endel Inglit määrati EVRi propagandabüroo juhiks.

Rootsist saabunud üleskutsete tekste redigeeriti põhjalikult (nendega tutvus ka Jüri Uluots) ja mõlemad (deklaratsioon "Eesti rahvale" ning "Korraldus nr 1") trükiti 5. augusti paiku ETK trükikojas. Deklaratsiooni Rootsi ja Eesti variant kannavad erinevat kuupäeva (vastavalt 23. juuni ja 1. august) ja erinevad

ka oma sisu poolest⁶. Sama kehtib ka “Korralduse nr 1” teksti kohta⁷.

Kaks nädalat hiljem koostati veel “Korraldus nr 2”, mille sisu on eelnevaga analoogiline, kuid erineb mitmes punktis (*Kodumaal... 1965 ja Dokumente... 1991*). See on sakslaste suhtes veidi teravam, kutsudes rahvast takistama Eesti rahvuslike väärtuste äravedamist Saksamaale, talunikke mitte andma toiduaineid üle normi, et linnad ei jääks toidupuudusesse, ning käsitleti ka eestlaste evakuatsiooni välismaale.

Kõigi nende lendlehtede trükkimise korraldas Olev Soots, saades käsikirja kas Reigolt või hiljem Maandilt. Trükipaberiks andis Eduard Leetna kasutada eriti head eestiaegset paberit, mida Saksa julgeolekupolitsei arvas Eestis mitte enam leiduvat. Tegelikult trükikoja teostasid ETK Narva maanteel nr 23 asunud väikeses trükikojas Otto Arens ja Gerhard Kempe, kusjuures lendlehte trükiti vähemalt 5000–6000 eksemplari. Samal ajal valmis Vaba Eesti Võitlusrinde liikmeil ka “Vaba Eesti” erinumbri nr 15 käsikiri, mis arvatavasti jäi siiski trükkimata. ETK trükikoja tegevuse kohta koostati NKGBs hiljem ettekanne “Põrandaaluse trükikoja likvideerimisest ja isikute arestist, kes levitasid ajakirja Vaba Eesti” (Heuer 1996). Ka Tiefsi valitsuse esimesi korraldusi sisaldav Riigi Teataja nr 1 ning valitsuse deklaratsioon trükiti 20./21. septembril sealsamas, kusjuures trükkimise lõpuleviimist takistas Punaarmee kiire sissetung Tallinnasse. Valmis jõuti trükida vähemalt 200 eksemplari, kuid kahjuks pole ükski neist säilinud (ka Maandi poolt Rootsi viidud Riigi Teataja originaali pole enam leitud).

⁶Võrdle kaht dokumenti: üht, mis ilmus *Eesti Teatajas* nr 1 (lk 1–2, august 1944, Stockholm), ja teist pealkirja all “Dokumente ja materjale” (*Looming*, 1991, nr 7, lk 1005).

⁷“Korralduse nr 1” Rootsi teksti pole avaldatud. Aleksander Warma *Diplomaadi kroonikas* (Tallinn, 1993, lk 156) leidub Eestis koostatud variant.

VABA EESTI VÕITLUSRINDE LIIKMETE SAATUSEST

Nagu teada (vt Pihlau 1999), tabasid kõiki Eestisse jäänud EVRI ja Tiefsi valitsuse liikmeid Vene okupatsioonivõimude karmid repressioonid. Eriti jõhkralt koheldi Vaba Eesti Võitlusrinde liikmeid, kellest kaks lasti maha, kaks hukkus laagris ja vaid Jaan Kann ning Eduard Leetna pöördusid elusalt kodumaale tagasi. Ka trükitööde peamised teostajad Otto Arens ja Gerhard Kampe hukkusid Siberi laagris. Reigot ja Inglitit töötlesid algul Leningradi rinde SMERŠi juhtivad tšekistid, kes alles hiljem andsid kriminaalasja üle ENSV NKGBle.

Viimasel ülekuulamisel 21. aprillil 1945 küsis uurija Naumov Inglitilt, kas ta peab ennast kodumaa reeturiks. Inglit vastas:

“Nõukogude võimu kehtestamist Eestis ja astumist NSV Liidu koosseisu ma ei tunnistanud varem ega tee seda ka praegu, ning seetõttu oma tegevust Eestis kodanlik-demokraatliku korra kehtestamiseks ja NSV Liidust lahkulöömiseks ei pea kodumaa reetmiseks, sest pean oma kodumaaks kodanlik-demokraatlikku Eestit. Teatan sellest täiesti teadlikult ja ei ütle mitte kunagi ega mitte mingitel tingimustel lahti oma sotsiaaldemokraatliku partei ideedel rajanevatest vaadetest.” (ERAF, f 129, s 9847, I, l 299*.)

Tallinna NKGBs lõpetati Reigo jt uurimistoimik 4. mail 1945, kusjuures Moskvasse NKGB II Peavalitsusse saadetud kirjas nõuti surmaotsust neljale uurimiselusele (Reigo, Inglit, Sumberg ja Övel). Moskva erinõupidamine küll pehendas karistusi, kuid Reigo ja Ingliti surmaotsus jäeti jõusse ning 4. oktoobril 1945 lasti nad Patarei vanglas maha. Sama traagiline oli ka rohkearvulise Reigode perekonna saatus. Isa ja ema küüditati 1949. a Siberisse “natsionalistidena”, kus nad kaks aastat hiljem surid. Reigode kaheksast lapsest (kolm neist suri noorelt) olid kõik Juhan Reigo kolm venda “nõukogudevastase tegevuse” eest arreteeritud veelgi varem ja kaks neist suri laagris juba 1941.–1942. aastal.

Ingliti pere pääses küll kergemalt — võib-olla sellepärast, et kaks Endel Ingliti venda olid 1941. a mobiliseeritud Punaarmeele. Tema abikaasale teatati aga julgeolekust väljaantud tõendiga, et Endel Inglit suri 4. oktoobril 1945 “kopsupõletikku” (Hilda

*Nagu tavaliselt, on ülekuulitava sõnad pandud kirja tšekistide keeles ja nende sõnavara kasutades. *Toim.*

Inglistile Paide Perekonnaseisuaametist 12. aprillil 1947 väljastatud surmatunnistus nr 29).

Septembri alguses evakueerus Rootsi kogu ETK juhtkond, juhatause õigused ja kohustused jäeti Enno Taelale ja Eduard Leetnale. Eduard Leetna meenutab oma käekäiku pärast uue Nõukogude okupatsiooni algust järgmiselt (autorile 22. III 2000):

Paberivabrikus leidsin keemikuna töötamas radist Talgre, kes teatas, et loodab Rootsi ga luua raadioühenduse ja tellida meie randa mootorpaadi, millega ka mina saaksin ära sõita. Lubas teatada aja ja koha kirjas. Leppisime kokku, et kui mind kohal ei ole, annab kuller minu kirja üle raamatupidaja Evi Põldmale mulle edasiandmiseks. Julgeolek tegi oma töö. Ükshaaval kadusid tuttavad. Igal hommikul läksin tööle, portfelliga pesu ja kampsun. Räägiti, et Talgre on haarangul maha lastud, tema kuller vahistatud. 1944. a 11. detsembril sisenes minu kabinetti venelane, küljel kabuuris rippumas nagaan. Palus kaasa tulla ja läksime Pagari tänavale julgeoleku majja. Teel märkasin, et meid jälitavad kontoritöötajad, et teada saada, kuhu mind viiakse. Õhtu ja öö läbi olime ühes suures toas; segamini mehed ja naised, lamades põrandal. Üks noor naine nuttis meeletult. Tahtsin teda trööstida. Ta rääkis, et mees varjas end tema vanemate talus keldri alla ehitatud punkris. Julgeolek sai sellest teada ja piiras maja ümber. Nõuti, et ta tuleks punkrist välja relvata või nad heidavad granaadi. Mees lasi end ise maha. Naine, samuti vanemad arreteeriti, aga ta ei tea, kuhu jäi ta kolmeaastane laps. Järgmisel päeval viidi meid Patarei vanglasse. Kõik väärtuslikumad asjad võeti ära, püksinööbid lõigati eest, kontrolliti, et midagi pole peidetud suhu või pärasoolde, saunas tehti karvadega puhas töö. Siis pisteti üheks ööks pisikesse üksikongi järelemõtlemiseks. Lamamiseks seal ruumi polnud. Kui põlved konksu tõmmata, said seinapiidi libistades end kuidagi põrandale istuma. Liikumatusel jalad surid. Ei kujutle, kuidas suured paksud mehed sinna mahtusid. Kongist viidi mind kambrisse, kus oli 80 meest. Seinte ääres olid pingid, narisid polnud. Öösel magasime põrandal, väga tihedasti koos. Kui tahtsid end keerata teisele küljele, siis pidid ka su naabrid end keerama. Parask — suur tünn — asus ukse juures ja "lõhnas" hästi. Kui öösel oli vaja paraskini jõuda, oli see suur kunst, et põrandal leida kohta, kuhu astuda. Toidukaart oli iga päev ühesugune. Hommikul tüükike leiba kogu päevaks ja ple-

kist tass kuuma vett. Lõunaks kulbitäis suppi, milles ujus mõni killuke koorimata külmunud kartulit ja tursapea tüükike või tursa silm. Õhtul soe vesi, mõnikord supilusikatäis vedelat kaera- või hirsiputru. Kambrisolijad olid kõik eestlased, neist tundsin ainult ühte, seitsmekümneaastast raamatupidajat Franz Krulli tehasest. Esimesena kuulas mind üle ukraina rahvusest major. Oli rahulik ja viisakas. Ütles enda olevat ajaloo õpetaja. Meil tõlki polnud. Minu vene keele oskus oli vilets, siiski saime teineteisest aru. Ta küsis — kumba ma pooldan, kas Nõukogude Liidu demokraatiat või lääneriikide oma. Vastasin, et lääneriikide oma, sest kommunistide demokraatiat ei tunne, pole näinud. Ta esitas küsimusi ajalehe “Vaba Eesti” tegemise kohta. Järgmisel ülekuulamisel oli ta esimene küsimus — kas ma tunnen Talgret. Ütlesin, et tunnen. Siis ta pani oma protokollki kokku ja teatas, et kahjuks peab ta minu uurimise üle andma, kuna Talgre on spioon ja spionaažiga tegelevad teised organid. Ütles veel, et minu tegevuse eest sakslaste vastu kuluks mulle anda Nõukogude medal, aga nõukogudevastase tegevuse eest pean kandma vastutust. Näib, et ta oli kogunud minu kohta andmeid paberivabrikus. Ta teadis, et olin püüdnud vabastada töölisi Saksa mobilisatsioonist. Samuti seda, et kui sakslastelt tuli 1944. a septembri alguses korraldus kõik vabrikute strateegilised toormaterjalid ja varud, nagu vasksõelad, paberimasina viildid ja muu vedada sadamasse ja laadida Saksa laevale, siis selle asemele saatsin kaks veoautotäit Pärnumaale ühe talu paekivist küüni, kuhu ETK poolt ka valve seadsime. Muidugi kui sõjavanker sealt üle käis, ei jäänud neist seal midagi alles. Jaanuari algul 1945 viidi mind Pagari tänava keldrisse. Suur üllatus oli, kui samas kambris ees oli meie ühine võitluskaaslane Enno Tael. Samas asjas süüdistatavaid ei lasta kokku enne kohtuotsust. Tael ütles, et juurdlejail on meie asjad kõik teada. Reigo on Moskva viidud ja piinamistega on viimane kui üks asi selgeks tehtud⁸. Järelikult pole mõtet salata ega uurimist pikenada. Samal ööl viidi Tael meie kambrist ära. Pagari tänavas oli toit selles osas vähe parem, et tee oli magus ja õhtul anti kaks soolasilku. Aga valvurid olid jõhkramad — kogu aeg käis sõimamine, õnneks enamik vangidest ei osanud vene keelt. Päeval tukkuda ei

⁸Reigot siiski Moskvasse ei viidud, vaid Leningradi, kus teda algul kuulas üle Leningradi rinde SMERSi ülem kindrallieutenant Böstrov.

tohtinud. Kui istusid põrandal ja toetusid seljaga vastu seina, oli kohe kisa lahti. Valvur piilus iga mõne minuti järel kambriukse august. Väljakäiku lasti ükshaaval, aega anti ainult minut ja paberit polnud. Uurimine toimus öösel, kella 23-st kuni kella kahe või kolmeni. Kui uurimiselt keldrisse tagasi toodi, oli närvipinge nii suur, et hommikuni enam und ei tulnud. Olin uurimisel kolmteist ööd. Kael ja selgroog muutusid nii jäigaks, pea uimaseks, et ei osanud enam kuidagi olla. Uuriija, aukraadilt kapten, rääkis ka eesti keelt, protokollis kõik vene keeles. Mind ei ähvardatud, arvatavasti ei leitud minu seletustes valet. Aga mitu meest tuli uurijate juurest lõhkiöödud kulmuga või sinikaga silma all. Uurimise lõpetamise järel viis uuriija mind mingisse hästi polsterdatud ruumi — piinamiskambrisse. Seal istus suvises polkovnikusärgis, käised üles keeratud, tugev mees. Kui uuriija küsis, kas ta vajab mind, kuulnud mu nime, ütles ei. Nii pääsesin sellest saunast. Pagari tänaval olin kolm nädalat. Jaanuari lõpus viidi mind tagasi Patarei vanglasse, kambrisse mis oli määratud kuuele inimesele, nüüd aga oli meid seal 30, kõik eestlased. Tundus, nagu oleksin tulnud koju, kõik oli rahulik, mehed huumorimeelsed. Pagaris magasime niiskel betoonil kõrvuti Lüganuse köstri Mudaga, kes oli üle 70 aasta vana, ja Eesti suusameistri Särakuga. Hiljem kuulsin, et Särakul õnnestus põgeneda, kuid tagaajamisel ta siiski tapeti⁹. Patareis said minu kaaslasteks puitpõrandal magamisel keeleteadlane Eduard Roos ja Haapsalu notar*. Olime enamuses 30–40-aastased mehed, perekonnainimesed ning saime perekondadelt toidupakke. Vennanaine otsis alati üles, kus vanglas ma parajasti olen, ning tõi enda ja vanemate poolt mulle pakke. Mõistan, kui vaearikas koorem oli see neile. Pakke hoidsime akna vahel. Kambris oli ka kolm 20-aastast poissi, kes rindel võitlesid Narva pataljoni koosseisus. Nad olid alati näljased. Andsin neile vahetevahel oma pakist midagi ja poole oma leivaportsjo-

⁹Voldemar Särak (1911–1947) kuulus Haukka luurerühma, arreteeriti 21. XII 1944 Virumaal Assamalla vallas Järtu punkris, põgenes sõjatribunali hoonest 25. IX 1945. Jätkas metsavennana ja tabati uuesti 3. juuni öösel 1947. a Harjumaal Anija vallas Soodla talus, kusjuures põgenemisel sai raskesti haavata ja suri samal päeval Patarei haiglas (ERAF, f 129, s 16281, l 298).

*Arvatavasti Rahvuskogu liige Taavet Avarmaa (1900–1982). *Toim.*

nist. Ka mõni teine tegi seda. Mõned rikkalike pakkide mehed ei raatsinud neile ohverdada midagi. Siis hakkas nende pakkidest kaduma mõni liha- või võitükk. Aga võtjaid ei õnnestunud neil tabada. Et aeg kiiremini mööduks, hakkasime järgemööda jutustama teemal, mis kellelegi oli lähedane. Huvitavad olid jutustused Taara usundist. Meie hulgas oli üks Läänemaa metsaiülem, kellele oli kohtuotsusena mõistetud surmaotsus. Ühel ööl ta viidigi ära. Meestel ei olnud meeoleolu langenud, trööstisime endid sellega, et niisuguseid kannatajaid on palju. Mind vaevas teadmatus perekonna saatusest. Pärast Pagari tänavat algasid mul peavalud ja valud maksa piirkonnas. Minu viibimine prokuröri juures kestis vaid paar minutit. Seal viibis ka Reigo. Prokurör küsis — kas tunneme teineteist, muud midagi. 25. mail 1945 sõidutati mind sõjatribunali Roosikrantsi tänaval. Kohtu koosseisus oli kolm sõjaväelast ja naistõlk, kohtualuseid oli neli: mina, Arens, Kampe ja Põldma, kes mulle saadetud kirja oli vastu võtnud. Minu peamiseks süüdistuseks jäi “Vaba Eestiga” liitumine ja neile paberi andmine, Arensil ja Kampel Riigi Teataja trükkimine, Põldmal sidepidajaks olemine. Kohus toimus vene keeles ja kaitsjat meile ei lubatud. Sõjatribunal mõistis meile kõigile 10 aastat laagrit koos varanduse konfiskeerimisega ja pärast laagrit viis aastat asumist.

Oma laagriaastad veetis Eduard Leetna Komi laagrites, seejärel töötas Košva tööstuskombinaadis pearaamatupidajana. Eestise tuli ta tagasi 1959. a sügisel, töötas Kiviõli ehitus- ja remondivalitsuses töödejuhataja ja juhatajana ning Kiviõli Põlevkivikom-binaadis turustusosakonna juhatajana.

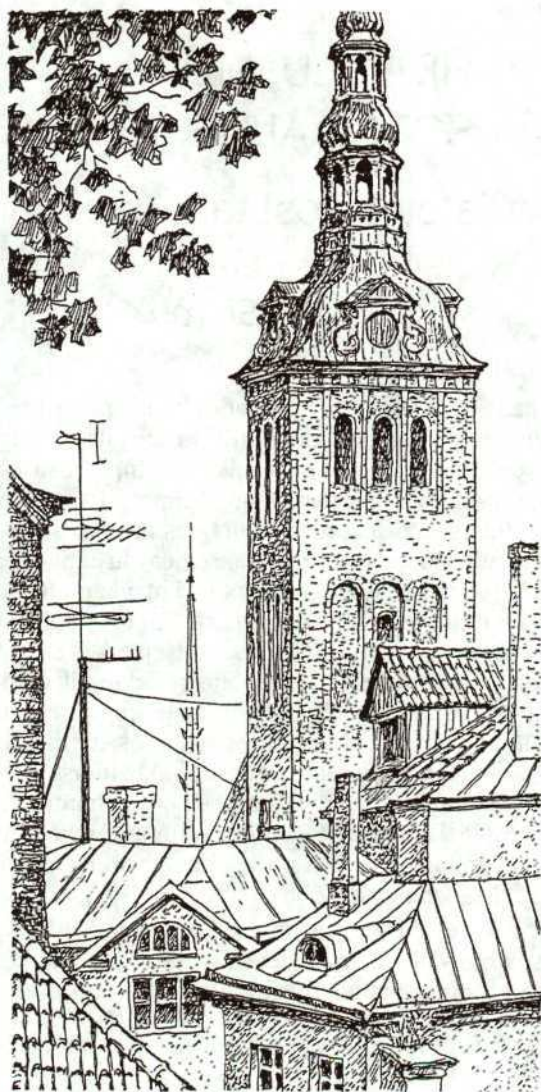
Olev Sootsile mõistis erinõupidamine 10 aastat ja ta suri Arhangelski oblasti Petšorlagis 1947. aastal. Enno Tael arreteeriti oktoobris ja mõisteti 10 aastaks vangilaagrisse juba järgmisel kuul. Julgeolekul oli nii kiire, et lühikese juurdluse käigus Vaba Eesti Võitlusrinde ja EVRi teemat ei mainitudki (süüdistuseks piisas masinatehase komsomoliaktivistide nimekirja esitamisest Saksa võimudele). Ta saadeti Magadani laagritesse ja suri Vaikse ookeani rannikul Nahhodkas 1946. aastal. Arveteõiendust vastupanugrupi juhtide Reigo ja Inglise teemal hoiti aastakümneid suures saladuses. Hilda Inglisele teatati, et tema abikaasa suri “kopsupõletikku”, ning Rootsisis elav Vineta Reigo sai oma abikaasa saatusest teada alles 45 aastat hiljem. Tänapäevaks on saladusteloor

nende saatuse kohalt küll hajunud, kuid see, kuhu nad maetud on, jääb vist igavesti teadmata.

Kirjandus

- Andersons, Edgars, Leonids Silinš 1994. *Latvijas Centrālā Padome*. Uppsala
- Dokumente ja materjale. 1991. — *Looming*, nr 7, lk 1005–1006
- Heuer, Valter 1996. Oli ja on ajaloo tõelises ajas. — *Eesti Päevaleht*, 1. VIII
- Horm, Arvo 1994. Operatsioon Läänemeri. — *50 aastat paguluses*. Stockholm
- Klesment, Johannes 1959. Kolm aastat iseseisvuse võitlust võõra okupatsiooni all. — *Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas*. VIII. Stockholm, lk 7–50
- Kodumaa ja võõrsil: ÜS Liivika koguteos. 1965
- Laid, Erik 1997. Ülevaade poliitilisest olukorrast Eestis. — *Paopai-gad*. Tartu: Ilmamaa, lk 260–284
- Mandi, Helmut 1988. Eesti Vabariigi Rahvuskomitee ja Otto Tief. — *Looming*, nr 10, lk 1397–1402
- Mägi, Arvo 1997. Mis meelde on jäänud. — *Akadeemia*, nr 3, lk 649
- Sarv, Enn 1998. Eesti Vabariigi Rahvuskomitee: Tegevuse lühiülevaade. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1612–1619
- Sarv, Enn 2000. Eesti Vabariigi kontinuiteet 1940–1945. — *Eesti Vabariigi Valitsus 1944–1992* (ilmumas)
- Susi, Arnold 1989. Jüri Uluotsa katse Eesti iseseisvust taastada. — *Looming*, nr 3, lk 370–374
- Villako, Kaljo 1993. Ühest saksaegsest vastupanurühmast. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1128
- Pihlau, Jaak 1999. Rahvuskomitee ja Tiefi valitsus: KGB arhiividokumendid Eesti Vabariigi taastamiskatsest 1944. a. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1518–1528

JAAK PIHLAU (sünd. 1937. a) on lõpetanud Tallinna Polütehnilise Instituudi automaatika ja telemehaanika erialal, tehnikakandidaat 1970. a. Tegeleb Eesti lähiajaloo uurimisega. *Akadeemias* avaldanud väitluse korras artikli “Rahvuskomitee ja Tiefi valitsus: KGB arhiividokumendid Eesti Vabariigi taastamiskatsest 1944. a” (1999, nr 7, lk 1518–1528).

EVA LIMBERG

HEA ELU, MORAAL JA SOTSIAALNE ÕIGLUS: Aristotelesest tänapäevani

Margit Sutrop

“Mis on hea elu?” oli antiikfilosoofide jaoks praktilise filosoofia keskne küsimus. 18. sajandi lõpul tõrjuti see küsimus aga filosoofia äärealadele, arvates, et see on eelkõige empiiriliste sotsiaalteaduste, nagu psühholoogia pärusmaa. Viimastel aastakümnetel on aga filosoofias uuesti tekkinud plahvatuslik huvi selle küsimuse vastu.¹ Kui nüüd tänapäeval räägitakse hea elu eetika renessansist (Seel 1991, 1995), siis tuleb selle põhjusi otsida nii filosoofia enda seest kui ka ümbritsevast ühiskonnast. Ühelt poolt näib kasvavat inimeste soov saada filosoofidelt retsepte selle kohta, kuidas hästi elada. Oodatakse, et filosoofia reflekteeriks inimesu üle, oleks taas *ars vitae*. Teiselt poolt on selle põhjuseks filosoofide endi äratundmine, et praktiline filosoofia ei saa eirata hea elu teematikat, sest paljude moraali- ja poliitikaküsimuste lahendamise aluseks on teadmine sellest, mis on hea elu. Enamik kaasaegsest filosoofilisest diskussioonist hea elu küsimuse ümber on tegelikult metaeetiline arutelu selle üle, mille järele tegelikult päritakse, kui küsitakse: “Mis on hea elu?”²

Selle artikli esimeses osas tegelen hea elu käsitluse arenguga. Minu eesmärgiks ei ole anda ülevaadet kogu hea elu küsimuse filosoofilise käsitluse ajaloost, vaid tuua välja peamised muutused

¹Üha kasvavast huvist annab tunnistust mitte ainult monograafiate ja artiklite, vaid ka vastavateemaliste kogumike (Paul, Miller ja Paul 1992; Carson ja Moser 1997; Cottingham 1998; Steinfath 1998c) ja ülevaateartiklite (Pollmann 1999) ilmumine.

²Niimoodi püstitavad küsimuse näiteks Ursula Wolf (1996, 1998), Ernst Tugendhat (1976: 7. loeng) ja Bernard Williams (1985: 1. ptk, eesti keeles *Akadeemia*, nr 5, 2000).

selle küsimuse käsitlemisel. Püüan näidata, kuidas antiigis õit-
senud hea elu eetika sattus valgustusperioodil põlu alla ja nüüd
elab läbi oma renessanssi. Artikli teises osas analüüsin mõningate
kaasaegsete filosoofide, nimelt Martha Nussbaumi ja Ernst
Tugendhati katseid lahendada hea elu teooria abil järgmisi küsi-
musi:

1) Mis motiveerib inimest moraalselt käituma?

2) Missugused moraalsed õigused peavad olema kõigile taga-
tud? Ehk kuidas saavutada õiglast ühiskonda?

Analüüsides kriitiliselt Tugendhati ja Nussbaumi lähenemist,
püüan näidata, et hea elu teooria abil saab motivatsiooni ja sot-
siaalse õigluse küsimusi lahendada vaid siis, kui hea elu teooria
ise on piisavalt põhjendatud. Näitan, et hea elu teooria jääb õhku
rippuma, kui ta ei tuleta oma väiteid inimese toimimise lõppees-
märgist. Artikli kolmandas osas osutan ka ühele võimalusele,
kuidas inimese eesmärgi saaks defineerida Aristotelese *ergon*'i-
argumendile toetudes.

Mis on praktiline filosoofia?

Tegeldes praktilise filosoofia lähenemisega hea elu küsimusele,
tuleb ka öelda, mis on praktiline filosoofia. Filosoofia jagamine
teoreetiliseks ja praktiliseks pärineb Aristoteleselt. Selline vas-
tandus võib tunduda kummaline, sest filosoofia all me mõistame
ju teatud teoreetilist tegevust. Kuidas saab siis nimetada üht osa
filosoofiast teoreetiliseks? Aristotelese eristus põhineb veendu-
musel, et sõna "teooria" ei tähista mitte igasugust tunnetust, vaid
ainult sellist, mida taotletakse tunnetuse enda pärast. *Nikomachose
eetikas* (edaspidi NE) ütleb Aristoteles, et teoreetilise filosoofia
eesmärgiks on tunnetus, praktilise filosoofia eesmärgiks aga te-
gutsemine (NE 1095a 5–6). Aristoteles ei väida, et praktilises
filosoofias asendaks tegutsemine tunnetust. See tähendaks, et fi-
losoofia lõpetaks olemise filosoofiana. Ta peab silmas vaid seda,
et praktilisele filosoofiale ei ole tunnetus omaette eesmärk, vaid
et ta peab silmas kaugemat eesmärki, tegutsemist.

Praktiline filosoofia tegeleb küsimustega, mis kerkivad esi-
le igapäevases ühiskondlik-poliitilises elus. Ent praktilise filo-
soofia lähenemine neile küsimustele on filosoofiline. Praktiline

filosoofia ei jaga tegutsemisretsepte ega kutsu üles poliitilistele aktsioonidele. Tema asjaks on mõistete selgitamine ja argumenteerimine (Höfe 1987: 30–32).

Selleks et pooldada filosoofia jaotamist teoreetiliseks ja praktiliseks, ei pea tingimata jagama Aristotelese arusaama filosoofia eesmärkidest. Teoreetilist ja praktilist filosoofiat võib eristada ka lähenemisviisi järgi: teoreetilise filosoofia lähenemine on **deskriptiivne**, praktilise filosoofia oma **normatiivne**. Teoreetiline filosoofia vastab küsimusele “Mis on olemas?”, ent praktiline filosoofia tegeleb normatiivse küsimusega “Mis peaks olemas olema?”³

I. HEA ELU KÜSIMUSE AJALUGU

1.1. Antiikautorite lähenemine hea elu küsimusele

Platoni ja Aristotelese filosoofias elas hea elu küsimus läbi oma tähetunni. Tõele au andes peab küll ütleva, et hea elu küsimuse tõid filosoofiasse sofistid, kelle subjektivistlikku hea elu käsitlust (hea on see, mida igauks heaks peab) Sokrates kummutama asus.⁴ Platon laseb Sokratesel oma dialoogides korduvalt öelda: “. . . siin pole juttu mingist tühisest küsimusest, vaid sellest, kuidas peaks elama” (*Riik*, 352d 5). Platoni dialoogis *Gorgias* selgitab Sokrates ka, miks see küsimus pole mingi tähtsusetu küsimus: “Pole ju see, mille üle me vaidleme, midagi tühist: ma ütleksin isegi, et neis asjus pole midagi imetlusväärsemat kui teadmine ja midagi põlastusväärsemat kui teadmatusest, sest see puudutab teadmist või teadmatust sellest, mida tähendab olla õnnelik või õnnetu” (472c 6 jj).

³Praktilist ja teoreetilist filosoofiat saab eristada ka uurimisvaldkondade järgi. Tänapäeval kuulub teoreetilise filosoofia alla tunnetusteooria, metafüüsika (sh ontoloogia), keelefilosoofia, vaimufilosoofia, teadusfilosoofia ja filosoofiline loogika. Praktiline filosoofia aga hõlmab eetikat ehk moraalifilosoofiat, esteetikat, sotsiaal- ja poliitilist filosoofiat, tegevuse teooriat, vahel ka ajaloo filosoofiat, õigusfilosoofiat ja religioonifilosoofiat.

⁴Selle kohta vaata Ursula Wolf (1996: 21–23).

Platon räägib vaheldumisi heast ja õnnelikust elust. "Õnn" on tema jaoks sama mis "parim elu". Küsides, milles seisneb õnn, küsib ta, missugune on parim viis elada (*Gorgias* 492d 5, 500d 4, 512a 7; *Riik* 354a). Sokratese jaoks seisneb parim elu oma elu üle reflekteerimises.

Sarnaselt Platoniga mõistab ka Aristoteles õnne all hästi elamist. *Nikomachose eetika* algab tõdemusega, et igal praktilisel tegutsemisel ja valikul on suundumus mingi hüve poole. Kui kelleltki küsida, miks ta midagi soovib, siis saadakse enamasti vastuseks, et seda soovitakse kui vahendit mingi eesmärgi saavutamiseks. Et see nii lõpmatult edasi ei läheks, peab olema mingi soovide lõpp-punkt, milles kõik soovid tipnevad. Peab olema mingi ülim hüve või lõppeesmärk, mida me soovime selle enda pärast, mitte pelgalt vahendina millegi muu jaoks. Selline ülim hüve või lõppeesmärk on *eudaimonia*, mis tõlkes tähendab õnne või parimat elu. Õnn on Aristotelese järgi ülim hüve, sest õnne me valime tema enda pärast; kuulsust, naudingut, mõistust ja kogu loomutäiust aga sellepärast, et loodame nende abil saada õnnelikuks.

Kuigi kõik inimesed soovivad õnne, lähevad nende arvamused lahku selle suhtes, mis asi see õnn on. Aristoteles peab praktilise filosoofia ülesandeks vahendada teadmist selle kohta, mis on õnn. Sõna "õnn" on nii eesti keeles kui ka mitmes teises keeles, nagu näiteks saksa keeles, mitmetähenduslik. Selle all võib mõista nii õnnelikku juhust, hetkelist õnne kui ka kogu elu haaravat õnne. Kreeka keeles saab teha vahet õnnel (*eudaimonia*) ja õnnelikul juhusel (*tychē*). Ka ladina keeles saab teha vahet õnnel (*beatitudo, felicitas*) ja õnnelikul juhusel (*fortuna*), samuti on see vahe olemas inglise keeles, kus õnn on *happiness* ja õnnelik juhus *luck*. *Eudaimonia* hõlmab Aristotelese järgi inimese kogu elu, mitte ei tähenda õnnelikke hetki või eluperioode. Kuna tervik on midagi enam kui osade summa, ei pea õnnelik elu koosnema vaid õnnelikest hetkedest. Aristotelese meelest saab õnnest rääkida vaid lõpuniiviidud elu puhul. Nii ei saa kedagi pidada õnnelikuks enne surma. Ja ka siis ei ole päris kindel, kas inimese elu ikka oli õnnelik, sest näiteks võib juhtuda, et tema lastel läheb halvasti või nad muudavad tema saavutused olematuks. Õnn on midagi jumalikku, aga mitte jumalate poolt antud. Inimene peab ise püüdlema õnne poole.

Õnn on Aristotelese järgi hinge toimimisvõime vastavalt loomutäiusele⁵ (NE 1099b 26–27). Õnne valitakse tema enda pärast. Iseendast valimisväärne on see, mille puhul ei taotleta midagi peale selle toimimise, ja sellised on tegevused, mis lähtuvad loomutäiustest (NE 1176a). Et õnn on kõige tähtsamale loomutäiusele, s.o mõistusele vastav toiming, siis on ta seotud vaimutööga (*theōria*). Kuna just praktilisel mõistusel rajanev elu teeb inimeseks, teeb see ka kõige õnnelikumaks. Sest mis on igäuhele omane, on igäuhes ka loomu poolest kõige tähtsam ja nauditavam (NE 1177b 24 jj).

Kuigi õnn seisneb Aristotelese järgi kontemplatsioonil, vajab inimene heaks eluks veel mitmesuguseid hüvesid. Inimesel on õnneks vaja teatud välist soodsat olukorda, ta keha peab olema terve, ta peab leidma toitu ja hoolitsust, ta peab aga olema ka loomult mõõdukas ja tasakaalukas, mitte kalduma liialdustesse. Ilma nende hüvedeta ei saa olla täiuslikult õnnelik. Aristoteles ütleb, et ei saa ju pidada õnnelikuks seda, kes on inetu või kelle lapsed on surnud. Välised hüved on vajalikud, aga mitte küllaldased, tagamaks head elu.

Nagu näeme, tähendab Aristotelese jaoks küsimus “Mis on hea elu?” küsimust parima eluviisi järele (NE I, 3). Hea elu samastab ta mõtisklemisega või kaalutlemisega, kuna ta peab mõtisklemist inimestele eripäraseks teostamiseks. Tema hea elu käsitlus põhineb teatud arusaamal inimese teostamisest (*ergon*) või eesmärgist (*telos*). Kui tahame tema hea elu käsitlust vaidlustada ja seda me ilmselt tahame, siis tuleks kõigepealt alustada tema *ergon*'i-argumendi kontrollimisest. Tuleme Aristotelese *ergon*'i-argumendi juurde tagasi artikli kolmandas osas, kui vaatleme kaasaegsete filosoofide katseid elustada aristotellikku hea elu käsitlust.

⁵“Loomutäius” on kreeka keeles *aretē*. Inglise keelde on see enamasti tõlgitud sõnaga *virtue* ja saksa keelde sõnaga *Tugend*. Ka eesti keeles kasutatakse enamasti sõna “voorus”. Anne Lill on aga *Nikomachose eetikas* tõlkinud *aretē* “loomutäiuseks” ja minu meelest on see igati õigustatud, sest *aretē* pole ainult eetilise voorus. Aristoteles räägib väga erinevate asjade loomutäiusest, mis tähendab, et need asjad teostavad end parimal viisil. Etümoloogiliselt on *aretē* tuletatud sõnast *aristos*, mis tähendab parim olemist.

Praegu on aga tähtis tähele panna, et ei Platoni ega Aristotelese jaoks olnud isikliku õnne küsimus moraaliküsimusest lahutatud. Nad ei eristanud küsimusi “Kuidas me peaksime üksteise suhtes toimima?” ja “Kuidas on konkreetse isiku seisukohalt parem elada?”. Hea elu temaatika sisaldas automaatselt ka hea tegutsemise temaatikat. Ka antiikfilosoofide riigikäsitlus tugineb hea elu käsitlusele — riigi ülesandeks on tagada inimestele hea elu. Aristoteles väidab oma *Poliitika* 7. raamatus, et parima riigikorralduse leidmiseks peame teadma, milline on inimeste jaoks, nii üksikisiku kui kõigi seisukohalt, kõige eelistatavam elu.

Erinevalt tänapäeva filosoofidest ei pidanud Platon ja Aristoteles võimalikuks head elu väljaspool moraalsel elu. Aristoteles ütleb *Nikomachose eetikas*, et õnneliku inimese kohta öeldakse, et ta elab hästi ja toimib hästi. Ka Platon laseb Sokratesel oma teoses *Riik* ja dialoogis *Gorgias* tõestada, et õiglane inimene on õnnelik, ebaõiglane aga õnnetu. Platon maalib värvika pildi ebaõiglase türanni halvast elust, kes ei saa kedagi usaldada ja elab pidevas hirmus kõigi ees. Platon ütleb, et türann kardab isegi ennast, sest olles täielikult oma ihade ja tujude meelevaldas, ei tea ta ise ka, milleks ta võimeline on. Meenub stseen Chaplini filmist *Suur diktaator*, kus suur diktaator on hüljanud oma lähemad kaaslased ja mängib täispuhutud maakeraga, unistades maailmavallutamisest. Korruga haarab teda hirmuhoog ja ta hüüab: “Oo, ma kardan ennast!” ning ronib suures hirmus mööda kardinat üles.

Moraal ja hea elu kuulusid antiikfilosoofide jaoks kokku. Filosoofia hilisema arengu käigus viiakse aga küsimus “Kuidas me peaksime üksteise suhtes toimima?” lahku küsimusest “Kuidas oleks üksiku indiviidi seisukohalt parem elada?”. 18. sajandil tegeldakse küll veel intensiivselt hea elu temaatikaga, samas toimub aga just sel ajal selle küsimuse subjektiveerimine, mis viib selle eemale antiikfilosoofia arusaamast. Hea elu subjekttiivne kontseptsioon väidab, et see, mis on hea mingi isiku jaoks, sõltub tema kalduvustest, eelistustest ja soovidest. Seda, missugused soovid inimestel on, saavad uurida empiirilised teadused, mitte filosoofia. Nii tõrjutakse hea elu küsimus filosoofiast välja.

1.2. Kanti kriitika eudaimonistlikule eetikale

“Peasüüdlane” selles, et moraal lahutati hea elu temaatikast, oli aga Immanuel Kant, kelle kriitika antiikautorite eudaimonistliku eetika aadressil oli nii mõjuv, et muutis selle küsimusega tegelemise, mis on hea või õnnelik elu, sajanditeks filosoofide jaoks ebasoovitavaks. Kant näitas, et hea elu mõistele võib anda kas objektiivse või subjektiivse sisu. Mõlemal juhul põrkame kokku ületamatute raskustega. Hea elu **objektiivne määratlus** on näiteks Aristotelese õpetus, mille järgi hea elu seisneb pidevas eneseteostamises vaimse tegevuse kaudu. Kant heidab sellele lähenemisele ette, et siin on hea elu määratlus tuletatud metafüüsilistest oletustest inimloomuse kohta, mis võimaldavad jõuda hea elu soovitud määratluseni. Teine võimalus on anda heale elule **subjektiivne** sisu. Hea elu subjektiivse teooria järgi on hea elu selline elu, mida konkreetne indiviid heaks peab. See, mis on kellegi jaoks hea, sõltub tema kalduvustest, eelistustest ja soovidest. See, mis on ühe jaoks hea, võib olla teise jaoks halb.

Kanti kriitika subjektiivse hea elu teooria aadressil sarnaneb vägagi John Locke'i argumentatsiooniga. Locke kritiseerib oma teoses *Essee inimarust* (1690) hea elu antiikseid õpetusi niimoodi: “Nii meie meelemõistuse kalduvused kui maitsemeeled on erinevad ja seepärast on sama viljatu püüda kõiki inimesi rõõmustada rikkuse ja toredusega (milles mõnede inimeste meelest õnn seisneb) kui rahuldada kõigi inimeste nälga juustu ja homaaridega; mis võivad küll mõnede jaoks olla väga meeldivad hõrgutised, teiste jaoks aga erakordselt iiveldamaajavad ja vastikud. [---] Ma arvan, et just sel põhjusel uurisid antiikfilosoofid asjatult, kas ülim õnn (*summum bonum*) seisneb rikkuses, meelelises nautingus, vooruses või mõtisklemises; sama hästi oleksid nad võinud arutleda selle üle, kas paremini maitsevad õunad, ploomid või pähkliid, ja jaguneda selle järgi sektidesse. [---] Inimesed võivad valida erinevaid asju ja ikkagi valida kõik õigesti.” (1975: II raamat, 21. ptk, §55, lk 269–270.)

Sarnaselt Locke'iga väidab ka Kant, et inimeste kalduvused ja eelistused on erinevad ja igäühe jaoks on õnn (*Glückseligkeit*) seotud eri asjadega. Kant ise pooldab subjektiivset hea elu määratlust. Oma *Praktilise mõistuse kriitikas* (Riia, 1788) ütleb ta, et “õnn on mõistusliku olendi seisund maailmas, kus kogu tema ek-

sistentsi jooksul kulgeb kõik tema soovide ja tahtmise järgi” (Kant 1968b: 124). Et hea elu seisneb inimeste soovide maksimaalses täitumises, siis on hea elu inimestele kättesaamatu. Inimesi takistab õnne leidmast ületamatu vastuolu lõputute soovide ja inimelu lõplikkuse vahel.⁶

Kuna see, mida inimesed heaks peavad, on Kanti järgi puhtempiiriline küsimus, pole filosoofidel võimalik hea elu kohta midagi üldist öelda. Seepärast heidab Kant hea elu temaatika filosoofiast välja. Ja nagu me näeme, peab palju vett enne merre voolama, kuni hea elu küsimus leiab tagasitee filosoofiasse.

Peale selle, et Kant subjektiveerib hea elu küsimuse, on ta ka arvamusel, et moraaliküsimuse võib lahutada eetikast, selle laiemas, antiikses tähenduses. Moraaliküsimus on Kanti ja tema järgijate jaoks moraalinormide põhjendamise küsimus. Kuulutades moraalinormide põhjendamise küsimuse eetika peamiseks küsimuseks, kitsendab Kant oluliselt eetika mõistet. Kanti soovi eetika objekti kitsendada näitab ka tema sõnakasutus: Kanti moraalifilosoofia peateos kannab nimetust *Alusepanek kommete metafüüsikale* (“Grundlegung zur Metaphysik der Sitten”, Riia 1785).⁷

⁶Holmer Steinfath osutab ühele olulisele aspektile, nimelt et kuulutades selle, mis on hea või õnnelik elu, puht maitseküsimuseks, juhivad nii Kant kui Locke hedonistlikust õnnemääratlusest, mille järgi õnn on teatav nauding- või rõõmutunne. Sellega taandavad nad õnne õnnetundele või õnnelikele hetkedele. Selline õnnekäsitlus aga erineb oluliselt antiiksest õpetusest, mille järgi õnnest räägitakse kogu elu silmas pidades (Steinfath 1998a: 9).

⁷Kanti teos ei räägi siiski kommetest selles tähenduses, mida me tänapäeval silmas peame. Kant ei mõtle mitte harjumusi, vaid ikka moraali. Miks Kant üldse kasutab sõna “kombed” (*Sitten*), seda on seletanud Ernst Tugendhat ja Ursula Wolf. Tugendhat (1993: 34–35) näitab, et Kanti jaoks on sõna “Sitten” *terminus technicus*, mida ta kasutab kui tõlkevastet ladinakeelsele sõnale *mores*, mis tähendab kombeid. Selles, et sõna *moralis* hakkas tähistama eetikat, on süüdi eksitus kreeka sõna “eetika” (*ēthikos*) tõlkimisel ladina keelde. *Ēthos* (pika “e”-ga) tähendab iseloomuomadust, *ethos* (lühikese “e”-ga) aga kommet. Aristoteles nimetas oma eetikat (*ēthikos*) uurimuseks iseloomuomaduste (*ēthos*), s.o loomutäiuste ja pahede üle. Ladina keelde aga tõlgiti *ēthikos* sõnaga *moralis*. *Mores* tähendab ladina keeles kombeid või harjumusi, olles

Kant uskus, et moraal saab põhjendada puhta mõistuse printsiipide alusel, mis ei sõltu muutuvaatest empiirilistest elutingimustest. Paradoks seisneb selles, et kuigi ta kritiseeris Aristotelest selle eest, et tema eetika toetub metafüüsilistele eeldustele, toetub ka Kanti enda moraalipõhendus metafüüsilisele mõistusekäsitusele. Kanti moraalipõhendus eeldab, et on olemas selline asi nagu absoluutselt mõistetud mõistlik olemine (*Vernünftigkeit*). Kui näha mõistuses vaid inimese empiirilist võimet, siis luhtub ka see moraalipõhendus. Kuna enamik kaasaegseid filosoofe ei ole rahul Kanti moraalipõhendusega, siis on mõistetav, miks pööratakse tagasi antiikse eetika juurde. Just kantiaanliku moraaliteooria kriitikud hoolitsevad praegu hea elu eetika renessansi eest.

II. HEA ELU KÜSIMUSE RENESSANS TÄNAPÄEVAL

2.1. Kantiaanliku eetika kriitikud: reflekteeritud subjektivistid ja objektivistid

Kritiseerides tänapäeval Kanti antud õnne vormelit, mille järgi hea elu seisneb individuaalsete kalduvuste maksimaalses rahuldamis, lahknevad kaasaegsed filosoofid kahte leeri, keda iseloomustatakse kui subjektiviste ja objektiviste.

Subjektivistid pooldavad tegelikult **reflekteeritud subjektivismi** (Seel 1995: 61; Rawls 1971; Brandt 1979; Tugendhat 1984; Griffin 1986; Gauthier 1986: 2. ptk; Stemmer 1998). Inglisekeelses kirjanduses kutsutakse seda lähenemist *informed desire account*, mis tähendab teadlike soovide teooriat. Reflekteeritud subjektivistliku lähenemise pooldajate põhiveendumuseks on, et vastuse küsimusele, kas kellegi elu on hea või mitte, määrab see, missugused tunded, soovid või tahtmised sellel inimesel on. Me elame head elu siis, kui me oma elu tundetasandil heaks kiidame.

tegelikult kreeka *ethos*'e (lühikese "e"-ga) vasteks. Ursula Wolf (1999: 12) osutab sellele, et eetika antiikses, laiemas tähenduses on õpetus õigest ja heast iseloomust ja käitumisest. Seevastu moraal, pärinedes ladinakeelsest sõnast *mores*, vaatleb tegutsemist sellest aspektist, kas see vastab ühiskondlikele normidele.

Selle tunde põhjal, et me elame head elu, saab öelda, milles see seisneb.

Erinevalt lihtsalt subjektivismist, kus hea elu all mõistetakse inimese soovide täideminekut, on reflekteeritud subjektivismi puhul tähtis ka see, et meie soovid oleksid teadlikud. Reflekteeritud subjektivism allutab soovid kriitilisele refleksioonile. Kriitikale ei allutata mitte seda, **mida** inimene soovib, vaid **kuidas** ta seda soovib (Tugendhat 1984: 55). Siin on tähtis see, et meie soovid peavad lähtuma adekvaatsest ettekujutusest maailma ja enda kohta. Kui me endale midagi soovime, aga selle täitumine ei teegi meid õnnelikuks, siis tähendab see, et meil on olnud vale arvamus endast või maailmast. Valed pole mitte meie soovid, vaid episteemilised uskumused, millele soovid toetuvad.

Kuigi reflekteeritud subjektivism ei ole nii kergesti kritiseeritav kui lihtsalt subjektivism, on ka reflekteeritud subjektivism seotud raskustega. Võib küsida, miks peaksid ainult teadlikud soovid olema hea elu jaoks määravad? Kas pole siin tegemist lihtsalt eelarvamustega? Reflekteeritud subjektivismi pooldajad näivad seda väitvat vaid seepärast, et nad eelistavad tõele orienteeritud ja autonoomset elu (Steinfath 1998a: 19). Inimese soovide formaalne kriitika on seotud teatud ettekujutusega ratsionaalsusest, mis ise on vaieldav. Peamine probleem aga seisneb selles, et ta püüab asjatult leida keskteed "lihtsa" subjektivismi ja objektivismi vahel. See, mida inimene ise subjektiivselt heaks peab, on kritiseeritav objektiivsete kriteeriumide alusel. Kes need kriteeriumid määrab, on aga ebaselge.⁸

Objektivistid (Krebs 1998; Nagel 1986: 8. ptk; Nussbaum 1990, 1992; Schaber 1997, 1998) lähtuvad oma intuitsioonist, et on olemas objektiivsed sisemised väärtused. Et teatud asjad on objektiivselt head ja teised objektiivselt halvad sõltumata sellest, mida konkreetsed inimesed mõtleavad. Näiteks tahtlikult tekitatud valu on objektiivselt halb. Nälg, viletsus ja alandus on igal pool maailmas halb, isegi kui mõned väidavad vastupidist. Kõrge elatustase ja autonoomia aga väidetakse olevat objektiivselt head. Objektivistid ei välista seda, et inimeste kalduvused ja soovid oma osa mängivad. Aga nad väidavad, et meie soovide kaudu saab meile selgeks, mis on objektiivselt, neist soovidest sõltumata hea.

⁸Sellise kriitikaga esineb näiteks Sumner (1992: 13f).

Mingi asi pole hea mitte sellepärast, et me seda soovime, vaid me soovime seda sellepärast, et see on meile hea. Seda, et valu, nälga ja alandus on halvad, ütlevad muidugi ka subjektivistid, kusjuures nemad ei näe selles mitte objektiivsete väärtuste olemasolu, vaid seda, et inimestel on sellised soovid, et enamik ei soovi valu, nälga ega alandust tunda. Kuna subjektivistide jaoks on see, mis on hea, alati sõltuv üksikute inimeste soovidest, huvidest ja kalduvustest, siis on nad objektiivistidest ettevaatlikumad spetsiifiliste hüvede nimetamisel, mis muudavad meie elu heaks. Näiteks ei ütle nad, et hea elu jaoks oleks vaja selliseid hüvesid nagu poliitiline ja religioosne vabadus, kuna "mõned inimesed tunnevad end hästi just sellises ühiskonnas, kus on üks religioon või üks poliitiline partei, juhul kui nad kuuluvad sellesse religiooni või parteisse" (Harman 1983: 316).

Objektivistide peamine raskus seisneb selles, et nad ei saa hästi põhjendada, miks need hüved, mis nende järgi on heaks eluks vajalikud, on head. Subjektivistidel on see kergem sellepärast, et nad taandavad selle headuse mittekognitiivsetele hoiakutele, objektiivistid aga peavad kuidagi põhjendama objektiivsete väärtuste olemasolu. Kuna tänapäeval on vähe neid, kes jagavad Moore'i⁹ usku, et on olemas sisemised väärtusomadused, siis peavad nad leidma mingi muu tee objektiivsete väärtuste päästmiseks. Enamik objektivistide võtab väärtuslausungeid kui teatud deskriptiivseid lausungeid. Näiteks aristotelliku suuna pooldajad ütlevad, et inimese jaoks on hea see, mis vastab tema liigi spetsiifilistele vajadustele või võimetele. Nad peavad näitama, et nende endi väited hea elu kohta ei sisalda mingeid väärtushinnanguid, vaid on puht kirjeldavad. See aga ei tundu kuigi veenev.

Paljud kaasaegsed filosoofid leiavad, et hea elu temaatika tõrjumine filosoofiast on viinud eetika liiga kitsa mõistmiseni. Kantist peale ei ole eetika enam õpetus sellest, kuidas elada, vaid ainult teooria õigest toimimisest ja õiglasest kooselust. Kantiaanliku moraaliteooria kriitikud heidavad kaasaegsele valgustatud liberaalsele eetikale ette, et moraali ja hea elu küsimusi ei ole võimalik alati lahendada. Kriitikud jõuavad järeldusele, et vaba-

⁹George Edward Moore väitis oma raamatus *Principia Ethica* (1903), et on olemas sisemised väärtusomadused, mis ei ole deskriptiivsed omadused. Nende väärtusomaduste olemasolust teame intuitsiooni kaudu.

nemine küsimusest, mis on hea elu, polnudki mingi vabanemine, vaid hoopis vaesestumine (Seel 1991: 42). Kõige tõsisem etteheide on see, et ka kantiaanlik eetika ise toetub teatud arusaamisele heast elust.¹⁰ Sest see, mida peetakse moraalselt õigeks ja sotsiaalselt õiglaseks, põhineb ikkagi ettekujutusel sellest, mis on inimeste jaoks hea elu. Nii ei pääse ka kaasaegne kantiaanlik moraalifilosoofia mööda küsimusest, missugune on nii üksikisiku kui kõigi inimeste seisukohalt kõige eelistatavam elu.

Kantiaanliku moraalifilosoofia kriitikud toovad välja kaks küsimust, mille lahendamiseks on vaja võtta appi hea elu kontseptsioon:

1. Moraalse motivatsiooni küsimus. Moraalne toimimine on kantiaanliku moraalifilosoofia järgi selline tegutsemine, mida me teistelt nõuame ja mida teised meilt nõuavad. Kui nõuda kelleltki moraalselt toimimist, mis on vastuolus tema soovidega, siis küsib see inimene, mis põhjusel ta peaks niimoodi toimima. Kantiaanliku moraalikriitikud väidavad, et see põhjendamine on võimalik vaid viidates inimese soovile elada head elu.

2. Sotsiaalse õigluse küsimus. Kantist lähtuva universaalse ja egalitaarse moraalil pooldajad ei saa põhjendada oma ettekujutust õiglasest ühiskonnast, kui nad ei ole valmis täpsustama, missuguseid materiaalseid hüvesid moraal peab kaitsma. Kantiaanliku eetika kriitikud väidavad, et alles siis, kui me teame, missugused on inimväärse elu peamised tingimused, saame formuleerida elementaarsed inimõigused, mida riik peab kaitsma.

Vaatame nüüd lähemalt, kuidas need kantiaanliku moraaliteooria kriitikud argumenteerivad. Mismoodi nad põhjendavad seda, et teatud moraal- ja poliitikaküsimusi pole võimalik lahendada, ilma et teataks, mis on hea elu. Et ühe artikli piires pole võimalik käsitleda kõiki katseid tuua hea elu küsimus tagasi praktilisse filosoofiasse, siis valisin välja kaks filosoofilist positsiooni, ameerika filosoofi Martha Nussbaumi ja saksa filosoofi Ernst Tugendhati oma, mida analüüsides loodan näidata, mis raskused on hea elu kontseptsiooni rakendamisel praktilises filosoofias. Kuna

¹⁰Sellise väitega esineb näiteks Charles Taylor (1986: 44jj; 1989). Tema kriitika on suunatud eelkõige Habermasi püüde vastu moraalil protseduuriliselt põhjendada, jäädes neutraalseks erinevate arusaamiste suhtes, mis on hea elu.

Nussbaum esindab objektivistlikku lähenemist hea elu küsimusele, Tugendhat aga pooldab reflekteeritud subjektivismi, siis saame nende teooriate näitel tutvuda ka mõlema suunaga, mis tekkinud subjektivistliku lähenemise kritiseerimisest.

Vaatleme kõigepealt üksikisiku moraalse motivatsiooni küsimust, millega tegeleb Ernst Tugendhat. Ja tuleme siis sotsiaalse moraali ehk moraalsete õiguste küsimuse juurde, millele Martha Nussbaum loodab leida lahendust hea elu teooria abil.

2.2. Moraalne motivatsioon Ernst Tugendhati järgi

Kantist lähtuv valgustatud-liberaalne eetika peab moraalifilosoofia ülesandeks põhjendada seda, et moraalireeglid on kõigile siduvad. Ent selline põhjendamine ei paista olevat võimalik väljaspool hea elu konteksti. Sellepärast peavad kriitikud vajalikuks võtta moraalse motivatsiooni küsimuse lahendamisel appi hea elu mõiste. Huvitav on see, et sellise ettepanekuga tulevad tänapäeval lagedale ka kantiaanlikud moraalifilosoofid ise. Üheks näiteks on Ernst Tugendhati lähenemine moraalse motivatsiooni küsimusele.

Tugendhat on Kantiga ühel meelel selles, et moraalinormid peavad olema põhjendatavad. Tugendhat leiab küll, et Kanti katse põhjendada moraali puhta mõistuse printsiipide alusel luhtus, sest sellist mõistust pole olemas. Aga see, et Kanti absoluutne moraalipõhjendus luhtus, ei tähenda veel, et me peaksime üldse loobuma moraalireeglite põhjendamisest. Ta arvab, et me võiksime võtta Kantilt üle moraali sisu: kategoorilise imperatiivi kolm vormelit, mis moodustavad kõikide moraalide tuuma. Kategoorilise imperatiivi esimene vormel kõlab nii: "Toimi ainult nende maksiimide alusel, mille kohta sa tahad, et need muutuksid üldiseks reegliks."¹¹ Kategoorilise imperatiivi teine vormel ütleb: "Tegutse nii, et sa käsitled inimkonda, nii enda isikus kui iga teise isikus, alati eesmärgina, mitte kunagi aga palja vahendina."¹² Kolmas

¹¹Originaalis kõlab esimene vormel nii: *Handle nur nach diejenigen Maximen, durch die du zugleich wollen kannst, dass sie ein allgemeines Gesetz werde* (Kant 1968a: 421).

¹²Teine vormel originaalis: *Handle so, dass du die Menschheit, sowohl in deiner Person als in der Person eines jeden anderen, jederzeit zugleich als Zweck, niemals bloss als Mittel brauchst* (Kant 1968a: 429).

vormel aga ütleb: "Toimi nii, nagu peaks sinu maksim olema samal ajal (kõigile mõistuslikele olenditele) üldiseks seaduseks."¹³ Kanti kategoorilise imperatiivi teist vormelit võib sõnastada ka nii: "Pea kõigist lugu, ära tee kellestki vahendit!" Tugendhat nimetab sellist moraali universaalse lugupidamise moraalsiks.

Kui kelleltki nõuda sellist tegutsemist, mis on tema soovidega vastuolus, siis küsib see inimene, mis põhjusel ta peaks niimoodi toimima (Tugendhat 1984: 75). Kui keegi küsib, miks ta peaks eelistama üht eluviisi teisele, siis tuleb näidata ära põhjus. Näiteks võib keegi, keda sunnitakse järgima moraalnorme, küsida, mis põhjusel ta peaks eelistama moraalset elu mõnudele orienteeritud elule. Üks võimalus on öelda, et sa pead seda tegema sellepärast, et muidu panevad teised seda sulle pahaks. Kuna moraaliküsimuste puhul tuleb arvestada selliste reaktsioonidega nagu laitus, etteheited, viha ja põlgus, siis võib öelda, et üheks põhjuseks, miks inimene peab järgima moraalnorme, on see, et ta tahab vältida neid tagajärgi. Et vältida teiste halvaks panu, viha või põlgust, ei tegutse ma oma huvidest lähtudes, vaid arvestan teiste huvidega.

Aga soov vältida väliseid sanktsioone jätab meid maha olukorras, kus keegi meie tegusid pealt ei näe. Sellele juhitakse tähelepanu juba Platoni *Riigis* Gygese sõrmuse episoodis: Kes kannab sõrmust, muutub nähtamatuks, ja kui teda juhivad vaid väliseid sanktsioonid, ei ole tal nähtamatuna mingit motiivi käituda õiglaselt (*Riik* 359d). Inimene on õiglane vaid hädavajadusest. Kui inimene saab ohutult olla ebaõiglane, ta ka on ebaõiglane (*Riik* 360c).

Nähtamatuna käitub moraalselt vaid see, kellel on motiiv oma enda head elu silmas pidades moraalnorme järgida. Milles see hea elu siis seisneb? Miks peaks moraalse inimese elu olema parem kui sellise inimese elu, kes järgib alati ainult oma huve? Tugendhati mõte on, et inimesed valivad moraalse elu, sest nad tahavad hoiduda sanktsioonidest. Oma varasemates töödes räägib ta välistest sanktsioonidest, teiste inimeste reaktsioonidest meie tegudele, mis sunnivad meid moraalselt käituma. Hiljem

¹³Kolmas vormel originaalis: *Handle so, als ob deine Maxime zugleich zum allgemeinen Gesetze (aller vernünftigen Wesen) dienen sollte* (Kant 1968a: 438).

tuleb ta aga Sigmund Freudi ja Adam Smithi mõjul mõttele, et tõeliselt moraalselt käitub vaid see inimene, kes kardab sisemisi sanktsioone nagu südametunnistusepiinu ja häbi.¹⁴ Hea elu pole ilma hingerahuta võimalik ja seepärast on inimesel ka siis motiiv toimida moraalselt, kui keegi teda ei näe.

Tugendhat näitab, et moraalise käitumise aluseks on inimese eneseväarikustunne (1993: 57–64). Inimene on ühiskondlik olend, sotsialisatsiooni käigus areneb inimese võime kohandada oma käitumist vastavalt ühiskonnas valitsevatele standarditele. Kui me kord teame, missugused on meie ühiskonnas kehtivad moraalinormid ja missugune käitumine on moraalselt hea, siis tunneme me häbi, kui me neid norme rikume ja kui meie teod ei vasta standarditele. Sanktsioon seisnebki Tugendhati järgi halvasti käituja häbitundes ja pealtnägija nõrdimustundes. Aga pealtvaatajate nõrdimust kardab vaid see inimene, kes on võimeline häbi tundma ja kellel on olemas südametunnistus.¹⁵ Südametunnistuse kujunemiseks on vajalik, et inimene ise tahaks teistega koopereeruda ja sooviks olla hea ühiskonnaliige. Ta peab ise olema valmis teistega koopereeruma ja nõudma nii endalt kui teistelt moraalinormidest kinnipidamist. Seega on kõige aluseks tahteakt.

Siin aga tulebki välja Tugendhati arutluse nõrk koht. Moraalne motivatsioon eeldab inimese tahet olla moraaliühiskonna liige. Inimese käitumist juhib kartus sisemiste sanktsioonide ees vaid siis, kui tal on olemas südametunnistus ja kui ta ise peab oluliseks seda, et tema käitumine vastaks ühiskonnas kehtivatele moraalistandarditele. Kui miski muu on talle elus tähtsam (näiteks saavutada võimu või rikkust) kui olla moraalne inimene, siis neil puhkudel, kus tema soov teostada oma muid plaane ja soov

¹⁴Vahemärkusena olgu öeldud, et Adam Smithi (1759) jaoks on tegelikult moraalise motivatsiooni allikaks inimese soov olla ka ise selline nagu need, keda ta imetleb. Inimene, kes hoolib oma väarikusest, tahab enda silmis olla käitunud õigesti. Ühiskonnas elades on inimesed üksteisele peegliks, üksteist vastastikku hinnates kujunebki inimestel arusaam sellest, mis on moraalselt hea ja mis halb. Töötades niimoodi kooselu käigus välja moraalinormid, tekitab nende eiramine inimeses selliseid moraaliseid emotsioone nagu häbi ja südametunnistusepiinu.

¹⁵Tugendhati arutlus südametunnistuse kujunemisest on mõjutatud Sigmund Freudi arutlusest teoses *Ahistus kultuuris* (Freud 2000). Freud samastas südametunnistuse üliminaga.

olla moraalne inimene satuvad konflikti, ei hoia teda tagasi ka hirm sisemiste sanktsioonide ees.

See tähendab, et küsimusele "Miks ma peaksin järgima moraalinorme?" saab vastata: "Sa pead seda tegema selleks, et elada head elu" ainult siis, kui inimese jaoks on kõige tähtsam olla moraalne inimene. Küllap soovime kõik, et meie ümber oleksid sellised inimesed, kes eelistavad moraalselt eluviisi. Aga paraku ei pea kaugeltki kõik inimesed tähtsaks olla moraalsed. Ja just nende jaoks, kes ei mõista end (esmajoones) moraalsete isikutena, pole Tugendhatil ikkagi pakkuda välja vastust, miks nad peaksid tegutsema teiste huve arvestades.

Otsides põhjust, miks inimene peaks valima moraalse elu, peaksime teadma, mis on meie toimimise eesmärk. Kui väita, et inimese ülimaldiks eesmärgiks on elada head elu, siis leiame end suletud ringist. Sest ka sel juhul peame ütlema, milles see hea elu seisneb. Kui ütleme, et hea elu seisneb teatud viisil elamises (näiteks moraalses), siis tuleb ikkagi põhjendada, miks just see eluviis tagab hea elu.

2.3. Sotsiaalne õiglus Martha Nussbaumi järgi

Teine valdkond, kus moraaliprobleematikat ei saa lahendada ilma hea elu kontseptsiooni appi võtmata, on küsimus moraalsetest õigustest. Küsimusele, missugused moraalset õigused peaks õiglane riik kõigile inimestele garanteerima, võib vastata, et need õigused peaksid tagama inimestele peamised tingimused heaks eluks. Siit tekib küsimus, missugused need hea elu üldised häda- vajalikud eeldused või koostisosad on.

Ühe võimaliku vastuse on pakkunud välja Martha Nussbaum, keda peetakse üheks aristotelliku essentsialismi kõige järjekindlamaks ja enim diskuteeritud esindajaks tänapäeval. Nussbaum väidab, et John Rawlsi poolt raamatus *Õigluse teooria* (Rawls 1971) välja pakutud loetelu põhihüvedest, mis peaksid olema orientiiriks õiglase ühiskonna kujundamisel, saab põhjendada ainult hea elu kontseptsiooni kaudu (Nussbaum 1990: 158j).¹⁶

¹⁶Rawls on oma *Õigluse teooria* 1992. aasta väljaandes viinud korrektiivina sisse "hea idee", millest õigluse teooria peaks juhinduma.

Nussbaum usub, et kuna inimloomus on universaalne, siis on võimalik tuua välja kõigile inimestele omased põhivajadused või funktsioonid, mis peavad olema rahuldatud, et saaks rääkida heast elust. Tema idee on väga lihtne. Ta ütleb, et "niipea kui me oleme defineerinud inimelu tähtsamad funktsioonid, saame me esitada küsimuse, mida ühiskondlikud ja poliitilised institutsioonid nende heaks ette võtavad. Kas nad annavad inimestele seda, mida nad vajavad kõigil inimlikel viisidel toimimiseks. Ja kas nad annavad vaid miinimumi või teevad nad kodanikele võimalikuks funktsioneerida *hästi*" (1992: 214).

Nussbaum koostab nimekirja inimese funktsioonidest, nimetades seda hea elu minimaalkontseptsiooniks. Inimese elementaarset teovõimelisust näitab see, et ta on esiteks võimeline elama oma elu loomuliku lõpuni; teiseks, et ta on hea tervise juures, heas toitumuses, tal on korralik eluase, ta saab ennast seksuaalselt rahuldada ja vahetada elukohta. Kolmandaks, et ta on võimeline tundma naudingut ja vältima asjatut valu. Neljandaks, et ta saab kasutada oma viit meelt, kujutleda, mõelda ja järeldada. Viiendaks kuulub elementaarse teovõimelisuse juurde võime olla seotud ümbritsevate asjade ja inimestega. Kuuendaks, luua endale oma ettekujutus hüvest ja oma elu ise kavandada. Seitsmendaks, elada teiste jaoks ja teistega, näidata üles huvi teiste inimeste vastu, luua intiimseid ja ühiskondlikke suhteid. Kaheksandaks, võtta osa loomade, taimede ja kogu looduse elust. Üheksandaks, olla võimeline naerma, mängima ja meelelahutuslikke tegevusi nautima. Kümnendaks näitab teovõimelisust see, kui inimene saab elada iseenda ja mitte kellegi teise elu. Viimaks on oluline, et inimene saaks elada oma elu oma keskkonnas ja kontekstis. (Nussbaum 1992: 222.)

Nussbaum mõnab, et paljud neist funktsioonidest on omased ka loomadele. See, et inimesed toituvad, kasutavad oma meeli, liiguvad ringi jne, pole midagi inimesele ainuomast. See, mis teeb selle nimekirja inimlikuks, on see osa, mida praktiline mõistus ja tihe seotus teiste inimestega nende funktsioonide tervikuks organiseerimisel mängib. Mis on inimeste puhul eriline ja väärtuslik, on see, et nad planeerivad praktilise mõistuse abil oma vajaduste rahuldamist ja et nad teevad seda koos teistega ja teiste jaoks.

Nussbaumi käsitlust heast elust võiks nimetada objektivistlikuks, sest see põhineb intuitsioonil, et teatud asjad on objek-

tiivselt head ja teised halvad sõltumata sellest, mida konkreetset inimesed mõtlevad. See tähendab, et mingi asi pole hea mitte sellepärast, et me seda soovime, vaid me soovime seda sellepärast, et see on meile hea.

Küsimus pole aga mitte niivõrd selles, mis on hea — selles suhtes on inimesed ju enamasti ühel meelel —, vaid **miks** see on hea? Just sellele küsimusele ei suuda Nussbaumi teooria vastata. Tema teooria lähtub antropoloogilisest väitest, et kõigile inimestele on omased teatud põhivajadused. Pole aga selge, mille alusel just need vajadused on välja valitud, miks just nende vajaduste rahuldamine tagab hea elu. Võiksime näiteks küsida, miks ei ole hea elu ühe tingimusena toodud välja vajadust suhelda oma emakeeles?

Ei ole ka selge, mis staatus sellel nimekirjal on. Kas heaks eluks on vaja, et kõik need loetletud vajadused oleksid rahuldatud? Kogemus näitab, et subjektiivselt võivad inimesed leida, et nende elu on hea ka siis, kui mõni neist hüvedest puudub. Ja vastupidi, pidada oma elu halvaks ka siis, kui kõik ülesloetud põhivajadused on rahuldatud. Nussbaum ei eita, et paljud inimesed elavad ilma nende hüvedeta ja osa on sellega isegi rahul. Aga ta usub, et igale mõtlemisvõimelisele inimesele on võimalik põhjendada, miks selline elu, kus on kõik hüved, mis ta loetelus ette tulevad, on parem kui elu ilma nende hüvedeta.

Objektivistlik hea elu teooria põhineb antropoloogilisel väitel, et kõigile inimestele on omased universaalsed põhivajadused (toit, peavari, tervis, kindlustunne, sõprus ja armastus, isiklik ja poliitiline autonoomia, jne), kuigi nende vajaduste rahuldamise viis võib ajas, kultuuriti ja indiviiditi varieeruda. Kui see teooria ei taha piirduda vaid empiiriliste väidetega, et inimeste vajadused on sellised, siis peavad selle pooldajad minema ilmselt veelgi kaugemale ja näitama, kuidas need vajadused kasvavad välja ühest **lõppemärgist**, mida kõik inimesed oma elus järgivad.

III. HEA ELU KÜSIMUSE VÕIMALIKKE LAHENDUSI

3.1. Mis on inimese elu mõte?: Susan Wolfi ettepanek

Nagu nägime artikli teises osas, saab hea elu kohta öelda midagi vaid siis, kui on teada, mis on inimese toimimise lõppeesmärk. Kas inimese elul on aga üldse eesmärki? Enamik tänapäeva autoreid arvab, et inimesed on selleks liiga erinevad, et nende eesmärkide või hea elu kohta saaks midagi sisulist öelda. Mina arvan siiski, et tegelikult pole inimesed sugugi nii erinevad ja et on võimalik näidata, et inimesed määratlevad oma eesmärgi sarnaselt. Ses mõttes pooldan ka mina aristotellikku essentsialismi. Aga erinevalt Nussbaumist ei arva ma, et küsimusele, missugune on hea elu, saaks vastata sellega, et loetakse üles inimeste põhivajadused. Need põhivajadused saame välja tuua alles siis, kui teame, mis on inimese toimimise eesmärk. Kas ei ole see aga sama kui küsida: “Mis on inimese elu mõte?”

Üheks selliseks filosoofiks, kes on näidanud, et tõeliselt hea on vaid selline elu, mis on mõttekas, on Susan Wolf. Ta väidab, et mõttekas on elu, mis on aktiivselt haaratud väärtuslikest üritustest (1997: 209). Susan Wolfi panus sellesse arutlusse seisnebki põhiliselt nende kahe fraasi — “aktiivselt haaratud” ja “väärtuslik üritus” — analüüsis. Inimene on millessegi aktiivselt haaratud siis, kui ta on sellest erutatud, kaasa kistud, kui tal on sellega emotsionaalne suhe (1997: 211). Aktiivse haaratuse vastandid on tüdimus ja võõrdumine. Kuigi aktiivne haaratus ei too kaasa ainult positiivseid emotsioone, vaid ka stressi, ohtu ja kurbust, on see ikkagi pigem midagi head, sest inimene tunneb end seetõttu eriliselt elusana.

Rääkides “väärtuslikest üritustest”, osutab Susan Wolf, et ta usub objektiivsetesse väärtustesse. Samas ta tunnistab, et tal ei ole välja pakkuda mingit teooriat selle kohta, mis objektiivne väärtus on, ega teooriat, mis ütleks, mis asjadel selline väärtus on. Tema väide seisneb vaid selles, et elu mõttekusest rääkimine eeldab, et saab öelda, mis asjadele on mõtet aega kulutada ja millele mitte. Asjad, mis annavad meie elule mõtte, on Susan Wolfi meelest

need, mis on meie "kategoriliste soovide" objektiks.¹⁷ Need asjad ei ole väärtuslikud mitte ainult sellepärast, et me neid igatseme, ega sellepärast, et nad meie elu meeldivamaks muudavad. Kategorilised soovid annavad meie elule mõtte.

Susan Wolf rõhutab, et mõttekas elu peab vastama korraga mõlemale kriteeriumile: see peab sisaldama aktiivset haaratust ja inimene peab olema haaratud väärtuslikest üritustest. Kui inimene teeb midagi väärtuslikku (on hea koduperenaine, arst või ema), aga pole sellest tegevusest aktiivselt haaratud, vaid tunneb seejuures tüdimust, siis võib ikkagi öelda, et tema elul pole mõtet. Samas ei saa mõttekaks pidada ka elu, mis on pühendatud mõttetule tegevusele. Susan Wolf tunnistab, et on väga raske öelda, missugune tegevus on mõttetu. Ettevaatlikult nimetab ta mõttetuks elu, mis on pühendatud sellistele veidrusele nagu kirjanduse kogumine, käsitsi koopiade valmistamine *Sõjast ja rahust*, päeviku päheõppimine jne.

Susan Wolf võtab oma ettepaneku kokku sõnadega: tähendus tekib seal, kus subjektiivne külgetõmbejõud saab kokku objektiivse külgetõmbejõuga (1997: 211). Idee seisneb selles, et maailmas, kus mõned asjad on väärtuslikumad kui teised, saab mingi asi tähenduslikuks siis, kui inimene avastab enda jaoks selle asja võlu ja jääb selle asja haardesse, positiivses mõttes. Tema ettepanek on meelega ebamäärane, et jätta lahtiseks, missugustest asjadest haaratud olemine annab elule mõtte. Susan Wolf ütleb, et elule võib anda mõtte millegi loomine, millegi väärtusliku kaitsmine, armastatud inimeste või abivajajate aitamine, oma võimete ja oskuste väljaarendamine, raskuste ületamine jne. Ta ei taha mõttekaid elusid võrrelda ega öelda, et näiteks filosoofilise traktaadi kirjutamine oleks mõttekam kui kellegi eraelu paljastamine ajakirjanduses. Tema eesmärgiks ei ole langetada hinnanguid, vaid öelda, mille alusel me nimetame mingit elu heaks või mõttekaks.

Susan Wolfi teooria töötaks hästi siis, kui ta näitaks, et objektiivsed väärtused on tegelikult olemas, et on võimalik teha vahet väärtuslikel ja väärtusetutel tegevustel. Kuna ta aga ise kahtleb, kas tal on õigust nimetada tegevusi, millest teised on haaratud, aga mis temale tunduvad mõttetud, väärtusetuks, siis pole ta teoorial

¹⁷Termin "kategorilised soovid" (*categorical desires*) pärineb Bernard Williamsilt.

pidet. Tal puuduvad igasugused kriteeriumid, mille järgi mõõta, kas üks või teine üritus on mõttekas objektiivselt vaatekohast. Samas tundub tema idee, et mõttekus eeldab inimese aktiivset haaratust mingisse üritusse, väga õige. Kui me loobuksime Wolffi teisest tingimusest, et tegemist on "väärtusliku üritusega" ja ütleksime, et inimese elu on mõttekas sel juhul, kui inimene ise seda niimoodi tajub, siis ei oleks enam tegemist hea elu objektiivse teooriaga, vaid subjektiivsega. Susan Wolffi eesmärgiks aga oli ju töötada välja objektiivsed kriteeriumid, mille alusel saaks öelda, missugune elu on mõttekas ja seega ühtlasi õnnelik.

3.2. Õnnelik elu on *ergon*'i-pärane elu

Niisiis osutus ka see tee ummikteeks. Elu mõtte sõnastamine polnud võimalik, sest selleks oleks pidanud ütleva, millised tegevused on mõttekad ja millised mõttetud. See oleks aga sama nagu kuulutada Aristoteelse moodi, et parim elu on kontemplatsioon, või nagu Seneca arvas, et see on vooruslik elu, või nagu Leibniz ütles, et see on oma võimete pidev täiustamine. Enamik tänapäeva filosoofe kritiseerib selliseid väiteid kui ühekülseid. Kaitstes üksikisiku vabadust ise oma elu määrata, peavad kaasaegsed praktilised filosoofid ebasoovitavaks tõsta esile ühte eluviisi teiste arvelt. Arvatakse, et moraal ja õigus peavad olema neutraalsed arvukate eluvormide suhtes ja võivad ainult kaitsta üksikisiku vabadust elada nii, nagu ta ise õigeks peab.

Kuigi Aristoteles läks liiga kaugele selles, et ta kuulutas parimaks eluks *theōria*, väga vähestele inimestele omase vaimse tegevuse, oli tal siiski õigus selles, et hästi elada tähendab elada oma loomusele vastavalt. Inimese eripära seisneb Aristoteelse järgi selles, et ta planeerib ja juhib ise oma elu praktilise mõistuse abil ja loob sotsiaalseid kontakte. Arvan, et Aristoteles võiks meid siiski aidata hea elu küsimusele vastamisel, kui me hoiduksime kordamast tema viga: kuulutada üks eluviis teistest paremaks.

Pöördume tagasi Aristoteelse *ergon*'i-argumenti juurde, nagu me artikli alguses lubasime.¹⁸ Vaatame lähemalt, kuidas Aristo-

¹⁸Aristoteelse *ergon*'i-argumenti on käsitlenud ka Clark (1972), Hardie (1980: 22–27, 362–363), Kraut (1989: 4. ptk; 1999), Stemmer (1998) ja Wilkes (1980).

teles arutles selle üle, milline on inimeste jaoks parim elu. Aristoteles ütleb, sarnaselt Platoniga, et igal asjal ja elusolendil on oma *ergon* (teostamine).¹⁹ Peter Stemmer defineerib *ergon*'i-mõistet nii: "Mingi asjade klassi *ergon* on see, mida sellesse klassi kuuluvad asjad teostavad, s.t ainult need, või vähemalt need kõige paremini, kas neid kasutades või iseenesest" (Stemmer 1998: 49). Stephen Clark antud *ergon*'i definitsioon on veelgi täpsem. Clark ütleb: "... mingi asja *ergon* on see, mida tema üksi või tema kõige paremini teeb, tema eriline toimimisviis, milles tema loomus on kõige paremini näha" (Clark 1972: 272). Noa teostamine on lõikamine, kingsepa teostamine on king, arsti teostamine on ravimine. Kui teame, mis on asja teostamine, saame ka öelda, missugune on hea asi. Hea nuga on see nuga, mis hästi lõikab. Hea arst on see, kes inimesed terveks ravib. Vastavalt Aristotelese tähelepanekule on hea asi see, mis vastab tema eesmärgi alusel sõnastatud nõudmistele.

Hea elu saladusele jälile saamiseks peame seega selgeks tegema, mis on inimese teostamine (*ergon*). Aristoteles arutleb nii: inimese hinge teostamine (*ergon*) on elamine. Aga elamine pole inimesele ainuomane. Ka taimede ja loomade hinge teostamine on elamine. Ka toitumine, kasvamine ja tajumine ei tule sellepärast arvesse, et need on omased ka loomadele. Otsida tuleb inimesele spetsiifilist eluvormi. Aristoteles ütleb: "Üle jääb vaid selle hinge osa toimiv elu, millel on *logos*" (NE 1097 b33–98 a4). Nii jõuab Aristoteles järeldusele, et inimesele ainuomane on praktilisest mõistusest juhitud elu. Inimene erineb teistest elusolenditest selle poolest, et ta on võimeline oma elu ise planeerima.

Siiamaani olen Aristotelesega igati päri: inimelu eripära seisneb ratsionaalses tegutsemises. Tema arutus läheb aga rappa siis, kui ta kuulutab, et parim elu on vaimne tegevus, kontemplatsioon. On ilmne, et õnn ei saa kõigi inimeste jaoks seisneda vaimses tegevuses. Inimesed on oma võimetelt ja kalduvustelt väga erinevad,

¹⁹Kreekakeelse sõna *ergon* tõlkimisel ei ole mingit üksmeelt, saksa keeles esinevad selle vastetena *Leistung*, *Aufgabe*, *Hervorbringung*, *Funktion*, *Werk*. Inglise keeles kasutatakse kõige sagedamini sõna *function*. Anne Lille eestikeelses *Nikomachose eetika* tõlkes kasutatakse sõna "toiming". Mina otsustasin tõlkida *ergon*'i sõnaga "teostamine", kuna see võimaldab paremini näidata, kuidas Aristoteles samastab *ergon*'i *telos*'ega (eesmärgiga), toimingu puhul poleks see aga selge.

sellepärast ei saa ülim õnn seisneda kõigi jaoks samas eluviisis. Arvan, et kuigi Aristotelesel oli õigus selles, et inimese spetsiifiline võime on praktilise mõistuse kasutamine, mõistis ta seda võimet liiga kitsalt.

Proovime ise leida vastuse küsimusele, mis on inimese teostamine (*ergon*). Kuna Aristoteles samastas teostamise (*ergon*) eesmärgiga (*telos*), siis võib küsimuse sõnastada ka nii: "Mis on inimese eesmärk?"

Kõige muu, elava ja elutu puhul määratleb inimene selle teostamise. Mõnede asjade teostamise teeb inimene lihtsalt kindlaks. Näiteks, et südame teostamine on pumbata verd, geeni teostamine on ennast paljundada. Tarbeasjadele omistab inimene ise teostamise (noa teostamine on lõigata). Erinevalt teistest elusolenditest on inimese võimeline uusi asju välja mõtlema, vastavalt sellele, missuguse teostamisega asju ta vajab. Asjade teostamise määratlemine näibki olevat inimeste põhitegevus. Niimoodi kõigi teostamisi kindlaks tehes ja määrates jõuab inimene ka küsimuseni, mis on tema enda teostamine. Inimesel teatud rollis (arst, õpetaja, flöödimängija) ju on teostamine. Arsti teostamine on ravida, õpetaja teostamine on õpetada, jne. Mis on aga inimese teostamine? Aristoteles ütleb: "Aga kas siis puusepale või kingsepale on teostamine või tegutsemine kuidagi rohkem omane ja inimesele üldse aga polegi see loomuomane? Just nii nagu silmal, käel, jalal ja üldse igal jäsemel paistab olevat kindel teostamine, miks ei võiks ka inimesel olla peale selle kõige samuti mingi teostamine?" (NE 1097 b25–33). Aristoteles vastab, et inimese teostamine on toimimine praktilise mõistuse juhtimisel. Siit edasi tuleks nüüd leida võimalus mõista praktilise mõistuse kasutamist võimalikult laialt, nii et see iseloomustaks kõigi inimeste toimimist.

Miks mitte öelda, et kõigi inimeste spetsiifiliseks teostamiseks või eesmärgiks ongi *ergon*'ite määratlemine? On ju *ergon*'ite määratlemine vaid inimesele omane toiming. Vaid inimene võib küsida, mis on tema enda eesmärk või teostamine. Sellele raskele küsimusele peab inimene leidma vastuse, sest just sellest, kuidas inimesel õnnestub iseenda teostamise või teostamiste (sest teostamisi võib inimesel olla Aristotelese järgi palju) adekvaatne määratlemine ja realiseerimine, sõltub tema hea või õnnelik elu. Kui teostamine samastada eesmärgiga, siis võib öelda, et inimese

lõppeesmärgiks on oma eesmärgipärase teostamise määratlemine ja realiseerimine.

Hea eluga on tegu siis, kui inimene on võimeline oma teostamist määratlema, oskab ja suudab seda ja kui tal õnnestub seda realiseerida. Kui selleks on vastavad tingimused, kui ümbrus, aeg, koht, perekond, lähedased, ühiskond seda laseb ja seda hindab ja kui ta sellest rahuldust tunneb. Õnnetu on inimene siis, kui ta ei suuda määratleda oma *ergon'*it (milleks ma elan, mind ei ole kellelegi vaja). Tegelikult pole tal endal kedagi ega midagi vaja, ta ei tunne millegi suhtes külgetõmbejõudu. Inimene on õnnetu ka siis, kui ta määratleb oma teostamise valesti, kui tal pole eeldusi seda realiseerida (arvab, et temast võiks saada hea klaverimängija või balletitantsija, aga tal pole annet, nii et ka töö ei too tulemusi, või kui naine tahab kangesti saada emaks, aga on viljatu). Kui ümbritsevad tingimused takistavad *ergon'*i realiseerimist (vanematel pole raha lapse koolitamiseks või nad ei kiida heaks lapse määratletud *ergon'*it, sunnivad Mozartit isa kingsepaäris tööle, vms). Kui aeg ja olud töötavad vastu (andekas tüdruk, kes tahab hakata luuletajaks, ei saa end avaldada, sest tema ühiskonnas pole kombeks, et naised kirjutaksid). Kui looduskatastroofid, sõda või vägivald segavad inimesel oma *ergon'*it realiseerimast (Siberisse küüditatud ei saanud mõeldagi kord valitud eesmärgi saavutamisele, aastaid tuli hoolitseda vaid oma hinge seeshoidmise eest).

Kui me teame, et hea elu on *ergon'*i-pärane elu ja inimese elu eesmärk on oma teostamise määratlemine ja realiseerimine, siis saame ka öelda, missugune riik tagab inimeste hea elu, mis tingimused peab riik inimestele võimaldama, mida tegema, et inimesed saaksid olla õnnelikud.

Riik peab andma inimestele vabaduse oma teostamist määratleda ja realiseerida. Mitte takistama teostamise määratlemist, mitte kirjutama ette, mis on inimese teostamine. Ta peab andma inimesele võimaluse oma eesmärgi välja arendada, realiseerida (kõik, mis vajalik normaalseks funktsioneerimiseks, aga ka kõik, mis vajalik teatud spetsiifilise teostamise realiseerimiseks, haridus, õppeasutused, töökoht, liikumisvabadus, vaba aeg). Ta peab aga ka looma tingimused selleks, et inimene üldse oleks suuteline oma teostamist määratlema. Et tal tekiks ettekujutus endast (milleks ma olen suuteline, mis on minu soovid, huvid, vajadused,

kalduvused, võimed) ja oma ümbrusest (missugust eesmärki on võimalik realiseerida, mis tingimused mind ümbritsevad).

Kuna inimene ei ela mitte üksinda, vaid ühiskonnas, peab ta vaatama, et tema määratletud teostamine (*ergon*) ei satuks vastuollu teiste inimeste teostamisega. Oma teostamise täideviimisel võivad üksiku inimese huvid põrkuda teiste inimeste huvidega. Kui on tōsi see, et vaid moraalne inimene saab olla õnnelik, siis tuleneb sellest, et ka oma teostamise määratlemisel on vaja arvestada teistega. Tähtis pole mitte ainult õigesti hinnata oma soove, vaid ka nende soovide realiseerimise võimalusi ühiskonnas. Sealhulgas ka teiste inimeste huve ja soove. Õnnelik on see inimene, kes on nii ennast kui oma ümbrust ja seal valitsevaid norme õigesti hinnanud ja selle alusel oma eesmärgi määratlenud ja kellel läheb korda takistusteta oma eesmärki realiseerida. Kelle tegevusele ei sega vahele õnnetu juhust, teised inimesed ega enda sisemine rahulolematust.

Sokratesel oli õigus, kui ta ütles, et reflekteerimine oma elu üle on hea elu vältimatu tingimus. Tegelemine hea elu küsimusega kuulub ise hea elu juurde. Inimene peab oma eesmärgi ise enesekriitiliselt seadma. Oma eesmärkide püstitamine, oma vajaduste sõnastamine ja soovide hindamine praktilise mõistuse abil on see toiming, mis teeb inimese selleks, kes ta on ja olla tahab, ütlevad mitmed kaasaegsed praktilised filosoofid (Taylor 1989; Steinfath 1998b; S. Wolf 1997). Elu, mida elatakse lihtsalt niisama, ilma et selle üle reflekteeritaks, ei vääri nimetamist heaks eluks, leiab ka Bernard Williams (2000: 996).

Ent hea elu üle reflekteerimine ei saa piirduda vaid mõtisklemisega selle üle, kuidas me tahame elada. Just selleks, et inimesel oleks võimalik elada õnnelikku, s.o oma *ergon*'i pärast elu, peab ta mõtlema ka selle üle, millist tegutsemist teised inimesed temalt ootavad. Inimene saab realiseerida vaid sellist *ergon*'it, mis ei lähe vastuollu teiste inimeste soovide ja huvidega. Antiikfilosoofide eeliseks oli see, et nende püstitatud küsimus "Kuidas peaks elama?" sisaldas tegelikult kahte küsimust: prudentiaalset küsimust "Kuidas on üksikisiku seisukohalt parem elada?" ja moraalset küsimust "Kuidas me peaksime üksteise suhtes toovima?". Ka kaasaegne hea elu eetika peab olema valmis vastama mõlemale küsimusele.

KOKKUVÕTTEKS

Võtame nüüd kokku, mida me siin artiklis käsitlesime. Kõigepealt vaatlesime, kuidas hea elu küsimus oli antiikfilosoofia keskne küsimus, kuidas see subjektiveeriti ja tõrjuti seejärel valgustusajastul filosoofia perifeeriasse. Ja kuidas viimasel kahekümnel aastal on hea elu küsimus leidnud taas tagasitee praktilisse filosoofiasse. Vaatasime paari näite peal, kuidas tänapäeva filosoofid püüavad hea elu küsimuse abil lahendada selliseid praktilise filosoofia küsimusi, millele kantiaanlikud valgustatud-liberaalsed filosoofid ei ole leidnud rahuldavat vastust. Meie analüüsi käigus tuli aga välja, et hea elu teooria abil saab moraalsete motivatsioonide ja sotsiaalse õigluse küsimusi lahendada vaid siis, kui see teooria ise on piisavalt põhjendatud. Igasugune hea elu teooria jääb õhku ripuma, kui ta ei tuletata oma väiteid inimese elu eesmärgist. Üheks võimaluseks viia hea elu teooria kindlamale alusele on formuleerida inimese elu lõppeesmärk. Aristoteelse *ergon*'i-argumenti arendades jõudsimme järeldusele, et inimese eesmärgiks ongi oma eesmärgi või teostamise määratlemine. Heast elust saab rääkida seal, kus inimesel läheb korda seada endale eesmärgid või määratleda teostamised, mille realiseerimine on ümbritsevates oludes ja teistega koos elades võimalik.

Kuna selle üle mõtisklemine, mis teeb elu elamisväärseks, kuulub inimese hea elu juurde, siis ei saa ka filosoofia lükata endalt vastutust tegelda hea elu küsimusega. Praktiline filosoofia saab meil aidata reflekteerida nende kategooriate üle, milles me mõtleme iseendast ja oma suhetest maailmaga.

Kirjandus

- Aristoteles 1996. *Nikomachose eetika*. Tlk Anne Lill. Tartu: Ilmamaa
- Aristoteles 1961. *Politics*. Transl. Ernest Barker. Oxford: Clarendon Press
- Brandt, Richard 1979. *A Theory of the Good and the Right*. Oxford: Oxford University Press
- Carson, Thomas L., Paul K. Moser 1997. *Morality and the Good Life*. New York/Oxford: Oxford University Press

- Clark, Stephen 1972. The Use of "Man's Function" in Aristotle. — *Ethics*. Vol. 82, pp. 269–283
- Cottingham, John 1998. *Philosophy and the Good Life: Reason and the Passions in Greek, Cartesian and Psychoanalytic Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press
- Freud, Sigmund 2000. *Ahustus kultuuris. Sealpool mõnuprintsiipi*. Tlk Krista Läänemets. Tallinn: Vagabund (Saksa k: *Das Unbehagen in der Kultur*. — S. Freud. *Gesammelte Werke*. Fischer Verlag, 1948. Bd. XIII, S. 420–506)
- Gauthier, David 1986. *Morals by Agreement*. Oxford: Oxford University Press
- Griffin, James 1986. *Well-Being: Its Meaning, Measurement and Moral Importance*. Oxford: Oxford University Press
- Hardie, W. F. R. 1980. *Aristotle's Ethical Theory*. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press
- Harmann, Gilbert 1983. Human Flourishing, Ethics, and Liberty. — *Philosophy and Public Affairs*. Vol. 12, pp. 307–322
- Höfe, Otfried 1987. *Politische Gerechtigkeit: Grundlegung einer kritischen Philosophie von Recht und Staat*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Kant, Immanuel 1968a. *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. *Gesammelte Werke. Akademie-Ausgabe*. Bd. 4. Berlin: de Gruyter
- Kant, Immanuel 1968b. *Kritik der praktischen Vernunft*. *Gesammelte Werke. Akademie-Ausgabe*. Bd. 5. Berlin: de Gruyter
- Kraut, Richard 1989. *Aristotle on the Human Good*. Princeton: Princeton University Press
- Kraut, Richard 1999. Aristotle on the Human Good: An Overview. — N. Sherman (ed.), *Aristotle's Ethics. Critical Essays*. Oxford: Rowman & Littlefield, pp. 79–104
- Krebs, Angelika 1998. Werden Menschen schwanger? Das "gute menschliche Leben" und die Geschlechterdifferenz. — Steinfath 1998c, S. 235–247
- Locke, John 1975. *An Essay Concerning Human Understanding*. Oxford: Clarendon Press
- Moore, George Edward 1903. *Principia Ethica*. Cambridge: Cambridge University Press
- Nagel, Thomas 1986. *The View from Nowhere*. Oxford: Oxford University Press
- Nussbaum, Martha 1990. Nature, Function, and Capability: Aristotle on Political Distribution. — G. Patzig (Hrsg.), *Aristoteles' Politik: Akten des XI. Symposium Aristotelicum*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 152–186

- Nussbaum, Martha 1992. Human Functioning and Social Justice. — *Political Theory*. Vol. 20, No. 2, pp. 202–246
- Paul, Ellen Frankel, Fred D. Miller Jr., Jeffrey Paul 1992. *The Good Life and the Human Good*. Cambridge: Cambridge University Press
- Platon 1968a. *Gorgias*. — *The Dialogues of Plato*. In four volumes. Vol. II, 4th ed. Transl. B. Jowett. Oxford: Clarendon Press. Kreeka k: *Platonis Opera*, ed. J. Burnet. Oxford: Clarendon Press, 1902. Vol. IV
- Platon 1968b. *Republic*. — *The Dialogues of Plato*. In four volumes. Vol. II, 4th ed. Transl. B. Jowett. Oxford: Clarendon Press. Kreeka k: *Platonis Opera*, ed. J. Burnet. Oxford: Clarendon Press, 1902. Vol. IV
- Pollmann, Arnd 1999. Gut in Form: Die neuere Debatte um eine Philosophie des "guten Lebens" im Überblick. — *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*. Bd. 47, Nr. 4, S. 673–691
- Rawls, John 1971. *A Theory of Justice*. Cambridge: Cambridge University Press
- Schaber, Peter 1997. *Moralischer Realismus*. Freiburg: Alber
- Schaber, Peter 1998. Gründe für eine objektive Theorie des menschlichen Wohls. — Steinfath 1998c, S. 149–166
- Seel, Martin 1991. Die Wiederkehr der Ethik des guten Lebens. — *Merkur*. Bd. 45, Heft 1, S. 42–49
- Seel, Martin 1995. *Versuch über die Form des Glücks: Studien zur Ethik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Smith, Adam 1976. *The Theory of Moral Sentiments*. Oxford: Oxford University Press
- Steinfath, Holmer 1998a. Einführung: Die Thematik des guten Lebens in der gegenwärtigen philosophischen Diskussion. — Steinfath 1998c, S. 7–31
- Steinfath, Holmer 1998b. Selbstbejahung, Selbstreflexion und Sinnbedürfnis. — Steinfath 1998c, S. 73–93
- Steinfath, Holmer (Hrsg.) 1998c. *Was ist ein gutes Leben? Philosophische Reflexionen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Stemmer, Peter 1998. Was es heißt, ein gutes Leben zu leben. — Steinfath 1998c, S. 47–72
- Sumner, L. W. 1992. Two Theories of the Good. — P. E. Frankel, F. D. Miller, J. Paul (eds.), *The Good Life and the Human Good*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1–14
- Taylor, Charles 1986. Sprache und Gesellschaft. — A. Honneth, H. Joas (Hrsg.), *Kommunikatives Handeln: Beiträge zu Jürgen Ha-*

- bermas' "Theorie des kommunikativen Handelns". Frankfurt am Main: Suhrkamp, S. 35–52
- Taylor, Charles 1989. *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Cambridge: Cambridge University Press
- Tugendhat, Ernst 1976. *Vorlesungen zur Einführung in die sprachanalytische Philosophie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Tugendhat, Ernst 1984. *Probleme der Ethik*. Stuttgart: Reclam
- Tugendhat, Ernst 1993. *Vorlesungen über Ethik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Wilkes, Kathleen V. 1980. The Good Man and the Good for Man in Aristotle's Ethics. — A. O. Rorty (ed.), *Essays on Aristotle's Ethics*. Berkeley: University of California Press, pp. 341–358
- Williams, Bernard 1985. *Ethics and the Limits of Philosophy*. London: Fontana
- Williams, Bernard 2000. Sokratese küsimus. — *Akadeemia*, nr 5, lk 974–996
- Wolf, Susan 1997. Happiness and Meaning: Two Aspects of the Good Life. — *Social Philosophy and Policy*. Vol. 14, No. 1, pp. 207–225
- Wolf, Ursula 1996. *Die Suche nach dem guten Leben: Platons Frühdialoge*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch
- Wolf, Ursula 1998. Zur Struktur der Frage nach dem guten Leben. — Steinfaß 1998c, S. 32–46
- Wolf, Ursula 1999. *Die Philosophie und die Frage nach dem guten Leben*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch

MARGIT SUTROP (sünd. 1963) on lõpetanud TRÜ ajakirjandusosakonna 1986. aastal. 1986–1991 töötas TÜ filosoofia kateedris, magistriraad 1991. Järgnesid doktoriõpingud Oxfordis, Oslos ja Konstanzis. 1997 kaitses ta Konstanzis Ülikoolis filosoofiadoktori kraadi filosoofiaerialal. 1998. aastast töötab Konstanzis Ülikoolis praktilise filosoofia õppejõuna. Juunis 2000 valiti TÜ praktilise filosoofia korraliseks professoriks. Avaldanud monograafia *Fiction and Imagination: The Anthropological Function of Literature* (Paderborn: Mentis, 2000). Praegu on käsil monograafia Adam Smithi moraalifilosoofiast. Margit Sutropilt on *Akadeemias* varem ilmunud artiklid "Mis on fiktsioon?" (1996, nr 2, lk 292–305) ja "Mis on kunst?: Institutsionaalse esteetika kimbatus" (1998, nr 8, lk 1653–1671).

NIETZSCHE JA HIINA MÕTLEMINE

Chad Hansen

Tõlkinud Ann Must

NIETZSCHE HIINA-PERSPEKTIIV

Nietzsche hämmastav Hiina-võhiklus

Nietzsche märkused Aasia mõtlemise kohta koonduvad peamiselt Kesk-Ida ja Kagu-Aasia religioonile. Kõige lähemale Hiinale jõudis ta budismi ja puhuti ka tiibeti ideede üle arutledes. Mul pole teada ühtki otsest tõendit selle kohta, et ta oleks heitnud tõsise pilgu Hiina mõtlemisele üldse või taoismile eraldi. Ometi on ahvatlev ja lihtne mõelda Zhuangzist (IV saj. eKr) kui Nietzsche vastest hiina filosoofias. Oleks Nietzschel taoismist aimu olnud, oleks see, ma arvan, talle meeldinud. Kiusatus Zhuangziga paralleele tõmmata tekib seepärast, et taoismil ja eriti Zhuangzil oli hiina mõtlemises nietzscheliku revolutsiooni osa. Muidugi oleks Nietzsche võinud valejälgedele sattuda seetõttu, et taoismi tõlgendatakse tavapäraselt teistliku müstitsismi ühe variandina, mis on olulises budismiga sarnane¹. Ma väidan, et taoismi ja bu-

Nietzsche and Chinese Thought. — *International Studies in Philosophy*. Vol. XXV, No. 2, 1993, pp. 29–40. Avaldame autori loal.

¹Isegi praegu võetakse taoismi harilikult budismi sõnateisendina. Küllap see kehtis ka Nietzsche ajal. Isegi kui Nietzsche oleks taoismi uurinud, oleks ta seda arvatavasti näinud samas valguses.

dismi ühtesegamine kanoonilises tõlgenduses ähmastab siiaaani Zhuangzi nietzschelikku aspekti.

Filosoofia ja indoeuroopa keeled

Nietzsche klassikalise kreeka ratsionalismi vastaste argumentide ulatuse ja jõulisuse juures on veider ja kergelt õnnetu asjaolu, et ta usaldab Indiat oma Aasia-poolseks vastukaaluks pidada. Veider on see osalt seepärast, et Nietzsche ise märkas ja rõhutas indoeuroopa kultuurilise ilmavaate ühtsust². Nietzsche vihjas, et tema kritiseeritavatele tüüpilistele hoiakutele kallutavad filosoofe indoeuroopa keeled. Tema seisukoht, et mõistuse mõiste kasvab välja grammatikast, oleks pidanud ärgitama ta uudishimu, mismoodi hiina keel, hoopis teistsuguste omadustega tegelik keel, võis luua teisi filosoofilisi hoiakuid. Nii palju kui mina tean, ei tegelnud ta iial ei hiina keele grammatilise eripära ega selle ideograafilise (piktograafilise) loomusega. Need teemad huvitasid Nietzsche-eelseid Lääne filosoofe — näiteks Leibnizit.

Kristluse ja budismi sugulasloomus

Teatavasti väidab Nietzsche, et budism ja kristlus on lähedalt sugulased. Ta rõhutab, et mõlemad on dekadentlikud ja nihilistlikud — kumbki ei väärtusta midagi peale surma ja loojumise eimiskisse, võimuiha ärapetmise. Eelised, mis ta selle sarnasuse piires väidab budismil olevat, on tolle ausus, positivism ja realism. Nirvaana on ilmsemalt *unustus*, kui seda on taevast või igavene elu. Mõned budistliku teoloogia sektid püüavad küll sellelegi positiivset sisu anda; kuid nirvaana mõiste ulatub reinkarnatsiooniteooriast — mis tagab alalise vangistatuse elutsükklisse — välja. Nii et pealtnäha on nirvaana ülisurm — suremine ja surnuksjäätmise õnnestumine.

Aga Nietzsche ei ütle kuigi palju selle kohta, kuidas indoeuroopa keelte ühisomadused neid sarnasusi seletavad. Siiski on

²*Jenseits von Gut und Böse: Vorspiel einer Philosophie der Zukunft* (Sealpool head ja kurja), 1886, § 20.

subjekt-predikaat-tüüpi grammatika ja arvsõnad kaks iseloomulikku joont, mis ta keskset analüüsi toetavad. Ta kaldus ehk neist indoeuroopa keelte grammatilistest omadustest mõtlema kui sellest “grammatika osast, mida me ei saa ära visata”. Võime üritada Nietzsche asemel jälile saada mõnele viisile, mismoodi ühised grammatilised jooned ja mõisteskeem on põhjustanud indoeuroopa filosoofia iseloomulikke ja endemilisi hädasid.

Mina ja jumala-maailm

Üks üsna ilmne alusteooria India ja Euroopa religioosse mõtlemise taga on eeldatav hinge surematus. Nietzsche on üldjoontes vihjanud, et meie klammerdumises mõtlema substantsi — hinge — mõiste külge on süüdi keele subjekt-predikaat-struktuur. Seda mõlema indoeuroopa tsivilisatsiooni ühist doktrinaalset joont võiks seletada ühine komme markeerida grammatilisi käändeid. Mõlemal on idee substantsiaalsest minast — subjektiivsusest, lause paradigmaatilisest subjektist — tegijast ja mõtlejast, puhtast agendist. Grammatiline abstraktsioon vastab metafüüsilisele abstraktsioonile.

Mõlemal oli ka kontseptsioon maailmahingest — monoteistlikust absoluudist. See on agentide summa, tegija, mis teeb kõik tehtava, ülim subjekt. Ja ümberpöördult — väline maailm on ülim predikaat, selle ülisma subjekti mõtlemine ja teod, kosmiline hing. Tõde ja reaalsus eksponeerivad subjekt-objekt- (subjektiivset-objektiivset) struktuuri.

Nietzsche poolt naeruvääristatud *tõeline* maailm on ratsionaalne maailm — koos selle ideega universaalsest ratsionaalsest mõtlejast — jumalast. Näiv maailm on piiratud üksikhingede ebaadekvaatne (ja seetõttu patune või kannatusi põhjustav) arusaam tegelikkusest. Seega saab egoism nende mõlema suure nihilistliku religiooni jaoks patustamise või kannatuse metafüüsiliseks defineerivaks omaduseks. Selles mõttes on budism ja kristlus tõesti vennaksed.

Nietzsche oleks pidanud huvi tundma, milline pilt avaneb teispoole keelelist Himaalajat. Kas fundamentaalselt teistmoodi keelega filosoofilisel kultuuril, mil puudub kontakt tolle *haige*

enesealandamise sepitsusega, on ka fundamentaalselt teistsugune vaatenurk? Kas võiks olemas olla filosoofiline kogukond, kellel puudub vaimse mina mõiste — subjektiivne teadvus kogu filosoofilise tegevuse südamikuna? Selline kultuur ei oleks pruukinud sattuda mingi transtsendentse ise või transtsendentse maailmamina teooria liimile. See ei pruugiks vaadelda kõiki asju subjektina või objektina — ei pruugiks mõelda reaalsusest kui subjekt-predikaat-struktuurist. Või veelgi radikaalsemalt — neil ei pruukinuks vähimatki aimu olla lausetest. Järelikult võinuksid nad filosoferida, ilma et oleks postuleerinud mingeid lausele vastavaid, sisu ja tõeväärtusega mentaalseid üksusi — otsustusi, uskumusi, arvamusi jne. Teisisõnu, tõeliskus poleks pruukinud nende jaoks olla tõdede keham — kogum olukordadele või faktidele vastavaid lauseid.

Nietzsche ei esitanud selliseid võimalusi iial teisiti kui vaid paljalt kujuteldava negatiivina — võimaliku mõeldud maailmana, mis on defineeritud ainult selle kaudu, mida ta pole. Aga kas ei võiks selline maailm seal mägede taga olemas ollagi? Ja mis oleks selle positiivne sisu? Millise filosoofia see sigitaks?

Mõtlejad ja mõtted

Pole mingi uudis, et hiina filosoofias ei kohta indoeuroopa filosoofiale nii omast keha ja vaimu metafüüsilist dualismi. Kognitiivse vaimu teooria täielikule puudumisele pakub hiina keel ahvatlevat seletust. Nietzschet oleks see seletus rõõmustanud — oleks see olnud talle saadaval. Sel on juba kaasaegsem wittgensteinlik hõng. Eeldatakse, et Lääne teooria — vaim/mina/vaimne-maailm-ja-teadvuse-objekt *versus* keha/teised/füüsikaline-maailm-ja-asi-iseeneses — oli motiveeritud ja toetatud oma võimega seletada keelt. Selle seletuse sobitasid indoeurooplased muidugi kokku nende meelet keele olemusega. Keel oli nende järgi häällitsuste süsteem, mis kuidagi saladuslikul kombel kirjeldasid või esitasid fakte, objektiivset reaalsust. Me seletasime selle saladuse ära, andes keelele tähenduse, s.t võime esitada. Selle triki sooritamiseks postuleerisime sisemise vaimuilma — ideogrammide erakeele. Keele tähendus peitus ta ainuomases läheduses tollesama välja-

mõeldud, objektide ja protsesside mõistuspiltide mitte-füüsilise maailmaga — ideede, uskumuste ja arutlusega.

Hiina keel ja keeleteooria annavad ühe huvitava võimaliku Nietzsche-hõngulise alternatiivi. Nietzsche oleks saanud Hiina näidet kasutada oma süüdistuste väljatöötamisel Lääne filosoofide kui grammatika asjastajate vastu. Ta muidugi ründaski seda meie psüühika ratsionalistlikku tõlgendust, kuid tegi seda paradigma seest, apelleerides süsteemi *keha*-poolele.

Selgitades, miks hiina keeleteoreetikutel puudus keele seletamisel motivatsioon postuleerida mentaalseid ideid, vaadeldgem sellist wittgensteinlikku võimalust. Wittgenstein näitas kaht kohta, kus traditsiooniline ideede ja uskumuste teooria juba eeldas sedasama nähtust, mida ta seletama asus — semantilist osutust. Esiteks eeldas see teooria, et sõnad semantiliselt osutavad ideedele; ja siis, et ideed võiksid osutada kindlatele asjatuüpidetele, klassidele või liikidele. Wittgenstein õonestas seda teooriat, tehes selgeks, et see ei seleta keele võimu. Tegemist oli lihtsalt teooriaga mingist vahekeelest, millesse me tõlgime meid algselt probleemide ette seadnud tuttava ühiskeele [*public language*]. Kuid see vaimne vahekeel tõstatab kõik samad küsimused ja lisaks mõned uuedki. See on vaid üks saladuslik ja paradoksaalne privaatkeel, mis peegeldab *õnneks* (Nietzsche järgi kahtlaselt) indoeuroopa keelte struktuuri ja iseloomulikke jooni. Täendus oli lihtsalt meie keele tõlkimine tema oma pilti privaatsetes piktograafilises vormis. Wittgenstein väitis, et see õpetus kütkestab meie kujutlusi, kuna:

- a) ta matab seletuse ringlema vaimu, kus ta oma ähmasus ja privaatlus teda kriitilise analüüsi eest kaitseb, ja
- b) ta eeldab, et neid pilte saab võtta vaid üheti — et need on oma olemuselt esitavad.

Huvipakkuv hiina perspektiiv sellele gambiidile on järgmine. Klassikaline ideedeteooria näeb välja täpselt nagu teooria hiina privaatideogrammidest. Või, kui soovite, on hiina ideograafiline kiri ideede keele sotsiaalne, üldkasutatav ja ajalooline näide. Kui Wittgensteini analüüs on õige, oleksid hiina mõtlejad otsekohe näinud, et:

- a) vaatamata hiina ideogrammide tulenemisele piltkirjast — olles selle ilmekaks ja tähtsaks näidiseks — nõuavad need ometi veel tõlgendust, ja
- b) sama laadi privaatses keele postuleerimine inimese privaatses teadvuses ei tooks seletust lähemale. Niisiis puudus hiina mõtlejail see tähtis põhjendus postuleerida mingit isiklikku, sisemist, subjektiivset vaimuelu.

Uskumise tähtsus

Grammatilistel põhjustel polnud hiina mõtlejail ka uskumusest lähtuvat psüühikakäsitlust. Hiina keeles kasutatakse tuttavate Lääne uskumuste kontekstide lähimate vastete konstrueerimiseks kaht sünonüümset struktuuri. Kummagi pindstruktuur suhestab inimese mingi reaalsuse ja mingi sõnaga. Seega klassikalises hiina keeles kirjutatakse, et “X valge(tab) lume” või et “X, yi^{suhtes} lumi, wei^{peab seda:teeb selle} valge(ks)”. (Mõlemad struktuurid lubavad, sõltuvalt kontekstist ja sisust, nii putatiivset kui kausatiivset tõlgendust.) Kuna ideedeteooria puudub, võetakse neid struktuure täiesti loomulikult kui dispositioonilisi keelelisi omadusi, mis suhestavad inimesi, nende keelt ja maailma. Arvata võib, et Nietzschele oleks see struktuur oma positivistliku hõngu pärast meeldinud. Hiina vaatekohast me nikerdame oma avaliku konventsionaalse nimetamistegevusega maailma tüüpideks.

Tõe arbitrid

Kuna pole ühtki uskumuse või muude lauseliste psühholoogiliste seisundite teooriat, peaks hiina mõtlemine olema vaba mõnest muustki mõistest, mida Nietzsche oma Lääne filosoofia ulatusliku kriitikaga ründas. Osutub, et Hiina õpetused ei arenda ka omavahel lähedalt seotud tõe- ega mõistusteooriaid. Vastavalt hiina sõnakesksele käsitlusele anname me küll keele kaudu hinnangu kellegi kalduvusele seada objekt või objektide grupp mingi sõnaga vastavusse, kuid mitte tema uskumustele ega loogikale — nende uskumuste põhjendeid talletavale tõe. Edasine järeldus on, et hiina mõtlemine, kus täiesti puudub arusaam abstraktsele

sisule omistatud ajatutest tõdedest, võtab muutumist kui tegelikku ja loomulikku — mitte kui mingit filosoofilise mõistatuse allikat.

Reaalne maailm ja näiv maailm

Seega siis ei tärka hiina mõtlemises peaaegu midagi Lääne filosoofia platoonilisest, ratsionalistlikust süsteemist. India mõtlemises on peaaegu kõik see olemas.

Tegelik	Näiv
Mõistus	Kogemus
Teadmine	Uskumus
Mõte	Tunne
Üks	Palju
Püsiv	Muutuv
Vaim	Keha

India mõtlemisest leiame kõik tuttavad kreeka ratsionalismi ja selle varauusaegse Euroopa kontseptualismi teisendeid struktureerivad mõistedihhotoomiad. Hiina omast ei ühtki.

Nietzsche retooriline vorm on sama mis Laozil — vastandite ümberpööramine. Ta kiidab iga dihhotoomia seda poolt, mille kultuurkonnas domineerivad ratsionalistid välja praagivad. Kuid me julgeme arvata, et tema sügav filosoofiline seisukoht on, et me peaksime end sellisest mõistelisest struktuurist üldse vabastama.

Oleme hävitanud tegeliku maailma. Milline maailm alles jäi? Vahest ehk näiv maailm? Aga ei! *koos tegeliku maailmaga hävitasime ka näiva maailma!*³

Kui see kuulus rida viitab Nietzsche üldisele järeldusele, siis umbes seda tüüpi kahandatud filosoofiline mõisteskeem, mis talle kangastus, oli Hiinas tegelikult kasutusel. Selgub, et põhjused peituvad — Nietzschel olnuks rõõm seda väita — filosoofilise keele erinevustes.

³*Götzen-Dämmerung* (Puuslikehämarus), Kuidas "tegelikust maailmast" sai viimaks müüt.

Metafüüsiline fookus ja revolutsioon filosoofias

Nietzsche kuulus *revolutsioon filosoofias* tähendab domineeriva metafüüsilise fookuse hülgamist ja praktiliste probleemide juhtkohale tõstmist — pigem metafüüsika väljakasvatamist kõlblusest kui vastupidi. Ka selle kohta oleks sissejuhatus hiina filosoofiasse võinud olla talle tänuväärseks materjaliks. On üldteada, et hiina filosoofia jättis nii metafüüsika kui epistemoloogia unarusse, eelistades praktilist tarkust — eetikat ja poliitilist teooriat. Vähem teatakse, et hiinlastel oli ka distinktiivne keeleteooria — õpetus, mille budistlik intellektuaalne invasioon Hiina filosoofilisel pimedusajal kinni mattis. Budistlik õpetus kasvatas sinna peale meile tuttavamad indoeuroopa deskriptiivsed ettevõtmised. Nietzsche võinuks seda budistlikku invasiooni vaadelda kui indoeuroopa kontseptuaalse skeemi õnnetut importi Hiinasse.

Budismieelne hiina keeleteooria oli aga tugevalt pragmaatiline. Inimkäitumise juhtimist ja koordineerimist võeti keele põhirollina. Tegelikkuse representeerimine või arvamuste vahetamine asjade kohta olid selle suurema filosoofilise programmi alaosad. Kultuurivägilased* mõtlesid välja mõistelise raamistiku — *dao* — teedjuhatava diskursuse. Hiina budismieelsed keelemehed andsid selle kui ajalooliselt päritud aarde üle ideograafiliselt kodeeritud tekstide — Konfutsiuse käitumiskoodeksi — kujul. Need tekstid olidki *dao* — muistseilt Tarkadelt Kuningailt** päritud juhatus. Keel määras ette toimimisviisi. Keele ja vaimu kohta käivad filosoofilised tuumküsimused olid praktilise juhatuse küsimused, mis puudutasid meie impulsse klassifitseerida ja eristada asju ning toimida sellise vahetegemise põhjal. Kas peaksime oma impulsse laskma vormida noil muistseil süsteemidel, otsustama uute kasuks, üldse ei ühegi kasuks või mängulise mõistelise anarhia kasuks? Konfutsiaanid valisid esimese suuna, motistid teise, Laozi kolmanda ja Zhuangzi viimase.

*Legendaarsed esimesed Hiina valitsejad, kes pärimuse järgi leiutasid igaüks mõne konkreetse majandusala. *Tlk.*

**Legendaarsed Hiina valitsejad. Nii Kultuurivägilased kui Targad Kuningad on siin mõlemad tähenduses 'vana hea aja targad surnud mehed'. *Tlk.*

AHVATLEV PARALLEEL NIETZSCHE JA ZHUANGZI VAHEL

Nüüd saab mõistetavaks soov tõmmata paralleel Zhuangzi ja Nietzsche vahele — ja ühtlasi mõned selle ohud. Zhuangzi reageerib hiina filosoofia domineeriva teesi vastu nagu Nietzsche saksa filosoofia domineeriva teesi vastu. Ta asetab kõlbluse metafüüsikast ettepoole, ja sel kõlblusel on Nietzsche eluterve egoismi⁴ ületoonid. Zhuangzi perspektivism on sama kõikehõlmav kui Nietzsche oma, nagu ka tema loovuse, spontaansuse ja eneseületuse väärtustamine. Tema filosoofilise stiili ja aine loov ühtesulatamine ja filosoofiline estetism sarnanevad vormilt Nietzsche omadega, kuigi ta vastuvõtlikkus on väga erinev. Ja lõpuks heitleb Zhuangzi nagu Nietzschegi paradoksse lahendusega keele mõtlemist ja käitumist kammitsevate mõjude probleemile.

Opositsioon filosoofia valitsevale teesile

Kindlasti on Zhuangzil oma kultuuris domineerivate filosoofiliste eelarvamuste kõrvaleheitmine sama keskse tähtsusega kui Nietzschel. Zhuangzi on oma vastulöögi sihtmärgile lähemal kui Nietzsche, kusjuures ta sihtmärgid on mitmepalgelisemad ja hajatatumad.

Vanahiina mõtlemise võtmeteesiks on Konfutsiuse konvetsionalism, mitte kindlakoeline ratsionalism. Konfutsiaanid võtsid ajaloolist kirjandustraditsiooni endastmõistetava standardina asjadele õigete nimetuste andmiseks ning õigeaks käitumiseks. *Li*-raamat* ühendas selle keele seadustikuks, mis targa kuninga poolt oli mõeldud juhtima ühiskondlikku käitumist⁵. See püstitas

⁴Zhuangzi egoistlikule tõlgendamisele vaidleksin ma ometi vastu. Tema seisukoht oli siiski nii põhjalikult perspektiiviline, väidaksin ma, et ta jõudnuks järeldusele, et egoistlik perspektiiv pole ei põhimisem ega loomulikum kui mis tahes muu mõtlejate seas ettetulev.

*Konfutsiuse tekstid viitavad Rituaalide raamatule. *Tlk.*

⁵Nietzsche kaitsekõne Manu seaduseraamatule viib mõttele, et ta hoiak kultuuriheeroste suhtes, kes teistele inimestele dikteerisid, kuidas toimida, oli ehk heakskiitvam kui Zhuangzil. Vt *Der Antichrist* (Antikristlane), 57.

staatuslikud positsioonid — põhiliselt ülema-alama vastastikused sotsiaalsed rollid. Ja sõltuvalt siis sellest, millist sotsiaalse staatus-terminit keegi enese ja muude objektide või inimeste kohta kasutas, oli sellega öeldud, kuidas nende objektidega silmitsi olles käituda. Konfutsiuse küsimus oli eelkõige see, kuidas neid juhtnööre taidurlikult täita. Iial ei kahelnud ta, et me neid täitma peame.

Siiski ei olnud see ülitraditsionalism Zhuangzi põhisihimärk, sest esimesed konfutsianismi vastased, motistid, olid seda juba üpris edukalt rünnanud. Mozi (u 479–438 eKr) tõi lihtsalt välja, et traditsioonides endis sisaldub ühtlasi teadlikkus sellest, et nad võivad olla ekslikud. Mozi ei põlga siiski ära kogu traditsiooni-ideed. Me ju tõesti vajame ühist reeglistikku, mingeid konventsioone, mis suunaksid ja korraldaksid meie käitumist. Sellest hoolimata vajame mingit traditsioonist sõltumatut standardit, et välja kaaluda, millist juhatavat diskursust (*dao*'d) järgida ja mis-moodi seda järgida.

Mozi pakkus välja *li-hai*^{kasu-kahju} kui objektiivse, loomuliku, mõõdetava standardi. Seda tuleks rakendada meie poolt inimestele õpetatava teedjuhatava diskursuse *sisu* hindamisel. See suunab ka tõlgendust, ja mitte mingi esteetilise tundlikkuse mõttes, vaid rakendades üldist kasu loomuliku etalonina otsustamisel, milliseid termineid milliste objektide puhul tarvitada. Me nikerdame maailma välja viisil, mis on meile kõige kasulikum. Mozi näidistaidur on puusepp, mitte muusik või tantsija.

Mengzi (u 371–289 eKr) kaitses konfutsianismi, kuid Mozi üleskutsele vastas ta traditsiooni prioriteedist taganemisega. Ka tema pooldas loomulikku, ühiskonna-eelset käitumisjuhti. Aga tema arvates oli see juhatuse palju üksikasjalisem kõlbeline intuitsioon, mis oli inspireerinud-instrueerinud Konfutsiuse taidurlikkust — *ren*^{inimsus}. Mengzi jõudis järeldusele, et *ren*^{inimsus} on kaasasündinud tegutsemiskalduvus, mis põhimõtteliselt võib töötada ka ilma mingi raamatuta. See on vahetu, kaasasündinud ja intuiitiivne kalduvus klassifitseerida asju tegutsemise käigus *shi-fei*'ks^{see-mittesee}. Kuna Targad Kuningad olid järginud oma kõlbelist vaistu ja kuna me oma kaasasündinud inimsuses oleme olemuselt sarnased, siis järelikult teeme samades olukordades samu eristusi. Seega oma loomulikku kalduvust *shi-fei*'ks^{see-mittesee} jär-

gides teen ma, mida traditsioonilise *li*^{rituaal} õige tõlgendus mul käsibki teha. Õige tõlgendus, tuletan meelde, oli fikseeritud Tarkade Kuningate kavatsusega. Kaasasündinult juhitud käitumine sobib rituaaliga kokku, kuid rituaal ei juhi seda. Keel, isegi konfutsianistliku koodeksi keel, ei suuda muud kui vaid mu kaasasündinud tegutsemiskalduvusi kas stimuleerida või minna nendega vastuollu. Mengzi oli seega esimene keelevastane intuitsionist Hiinas.

Sarnaselt tugines impulssidele — loomulikele ihadele — kui oma teenäitajaile Laozi (IV saj. eKr). Laozi ei tunnustanud aga Mengzi optimistlikku ja erakondlikku eeldust, et inimesed on iga-suguste kultuuriliste mõjude puududes kaasasündinult head konfutsiaanid, käitudes instinktiivselt kooskõlas *li*^{rituaal} iga detailiga. Ta nõustus, et kaasasündinud instinktid juhivad rahuküllasesse seisundisse, kuid mitte olukorda, kus valitseb kõikehõlmav poliitiline — konfutsiaanlik või motistlik — kord. Laozi lahend oli primitivistlik poliitilise kultuuri kaotamine.

Mille Mengzi oli identifitseerinud kaasasündinud käitumiskalduvustena, see programmeeriti Laozi järgi varjatult inimestesse keeleõppimise protsessi ajal. Õppida ühiskeelt oli õppida asju klassifitseerima või eristama nagu teised. Edasi tähendas see eristatut teatud viisil hindama ja lõpuks nende sotsiaalselt esilekutsutud soovide põhjal *wei*^{toimima}. Laozi nägi keelt süüdlasena meie loomulikkuse ja spontaansuse kadumises.

Ka Laozi oli keelevastane, kuid tundus erinevalt Mengzist olevat osalt teadlik selle seisukoha paradoksaalsest loomusest. Ta väitis, et mis tahes selgesti väljendatud *dao*'d rakendatakse või tõlgendatakse tegevusse mitmeti. *Dao*'d koosnevad *ming*'ist^{nimed} ja miski ei kontrolli nime rakendust. Juhatavad traditsioonilised *dao*'d hakkavad küll paistma loomulikud, kuid alati võiksid nad olla midagi muud, kui nad on. Pealegi nad muutuvadki alati millekski muuks, kui rakendada nimesid uutes olukordades. Kõik *dao*'d on ka konventsionaalsed — reast võrdselt sobivaist, kuid eiratud võimalusist valitud sotsiaalselt aktsepteeritud šabloonid. *Dao*'d ei ole püsivad, sest *ming*^{nimed} pole püsivad. Mis tahes nime osutus võiks olla ka teine.

Laozi väitles alternatiivsete *dao*'de võrdse sobivuse kasuks, näidates tagurpidise *dao* sobivust. Tagurpidi pööratud *dao* on niisugune, kus sama eristusšablooni juurde kuuluvad vastupidised

eelistused. Ta raamat koosnebki reast tunnustamise ja taunimise konventsionaalse šablooni ümberpööramise juhtudest. Ta teeb seda iga juhatava mõistelise dihhotoomiaga — ilus/kole, ülem/alam, vasak/parem, hea/halb jne. Need vastandid moodustavad tervikuna võttes traditsioonilise *dao*. Selle ümberpööramise mõte on näidata kogu juhatuse muudetavust. Kui me tahame oma loomulike kalduvuste konventsionaalset vormimist vältida, peame unustama kogu keele ja naasma lapsesarnasesse olekusse, kaasas vaid geneetilised kalduvused süüa, naerda, nutta ja teha sugu.

Ma väidaksin, et Zhuangzi erineb nii Mengzist kui Laozist. Ta ei taha väitlemast loobuda ja panna maksma mõnd intuiitivset, loodusomast või spontaanset õpetusallikat. Zhuangzi oli huvitatud kõrgemast perspektiivist kogu *ru-mo*^{konfutsiaanlik-motistlik} vaidluse üle — teatud semantilise tõusust. Teda ärgitas, et mõlemad pooled on sunnitud eeldama mõnd vaieldavat standardit, kasutama mõnd termipaari teejuhina, kuidas valida, milliseid teisi terme toimimisolukordades kasutada. Selle tõdemine on juureks Zhuangzi perspektivismile, mida vaatlen allpool. Zhuangzi küsis, kuidas saab motist või konfutsiaan õigustada just antud termipaari kasutamist või õigustada selle projitseerimist ja rakendamist just antud moel. Mis tahes pakutud eristusstandard tõstab ise needsamad küsimused, mis käsilolnud eristamine üles seadis. Mis teeb sellest õige standardi ja kuidas peaksime selle maailma peale *laotama*? Kas seda, et abieluuelset seksi on üha rohkem, tuleks vaadelda kui *li*'d^{kasu} või *hai*'d^{kahju}?

Kõlblus enne metafüüsikat

Seega siis kujutab Zhuangzi seisukoht nagu tema taoistist eelkäija Laozigi oma endast ilmselt vastet Nietzsche algse eitamisele. Nende mõtlejate erinevus tuleneb Lääne ja Hiina filosoofilise orientatsiooni sügavatest erinevustest, mida vaatlesime. Hiinas ei peetud keelt infovahetuse deskriptiivseks tööriistaks. Hiina mõtlejad nägid keelt kogukondliku käitumise koordineerimiseks ja juhatuseks mõeldud süsteemina. Seega tõlgenduse objektiivse aluse eitamine oli ühtlasi eitamine, et on olemas mõni fakt selle kohta, milline on mingi teedjuhatava tervikdiskursuse õige teostusetõlgendus. See aga tähendas väita, et pole mingit tõsiasja, mis määraks kindlaks

tarkade ettekirjutuse igas olukorras. Iga *dao*^{juhtiv diskursus}, mis saab *dao*^{olla räägitud}, on varieeruv *dao*^{diskursuse teejuht*}.

Taoismi traditsiooniline tõlgendus ähmastab neid erijooni, mis Nietzschele oleksid võinud meeldida. See maalib meile taoismi metafüüsilise õpetusena, mis postuleerib mingit absoluuti, midagi esmast, mingit jumalat, mingit ülimalt *tõelist* maailma näivuste taga — Taod suure algustähega. *Mina* pakun välja, et selline tõlgendus on projektsioon nendest Lääne filosoofia joontest, mille vastu Nietzsche võitles. Me näeme Hiina mõtlemist läbi iseenda metafüüsilise orientatsiooni⁶ prillide. *Mina* väidan, et Laozile ja Zhuangzile tähendas *dao*, mida ta teistelegi Hiina mõtlejatele tähendas — teedjuhatavat diskursust.

Seega oli siis Zhuangzi keskne küsimus ikka sama praktiline kui Konfutsiuselgi. Zhuangzi polnud esmajärjekorras mingi deskriptiivne metafüüsik. Teda huvitas keeleteooria — kuidas me peaksime eristused projitseerima maailmale. Seda, mis tundub olevat irratsionalisti rünnak teadmise vastu, mismoodi maailm on, tuleks mõista teisiti — rünnakuna normatiivse keelerealismi* vastu. Zhuangzi väitis, et pole olemas sellist ainulist, paikapandud sõnavara, mis moodustab teadmise, kuidas asju jaotada ja eristada. See, et kulg on hiina filosoofias keskne, ei tähenda, et kulg on metafüüsiline. See tähendab, et keskne on praktika, mitte metafüüsika.

Zhuangzi reaktsioon oma kaasaegsetele realistidele illustreerib seda ülimalt praktilist keset. Hilismotistide realistlik keeleteooria, millele Zhuangzi vastu vaidles, rõhus välistatud kolmanda sea-

*Tõlkevariant Laozi kuulsast algusest: *dao ke dao fei chang dao*. Hanseni akadeemiline tõlge kõlab nii: *to guide what can be guided is not constant guiding*. *Tlk.*

⁶Selles moonutamises ei saa üksnes Lääne tõlgendajaid süüdistada. Aga ülejäänut oleks Nietzsche võinud hinnata. Budistlik invasioon tõi selle süsteemi Hiinasse. Taoismi hakati vaatlama kui budismi üht versiooni ja *dao*'d kosmilise Buddha vastena. See seisukoht võeti budismi kaudu üle ka keskaegsesse neokonfutsianismi, kust selle omakorda võtsid üle esimesed Lääne tõlgendajad.

*Õpetus, mille järgi keel kajastab tegelikkuse erinevusi ja sarnasusi. *Tlk.*

duse termidel rajanevale versioonile. Väitluses, kus meie, kaks osapoolt, nimetame objekti vastandtermidega (üks ütleb *niu*^{här} ja teine *fei-niu*^{mittehär}), on ühel meist õigus. Zhuangzi möönab seda. Tema vastus praktilisest aspektist on aga: “Mis kasu on mul sellest, kuni ma ei tea, kumb see meist on?”. Mis standardit pean ma kasutama otsustamaks, kumma standard on õige — minu oma või tema oma või kellegi kolmanda oma?

Perspektivism

Nagu Nietzsche, suhtus ka Zhuangzi realismi umbusklikult — nii selle naiivsesse kui arenenud vormi. Ma väidan, et kuigi Zhuangzi seisukoht on Nietzsche omaga analoogiline, on ta sellest ka huvitaval viisil erinev. Ilmselt oli Zhuangzil nagu Nietzsche helgi skeptitsismiks perspektiiviline alus. Lähtudes Laozi analüüsist, nägi ta perspektiivi millenagi, mis peitub väga sügaval meie sisenemendustes — väidetavalt nii sügaval, et kuigi me võime sellest teadlikud olla, ei saa me sellest iial lahti. Nietzsche perspektivism — kui Lääne skeptitsism — põhineb mõistelistel eeldustel, mille põhjal me otsustame tõe ja väärtuse üle. Zhuangzi perspektivism — kui *grue-bleen* skeptitsismi* hiina vorm — põhineb eelhoiakutel ja -arvamustel, millelt me uutes olukordades ja kontekstides projitseerime terme.

Välisrealistide keeleteooria vastu astudes möönab Zhuangzi, et keel on intentsionaalne — et tal on millegi-kohasus [*aboutness*], “see, mida ta keelendab [*languages*]”. Ometi, märgib ta, pole see, mida ta keelendab, iial kindlaks määratud. Mis *siit* võttes on *see*, on *sealt* võttes *too*. Kas niisugused tavalised sõnad nagu ‘see’ ja ‘siin’ keelendavad asju või keelendavad nad lihtsalt mu suhteasendit? Kas see läheb arvesse kui millegi keelendamine või selle keelendamata jätmine? Kas on mingit tõsiseltvõetavat vahet minu hääliitsuste ja linnupoegade piiksumise vahel või mitte? Ükski *shi-fei*^{see-mittesee} mitteindeksikaalne standard ei kõlba. Kõik

*Nelson Goodmani formuleeritud paradoks, mis toob välja konkreetsete näidete poolt toetamata üldistuste vasturääkivuse analoogilistele, näidetest toetatud üldistustele. *Tlk.*

standardid alluvad ise perspektiivilisele hindamisele, tõlgendusvabadusele ja alamääratusele [*underdetermination*].

LOOVUS

Erinevalt Mengzist ja Laozist ei tee Zhuangzi järeldust, et me peame keelele kas alla vanduma või selle hülgama. Pigem tõstab ta (hoopis teistsugusel toonil) ausse vaba, loomingulise keelekasutuse. Nagu Nietzsche, on ka Zhuangzi ise näide loovast filosoofilisest stiilimeistrist ja luuletajast. Mõlemad näitlikustavad oma perspektivismi stiiliga samavõrd kui argumentidega.

Zhuangzi nagu Nietzschegi ei kirjuta järelduslikke väitlevaid kirjatükke, ent ka mitte teravaid passusi, isiklikke mõtteid, epistleid ega lõõvalt hüperboolseid aforisme. Zhuangzi kirjutab filosoofiliste dialoogide fantaasiaid. Ta arutlejad on veidrad ja toredad olevused või dramatiseeritud ajaloolised ja väljamõeldud kujud. Igaüks esindab juhtumi või dispuudi üht külge. Mänguliselt laseb Zhuangzi igal neist laulda oma laulu ja lõpetab siis dialoogi kõvera muigega, tundes häälekalt huvi, kellel on õigus ja milles õigus-olemine võiks seisneda. Häbenemata mõtleb ta välja nii oma tegelaskujusid kui ideogramme — näitlikustades taas keele muutuvat loomust. Kujutlusvõime ja filosoofilisest ettekujutamisest vabastamine on ta kaubamärkiks.

Keel ja vaim

Nagu Laozi näeb ka Zhuangzi *xin*'i^{süda:vaim} keele poolt vormituna. Süda akumulereib oma *shi-fei*'d ja tulistab need siis välja "nagu nooled vibupüssist". Me klammerdume selle külge, mida meile on õpetatud, nagu oleks see mingi püha leping, ja jookseme mööda elumaanteed asjadele *shi-fei*'d omistades. Ons kõik elud, mõtiskleb ta, sama tobedad, või ainult minu oma?

Sest et *shi-fei*^{see-mittesee} olemine *xin*'is^{süda:vaim} ilma seda sinna panemata on sama, mis minna täna Yuesse ja jõuda sinna eile. Zhuangzi võtab eraldi sihikule ja naeruvääristab Mengzi ideed,

et *shi-fei* on sünnipäraselt südamesse programmeeritud⁷. Esiteks, imestab Zhuangzi, milline *shi-fei* standard valib juhiks just südame ja ignoreerib ülejäänud bioloogilist keha? Teiseks, kui südamesse tõesti on mingi *shi-fei* programmeeritud, siis on see kindlasti kõigil. Kaasasündinud *shi-fei*-väitel pole alust, millelt kellegi tegevust kritiseerida, sest oletatavasti järgib igaüks tegutsemise käigus oma südame *shi-fei*-määranguid. Mille järgi saab vahet teha targa ja rumala inimese südame vahel? Milline järgimine *väline* standard ütleb sulle, kuidas oma südant kultiveerida?

KONTRASTID NIETZSCHE JA ZHUANGZI VAHEL

Ka Zhuangzi ja Nietzsche erinevused on huvitavad. Mõlema traditsioonivastastes vaadetes peegeldub just seda tüüpi keeleülevõim, mida kumbki oleks võinud enda puhul ette näha (või oleks pidanud nägema). See tähendab, et me saame nende erinevused viia tagasi nende keelelis-filosoofilise kultuuri tunnusjoonteni, mida nad kõrvale ei heitnud.

*Ei mõistust ega abstraktset tegelikku maailma,
millele vastu seista*

Esiteks pole Zhuangzi ilmselt mõistuse vastu — sel lihtsal põhjusel, et tal puudus manipuleerimiseks vastav mõiste. Lähim kättesaadav vaste oleks kas traditsiooniline konventsionalism või dogmaatiline kaasasündimisõpetus. Esimest (ühes kohaselt loogilispositivistlike eeldustega — mõistus või loogika märgitseb konventsionaalse keelestruktuuri poolt tõeks tehtud asju) võib vaadelda mõistuse kohatäitjana. Paradoksaalsel kombel on aga Lääne traditsiooniline mõistusteooria seotud traditsionalismi ja konventsionalismi kriitikaga. Zhuangzi oleks võinud mõistuses vabalt liitlase leida — oleks talle vaid see mõiste ette jäänud.

⁷Väidetavalt on Mengzi universaalne ja kaasasündinud inimintuitsioon Hiina mõistelises süsteemis mõistuse lähim vaste. Kuid sel puudub niisugune struktuuriline liigendus, mis muudaks sisukaks kehtiva ja mittekehtiva arutluse mõisted. Tänu sellele on Zhuangzil lihtne Mengzil kummutada nii, nagu see siin järgnebki.

Teisalt etendas mõistus nagu Mengzi kaasasündinud intuitsiooni ka olulise tähtsusega kaasasündinud ühiskonnaeelse, kõigi inimeste ühisotsustust kindlaks määrava võime rolli. Zhuangzi eitab selgelt arusaama, nagu õigustaks see, et miski on kaasasündinud või loomulik, selle kasutamist teejuhina. Sellest vaatekohast paistavad kaasasündinud kalduvused täpselt niisama juhuslike ja meelevaldsetena nagu konventsiooni ajaloolised juhused. (Tegelikult väidab Zhuangzi, et oma olemuselt on konventsioonid loomulikud-looduslikud — kuna nad esinevad loomulikus-looduslikus maailmas.)

Ilmselt pole Zhuangzil midagi öelda ratsionalistide tegeliku maailma kohta. Ta ei muretse, kas meie sisemistest representatsioonidest väljapoole jääv maailm on nondega ka vastavuses. Ka ei vastanda ta end ühelegi kogemuse, teadvuse või mentaalse representatsiooni teooriale või õpetusele ega leiuta ühtegi. Kuid ta tunneb huvi, kust ta teab, millal näeb und ja millal on ärkvel. Seda tuleks aga võtta kui üht huvitundmise juhtu selle kohta, milline küsimusest mitte kõrvalehiiliv standard teeb pigem ühe kui teise termini tarvitatavaks mis-minuga-praegu-juhtub puhul. Ta ei küsi: “Mismoodi eristada tõelist, püsivat, teatavat, ratsionaalset maailma näivast, muutuvast, empiirilisest, tühipalja uskumuse maailmast?”

Ei mingit peremees-ori-elitarismi

Zhuangzi loovuseülistamine ei ole seostatav millegagi, mis vastaks Nietzsche üliinimese kujundile või tema massidepõlgusele. “Kõik-me-oleme-ühtmoodi-taevatorud”-egalitarism kuulutab end korduvalt Zhuangzi juttudes. Esiteks on seda näha tema austavas suhtumises vigastesse, keda valitsus oma “tarkade” *shi-fei* otsustuste pealesundimisega on sandistanud. Teiseks näeb seda selles, et ta teeb alamklassi lihunikust oma ülisma oskuse, eluhooldus-saladuse ideaali kuulutaja.

See väide autoritarismi puudumise kohta Zhuangzil on vaieldav — kusjuures mina kuulun pisikesse, võib-olla ühest isikust koosnevasse vähemusse. (See võib olla näide perspektiivilisest tõlgendusest.) Zhuangzi standardset tõlgitsust on filtreeritud läbi

konfutsianismi mantlipärijate autoritaarsete, elitaristlike hoiakute. Kui Zhuangzi kirjeldab hiigel-Pengi, kes liigub edasi 3000 miili ainsa tiivalöögiga, ja väikest linnukest, kes ülima pingutuse ja energiakuluga lendab oksalt oksale, siis standardse seletuse järgi ülistab ta suurt lindu! Ent armastus, millega ta kirjeldab väikeste olendite eluolu ja -käike, rõõme ja ülimat rahuldust, veenab (vähemalt sellest perspektiivist), et ta kohtleb neid võrdsetena — ning ühtviisi võimetuna tunnustama või mõistmaga teise maailma. Sama dünaamika leiab minu perspektiiv tuntuud loos hiigelmeri-kilpkonnast ja kaevus elavast konnast.

Ei mingit jumalat

Nagu nägime, pole Zhuangzil jumalat, keda surnuks kuulutada. Aga ta desarmeerib küll *tian*'i^{loodus:taevas} oma tähelepanekuga, et me kõik oleme ühtmoodi taevatorud. Kõik, mis me teeme ja ütleme, on looduslik — on *tian*'i^{taevas:loodus} tahe. Mis tahes *dao*, mida me õigustame, moodustab loodusliku heli. Shendao on juba sellega, mida ta nimetas Suureks Taoks, loonud “jumala” tõlgenduse. See on sündmuste tegelik käik — maailma lugu — tegelik maailm. Isegi mullakamakas, kuulutas ta, ei saa ilma selle *dao*'ta olla. Zhuangzi ei reeda aga millegagi erilist kiindumust selle kõige-*dao* mõiste vastu. Tegelikult väidab ta, et juba “kõige” idee ise pole koherentne. “Niipea kui ma olen öelnud, et me oleme üks, on olemas see üks ja seda tõdev ütlemine — mis teeb kaks.”

Ei järsakut ega sügavikku

Äsjamainitud erinevus, usun ma, paljastub viimases ja kõige tähelepanuväärsemas erinevuses nende kahe mõtleja vahel — hoiakus ja tundetoonis. Nagu oleks kumbki avastanud, et me, Nietzsche sõnutsi, oleme lõputusse merre lahti lastud. Kuid Nietzsches kutsub selle tähenduseta silmitsi seismine esile pööritust, ängistust ja lõputusse sügavikku vaatamise hirmu. Nietzsche tunde- stereotüüp tuleneb sellest, et ta kujutab jumala surma kaotusena. Zhuangzi kujutab konventsiooni ja standardite hülgamist lõputu vabadusena.

On, nagu piiluks Nietzsche üle kaljuserva eimiskisse ja klammerduks kabuhirmus oma õrre (jumala) külge. Mööda hulpides näeb ta Zhuangzid saltosid viskamas. Zhuangzi imestab, kes on see veider mees, kes hulbib tühjas ruumis, klammerdub kalju külge ja vahib hirmunult ühes suunas, nagu oleks olemas mingi tegelik *all*. Nietzsche ohib “Uih ja aih!”, sellal kui Zhuangzi rõkkab “Ohhohhoooo!”

CHAD HANSEN lõpetas Utah' ülikooli ja 1972. a kaitses Michiganis doktoritööd (*Ancient Chinese Semantic Theory*) Donald J. Munro juhendamisel. Töötanud mitmes USA ülikoolis. Alates 1995. aastast professor Hongkongi Ülikooli hiina filosoofia osakonnas. Avaldanud raamatud: *Language and Logic in Ancient China* (1983) ja *A Daoist Theory of Chinese Thought* (1992), ning terve rea artikleid.

LORBEER MACHT
NICHT SATT - BESSER
WER KARTOFFELN HAT!
(KALENDERSPRUCH)

EVA LIMBERG

MIKS JURISTE EI SALLITA?

Eric Hilgendorf

Tõlkinud Eva-Liisa Sutrop

Me võime päästa inimeste lugupidamise juristide mõtlemise vastu vaid sel moel, et analüüsime seda põhjalikult ning vaatleme niihästi selle mõtlemise eksimusi ja vigu kui ka püüdlusi neid vältida. Nii nagu kõiki inimeste tegusid ja tegemisi, nii varitsevad ka õigusteadust vead ja ohud. Ent võib oletada, et see, millele nii paljud silmapaistvad inimesed on pühendanud kogu oma jõu, pole siiski kõigist headest vaimudest maha jäetud.

Karl Engisch (1997: 7)

Juristide ebapopulaarsus on teema, millest võiks väga pikalt rääkida.¹ Paljud probleemid, mis on mittejuristidel juristidega (ja vastupidi!), tulenevad sellest, et õigusteadusalased teadmised ei kuulu endiselt peaaegu üldse hariduskaanonisse (kuivõrd midagi sellist üldse veel leidub). Koolis käsitletakse õigusteadust kas väga pinnapealselt või üldse mitte. Avalikkuses valitseb aramus, et hea jurist peab võimalikult palju seadusi peast teadma ja neid vaidluste korral kindla skeemi järgi kasutada oskama. See pilt on moonutatud ega vasta sugugi tegelikkusele. Ka ajakirjanduses jääb juriidiline mõtlemine enamasti valgustamata. Seepärast kurvadavad üliõpilased sageli, et nad said juurastuudiumi sisust teada

“Über die Unbeliebtheit der Juristen” — *Universitas*, 55. Jahrgang, März 2000, Nummer 645, S. 205–214.

¹Kirjanduses on seda teemat käsitletud korduvalt. Vt näiteks Jhering 1988 [1924] (eriti lk 245 jj); Riezler 1925; Hafter 1944: 19jj; Bockelmann 1959: 5–10; Wengler 1959: 1705–1708; Schwinge 1960; Wolf 1978; *Der ungeliebte...* 1981; Westermann 1986; Mayer-Maly 1988; *Juristen...* 1998.

alles ülikoolis. Ma tahan selles ettekandes kõne alla võtta mõned sagedasemad eelarvamused juristide asjus ja leida vastuse küsimusele, kuidas seletada raskusi juristide ja mittejuristide suhetes.

Sellega, et juriste ei armastata, ei mõtle ma “vähest respekti” — respekti puudumise üle ei saa juristid kurta. Ma kõnelen rohkem emotsionaalsest kui mõistuspärasest tunnustamatuses, mida paljud mittejuristid osutavad õigusteadusega seotud ametite vastu. Need, kes on alles oma õpinguid alustanud ja on seega alles nii-öelda õigusteaduse poolele üle minemas, tajuvad neid vaenulikke tundeid võib-olla kõige teravamini. Vanemad juristid on inimeste negatiivse hoiakuga enamasti juba niivõrd harjunud, et nad ei pane seda enam peaaegu üldse tähele ning peavad seda enam või vähem endastmõistetavaks. Vastumeelsust tuntakse nii kohtunike ja prokuröride kui ka advokaatide, ettevõtete juristide ja teiste õigusteadusega seotud ametite suhtes², olgugi et iga elukutset eraldi vaadeldes võib täheldada teatud erinevusi. Alljärgnevalt kõneldakse seepärast lihtsalt “juristidest”.

Juristide suhtes valitseval vastumeelsusel on pikk traditsioon. “Juristid, pahad kristlased”, öeldi juba XIV sajandil³. Luther esitas küsimuse, kas “kohtuteenrid, timukad, juristid, eestkostjad ning muud kaabakad” võivad üldse õndsaks saada, ent vastas sellele küsimusele siiski jaatavalt (Schwinge 1960: 56). Preisi kuningas Friedrich Wilhelm I olevat andnud advokaatidele määruse eririietuse kohta, “et petised juba kaugelt ära tuntaks” (*Der ungeliebte...* 1981: 22). Selliste näidete loetlemist võiks jätkata peaaegu lõpmatuseni (vt Kleinheyer 1998: 3–19; Mayer-Maly 1988: 1jj; Wolf 1978: sub III). Kokkuvõtvalt võib öelda, et “juriste sallitakse neis seltskondades, kus nad viibivad, veel vähem, kui nad ise arvata oskavad” (Mayer-Maly 1993: 100). Mõned eriti markantsed näited juristide kirumisest pärinevad juristidelt endalt⁴. Mitte ühegi teise elukutse puhul ei kiputa enda suhtes nii kriitiline olema. Kuulsad on karmid sõnad, mida jurist Julius

²Ülevaate õigusteadusalaste ametite eripärast annab Rinke 1996: § 6.

³Selle vanasõna ajaloo kohta loe Herberger 1978: 481–484.

⁴Rohkesti sääraseid näiteid (kaasa arvatud tüüpilised “juristianekdoodid”) on kogutud teosesse *Der ungeliebte...* 1981.

von Kirchmann⁵ ütles XIX sajandi keskel oma aja õigusteaduse kohta:

Juristid on positiivse seaduse läbi saanud ussikesteks, kes elavad ainult kõdunenud puidust; pöördudes ära tervest, pesitsevad ja elutsevad nad ainult haiges. Muutes juhuslikkuse oma objektiks, muutub teadus ise juhuslikuks; kolm seaduseandja parandussõna — ja terved raamatukogud muutuvad makulatuuriks. (Kirchmann 1990: 23.)

Ka juristide ettevalmistus on juba kaua aega saanud ägeda (enese-)kriitika osaliseks (Rinken 1996). See on n-ö tekkekoldeks paljudele puudustele ja problemaatilistele omadustele, mis kujundavad pilti juristidest. Eriti halb lugu on täienduskoolestusega. "Vaid sellel, kes on õppinud tundma nende eraõppeasutuste mehaanilist nürimeelsust, on ettekujutus keskmise saksa juristi vaimsest tasemest," kirjutab Uwe Wesel oma populaarses teoses *Juristische Weltkunde* (1988: 19).

Kogu juristide vastu tuntava kurikuulsa vastumeelsuse ajalugu ja koos sellega õigusteadusega seotud elukutsete ajaloolist arengut ei saa ma siin kirjeldada. Igatahes on kindel, et seadus on palju vanem kui tema vähearmastatud teenrid ja tõlgendajad. Ühes väljamõeldud loos (1988) pajatab Fritjof Haft esimesest juristist, mehest,

kelle nime keegi ei tea ja kelle kohta teatakse ainult seda, et ta elas umbes kuus tuhat aastat tagasi Mesopotaamias. See mees kutsuti ühel päeval tüli lepitama. Millega täpselt tegu oli, see pole teada. Teatakse ainult, et selles loos mängisid teatud osa kaks kitsekarja, üks veeallikas, üks väljakistud juuksesalk (naisterahva oma) ja kaks väljalöödud esihammast (meesterahva omad). Nii palju kui savitahvlitelt on võimalik välja lugeda, lahutas mees kaklevad pooled ja ütles kaebajale: "Kõigepealt räägid sina!" Pärast seda, kui ta oli tund või ka kauem tähelepanelikult kuulanud, andis ta sõnajärje üle kaebealusele poolele. Jälle kuulas ta tükk aega. Siis tõmbus ta eemale, et aru pidada. Seejärel tegi ta oma otsuse teatavaks: "Paariskuupäevadel võid allikat kasutada sina ja paaritutel sina! Millal on paaris- ja paaritud kuupäevad, seda saate alati minu käest teada. Selle eest saan ma iga kord püütäie piima. Ning tasuks selle kohtuotsuse eest saan ma teilt mõlemalt ühe kitse."

⁵Temast lähemalt vt Hülle 1984: 748–752.

Võib oletada, et juba selle ajaloo esimese juristi peale vaatasid mõlemad vaidluspooled üsna segaste tunnetega. Tüli allika pä-rast oli küll lahendatud ja leitud reeglid, mis aitasid uusi tülisid ära hoida. Teisest küljest oleksid tülitsejad selle mitte just vä-ga keeruka lahenduse peale ilmselt ka ise tulnud. Arvatavasti ei tahtnud kumbki neist eriti aru saada, miks nad selle eest mõlemad ühe kitsega ja lisaks sellele veel tohutu hulga piimapüttidega pi-did tasuma. Ilmselt ei teeninud jurist veeallika pärast peetud tüli pealt mitte halvasti, kuigi ta õigupoolest üldse asjaosaline polnud-ki. Ühesõnaga: nii mõndagi räägib selle poolt, et esimene jurist maailma ajaloo oli ühtlasi esimene mitteamastatud jurist.

See fiktiivne näide selgitab juba mõningaid põhjusi, miks ju-riste ei sallita. Juriste vajatakse esmajoones konfliktide lahenda-miseks. Sageli pööratakse nende poole alles siis, kui "mõistlik lahendus" ei näi olevat enam võimalik. Kui kumbki pool ei ole nõus järeleandmisi tegema ning ükski veenmiskatse enam ei aita, siis tuleb mängu jurist. Teiste tülid on tema leivateenistuse alu-seks. Juristid ei saavuta sugugi mitte harva sel viisil tähelepanu-väärset jõukust, mida nad oma käitumises ja elustiilis hea meelega näitavad: tõendab see ju nende tööalast edu ja nõnda ka nende töökust. Juba sellest seosest võõra tüli ja enda heaolu vahel peaks piisama, et juristid väga kahtlasse valgusesse heita. Suur ja üha kasvav arv juriste annab alust üldisele etteheitele, et juristid õhu-tavad küllalt sageli kõigepealt tüli tagant, et seejärel sellest hästi elada saaks — ma mainin ainult märksõna "lootusetute hagide esitamine".

Õiguslikel alustel tülile leitud lahendus jätab peaaegu alati ühe kahest poolest rahuldamata — tihti ka mõlemad pooled. Ning siis ollakse liiga varmalt valmis advokaadile pealiskaudsust ette heit-ma või kohtunikku erapooletuse puudumises kahtlustama. Sellele lisandub veel sageli kurdetud kohtumõistmise aeglus. Just eriti argielus ettetulevate tülidega kaasnev õiglustunne tõrgub juristi otsuse vastu. Enda arvates asja paremini teadvate inimeste ette-heide on kerge tulema; juristi peetakse "seaduseväänajaks". Selle kriitika taga seisab õiglustunde ja õiguse erinemine ning osalt ka tavaarusaamale mõistetamatu moraali ja õiguse lahushoidmine. Siin viidatud küsimusi puudutan veel lähemalt.

Eriti suurt pahameelt tuntakse selle üle, kui jurist paljud konfliktiga seotud asjaolud, mis on tülitsevatele pooltele eriti tähtsad, pikemalt mõtlemata “ebaoluliseks” kuulutab. See, mis juristi jaoks tähendab keskendumist olulisele, tundub teistele elukutsesest tingitud ahenenud silmavaate, juristidele ainuomase vaimse kitsarinnalisuse väljendusena. Juristide otsuse, mis kuulutab emotsionaalselt tähtsana tunduvad asjaolud “tähtsusetuks” (*unerheblich*), ja juristide iseloomustuse vahel, mille järgi juristid on “ülbed” (*überheblich*), on tihe seos. Võhikutes äratav asjaomase juristi distantseeritus ning emotsioonideta asjalikkus kahtlust. Jurist, nii kõlab etteheide, “valgustab kõike ega soojenda midagi” (Riezler 1925: 3). Võhikutele on peale selle vaevalt küll arusaadav, et teatud kohtuasi pakub õigustehniliselt vaadatuna huvi vaid sel määral, kui võrd teda on võimalik tuua mingi õigusnormi rikkumise alla. Samuti ei mõisteta ka tõsiasja, et õiguslikud sanktsioonid pole suvalised, vaid on ühemõttelise õigusnormiga ette antud.

Rahvale kaugeks jääva keele kasutamist seadustes kritiseeriti juba Saksamaa tsiviilseadustiku (*Bürgerliches Gesetzbuch*, BGB) loomisel (Wieacker 1967: 469jj, 477jj). Formaliseeritud ja tihti arhailist muljet jättev juristide väljendusviis⁶ teeb ülejäänu selleks, et seadusele allutatud seadusest võõrduksid. Kodanik ei suuda enam aru saada, milline on tema õigus. Ta vajab selleks juristi abi ja muutub temast sõltuvaks. Segane keelekasutus on sageli segase mõtlemise märgiks⁷. Juristide erialakeeles põhjustab aga vahetevahel soov olla äärmiselt täpne selliseid formuleeringuid, mis tunduvad oma paljusõnalisuse ja informatsiooni liiasusega üpris segased. Kurikuulsa “juristide saksa keele” kohta on viimase 100 aasta õigusemõistmises palju näiteid. Kõige kuulsam on küllap vist 1879. a Riigikohtu definitsioon “raudtee” kohta. Tegemist oli küsimusega, kas kitsarööpmelisi, väikeste veduritega veetud ronge, mis võeti kasutusele mullatööde tarvis, võib riigi tsiviilvastutusseaduse järgi pidada “raudteerongiks”. Riigikohus defineeris “raudtee” järgnevalt:

⁶Tabavat näidet selle kohta vt Schwab 1998.

⁷See ei käi õigusfilosoofia kohta!

Mingi ettevõtte, mille eesmärgiks on inimeste või esemete korduv edasitoimetamine mitte päris tähtsusetute vahemaade taha metallist alusel, mis on mõeldud oma konsistentsi, konstruktsiooni ja libedusega suurekaaluliste koguste transportimisel suhteliselt suure kiiruse saavutamise võimaldamiseks, ja on tänu sellele eripäralt seoses transportliikumise tekitamiseks kasutatavate loodusjõududega [---] ettevõtte töös võimeline tekitama suhteliselt võimsat (olenevalt asjaoludest, kas ainult teatud viisil kasulikku või ka inimesi hävitavat ja inimeste tervist kahjustavat) toimet. (Riigikohtu otsused tsiviil-asjus (RGZ), 1, 247 (252).)

Juristide halb imago tuleneb nende võimulähedusest. See lähedus on kestnud juba aastasadu. Ülikooliharidusega noored juristid, kes keskaja lõpupoole pöördusid Itaaliast Saksamaale tagasi, aitasid maaisandail oma suveräänsust seisuste vastu läbi suruda. Sama negatiivse suhtumise osaliseks said õpetatud *doctores* (Wieacker 1967: 152jj, 161). Bartolus ja Baldus, kaks kuulsamat keskaja juristi, olid eriti põlatud. Kui üks Konstanzi jurist, ilmselt isegi "doktor", esines Frauenfeldi, ühe väikese Šveitsi kogukonna kohtu ees, siis vastasid talle kohalikud elanikud oma põliseid kindlakskujunenud seadusi nõudes: "Meid, vandevendlasi, ei huvita mingid Bartelid ja Baldelid või muud doktorid. Meil on erilised (s.t omad, *E. H.*) tavad ja seadused."⁸ Veel XVIII sajandil pilgatakse Bartolust paljudes ooperites (Mayer-Maly 1988: 5).

Eriti halva kuulsuse pälvib juristide riigilähedus diktatuuri aegadel. Kõige vastikumaks näiteks selle kohta on õigusteaduste professor Carl Schmitt, kelle poolehoidev suhtumine natsionaal-sotsialistidesse tekitas pahameelt juba tema kaasaegsete hulgas. Schmitt läks nii kaugele, et kaitses ühes lugupeetud õigusteaduslikus ajakirjas 1934. a Hitleri mõrvarlikku tegevust Röhmi ja teiste talle ebasümpaatsete isikute vastu pealkirja all "*Führer* kaitseb seadust", kus ta selgitas, et tõeline juht on alati ka kõrgeim kohtumõistja. Mingile seadusele toetumist polevatki *Führer*'il vaja (*Juristenzeitung*, 1934: 944jj; lähemalt Schmitti kohta vt Rüthers 1990)*. Vähem kohanemisaltidele juristidele, kes mõt-

⁸Lähemalt selle kohta vt Elsener 1975: 256jj.

*Eesti lugejale on Eduard Parhomenko tutvustanud Carl Schmitti tegevuse teisi külgi. Vt *Vikerkaar*, 1994, nr 5, lk 50–63. *Toim.*

lesid veel seaduskuuleka liberaalse positivismi traditsioonis, pidid sellised laused tunduma lausa nende erialadistsipliini ilmutusliku põlu alla panemisena. Kurikuulsad olid ka Schmitti antisemiitlikud esinemised. Seda üllatavam, et veel praegugi austavad paljud haritud inimesed Carl Schmitti kui silmapaistvat juriidilist mõtlejat, kuigi tal pole õigusteaduses mingit erilist tähtsust. Ilmselt on juriidilise mõtlemise ja juristina töötamise kvaliteeditunnuseid vaadeldes õigusteaduse ja ülejäänud distsipliinide vahel küllalt suuri probleeme.

Juristide lähedus riigivõimule avaldub siis, kui jurist tõlgendab seadust ja rakendab seda teatud juhtumi puhul. Tänapäeval ei pea küll enam keegi kohtunikku ning veel vähem advokaati lihtsalt "seaduse suuks". On aga ilmne, et juristid osalevad riiklike seaduste tõlgendamise ja rakendamise kaudu riigivõimus. Eriti tuleb see ilmsiks haldusasutustes, mis mõne kriitiku arvates — nähtavasti haldusteaduste või sotsioloogia erialalt — endiselt kannatavad "juristide monopoli" all⁹. Kodaniku jaoks kehastavad haldusjuristid üha enam levivat bürokraatiat ja õiguslike regulatsioonide keerulisust. Juristid ei aita nende silmis mingeid õiguslike probleeme lahendada, vaid on pigem ise probleemiks. Kriminaaljuriste süüdistatakse tihti *Law and Order*-mentaliteedis. "Seaduse ja korra kaitsmine" ei kõla nii halvasti ja iseloomustab paremini seda, mida suurem osa kriminalistidest peab endast mõistetavaks. Kriminaaljuristide puhul eriti teravalt silmatorkav seotus seadusega tekitab palju eksiarvamusi. Kriminaalseadus ei ole ju mitte ainult karistusmäära aluseks, vaid kaitseb kodanikku ka edasiste riigipoolsete karistusnõuete eest. Mis on karistatav, peab selguma kriminaalseadusest. Franz von Liszt, üks kuulsaimaid XX sajandi alguse kriminaliste, nimetas kriminaalseadust seepärast lausa "kurjategija Magna Chartaks" (Liszt 1905: 75–93). Kriminaalkohtunik elab ühe osaga oma kaasinimestest juba n-ö töistel põhjustel üsna pingelistes suhetes (see kehtib eriti siis, kui ta määrab neile suure rahatrahvi või mõistab neile mitmeaastase vabadusekaotuse). Sellist rollist tingitud ebapopulaarsust on vaevalt võimalik kunagi muuta.

⁹Sellest kirjutas juba Rolf Dahrendorf (1968: 248–264).

Järgmine pahameelt tekitav asjaolu on seisukohavõtt juriidilise argumenteerimise suhtes. Räägitakse, et juristid võivad valge mustaks rääkida ja vastupidi. Ning nad kasutavad seda võimet kõhklematult selleks, et oma antud hetke tellijaid teenida. Toopikas* on juriidilise mõtlemise tingitusele situatsioonist omistatud koguni metodoloogiline aupaiste. Enamik juriste on vist nõus väitega, et igale küsimusele võib läheneda eri nurga alt. Sellist, võiks öelda, "dialektilist" mõtlemisstiili demonstreeritakse tulevastele juristidele juba õpingute esimestel semestritel seminarides, õpetades iga õigusjuhtumi puhul teatud lahenduse poolt- ja vastuargumente looma ja kaaluma. Selles ei näe ma põhimõtteliselt midagi halba. Seadused on paraku vaid harva üheselt mõistetavad, nii et on võimalikud iga õigusprobleemi erinevad tõlgendused ja nõnda ka erinevad lahendused¹⁰.

Veel heidetakse ette seda, et juristid on andunud liialdatud ja elukaugele formalismile. Sellega mõeldakse juristidele omast viisi otsustada asjaolude üle üksikjuhtumi eripära arvesse võtmata ainult vastava seaduse põhjal. Ka õigusdogmaatikat, niisiis printsiipide ja reeglite süsteemi, mida õigusteadus kujundab seadusega antud nõuete tõlgendamiseks ja struktureerimiseks, võib nimetada formalismiks. Neil juhtudel, kus juriidiline formalism viib ilmselt ebaõiglaste tulemusteni, tuleb temast loobuda. Enamasti on seda vastupidiselt paljude mittejuristide arvamusele võimalik ka juriidiliselt põhjendada. Selliseid maksime, nagu "seadus on seadus", tänapäeval igatahes enam ei esine.

Sageli siiski ei mõisteta, et paljukirjutud juriidilisel formalismil on ometi oma positiivsed küljed. Tema juured on õigusriigi idees ja eriti ranges seotuses seadusega, millest oli juba juttu seoses kriminaalõigusega. Kohtunik peab otsuse langetamisel lähtuma ainult seadusest ning isiklikud eelistused, arvamused ja antipaatiad kõrvale jätma. Jurist Rudolf von Jhering nimetas formaalsust "omavoli vannutatud vaenlaseks" ja "vabaduse kaksikõeks" (*Geist...* 1954 [1883]: 471). Justitiat, õigluse jumalannat, kujutatakse tavaliselt kinniseotud silmadega (Kissel 1997). Sel-

*Õpetuses loogilistest vaatepunktidest. *Tlk.*

¹⁰Juristide erilise "retoorilise situatsiooni" kohta seadusest lähtumise ja otsuse langetamise sunni vahel vt Gast 1992: 126jj.

lega tahetakse öelda, et kohtu ees otsustatakse igaühe üle ainult vastavalt õigusele ja seadusele. Juristide formalism niisiis mitte ainult ei kaitse üksikisikut kohtuliku omavoli eest, vaid aitab ka kaasa sellele, et kõik oleksid seaduse ees võrdsed. Samas peab ta tagama, et parlamentaarse seaduseandja tahe pääseks üksikjuhul mõjule võimalikult piiramatult.

Seotus seadusega võib aidata selgitada ka paljukurdetud juristide tagurlust. Ernst Forsthoffi järgi pole jurist "vallutaja ega uuendaja ega mitte ka ühiskonnakujundaja, vaid elusuhete korrastaja" (1964: 57–62). Hilistel 1960. ja varajastel 1970. aastatel kritiseeriti juristide ühekülgset sotsiaalset päritolu ja kurdeti nende "establishment'i jaoks kasvatamise" üle (*Erziehung...* 1969; vt ka Redeker 1970, kes heitis juristidele ette "teatavat mõtlemise immobiilsust"). Mõnel justiitsikriitikul on see pilt tänaseni säilinud. Vaimsed mõjutused naabererialadelt, näiteks filosoofiast või sotsioloogiast, võetakse õigusteaduses tavaliselt vastu 15- kuni 20-aastase hilinemisega. Naabererialade esindajad peavad juriste seepärast sageli veidi mahajäänuks. Teisalt näib õigusteadus aga olevat intellektuaalsetele moenähtustele palju vähem vastuvõtlik kui teised erialad.

Õiguse ja moraali lahutamine tundub paljudele mittejuristidele lausa skandaalne. Tuntud on Bärbel Bohley sõnad: "Me tahtsime õiglust ja saime õigusriigi." Mõistmatus tuleneb eelkõige sellest, et igapäevases keelepruugis hõlmab mõiste "õigus" ka vastava käsu või keelu moraalset õigust. Juriidilises keelepruugis see nii ei ole; kehtiv seadus on paljudel juhtudel moraali vaatepunktist neutraalne ja näib vahetevahel isegi moraalivastane. Igatahes pole õiguse ja moraali lahutamist kehtivas õiguskorras mitte mingil juhul väga rangelt teostatud. Seadused pole mitte ainult ise teatud õiguspoliitiliste väärtuste väljenduseks, vaid nad viitavad paljudes kohtades õigusvälistele normidele, näiteks *bona fide* arvestamine tsiviilõiguses (Saksa tsiviilseadustiku (BGB) § 242). Ka normide interpreteerimisel ja rakendamisel konkreetse üksikjuhtumi puhul etendavad küllaltki suurt osa tõlgendaja ja õiguserakendaja moraalset ja poliitilised veendumused, seega kuulub "eelmõistmine" (*Vorverständnis*).

Põhimõtteliselt vastab aga tõele see, et mingi regulatsiooni juriidiline kehtivus on sõltumatu sellest, kuidas teda moraalset

hinnatakse. Toon siin vaid ühe näite: raseduse katkestamise eeskirjade kehtivus ei sõltu sellest, kas üksikisik peab neid eeskirju moraalselt õigeks või mitte. Selleks, et tagada õiguslikku rahu ja turvalisust, ei saa loobuda sellest juriidilise kehtivuse ja moraalse hinnangu lahutamisest. Levinud kriitika õiguse ja moraali juriidilise lahutamise kohta jätab kahe silma vahele selle, et nõue, nagu peaksid õigus ja moraal olema samased, on totalitaarsete riikide üheks tüüpiliseks tunnuseks. See, kes paneb õiguse ja moraali kokku, välistab moraalselt põhjendatud õigusekriitika juba mõiste seisukohalt. Üheks selliseks näiteks selle tarvis on teokraatlikult põhjendatud õigussüsteemid. Avatud ühiskond seevastu aktsepteerib õiguse ja moraali lahknevuse võimalust ning allutab õiguse pidevale kriitikale¹¹.

Erilise õiguse ja moraali lahknevuse aktsepteerimise probleemiga on juristide puhul tegu siis, kui nad tahavad õiguse ettekäändel panna maksma oma arusaamu moraalist või poliitilisi veendumusi (Hilgendorf 1998). Kiusatus seda teha on väga suur, kui tegemist on eriti laialivalgivate ja mitmeti tõlgendatavate põhimõistetega nagu näiteks "inimväärikus". Seepärast pole üllatav, et sageli tuuakse inimväärikus mängu selleks, et näidata moodsa reproduktsioonitehnoloogia ehk geeniteraapia põhimõttelist lubamatust seoses inimesega. Säärase toimimisviisi hind on igatahes kõrge. See, kes püüab õiguspoliitilisi probleeme ilma pikemata lahendada, apelleerides inimväärikusele või teistele põhimõistetele, välistab nad demokraatlikust diskussioonist. Tagajärjeks on poliitika juridifitseerumine, mis toob kaasa juristide võimu — ja eriti Saksa Liitvabariigi põhiseaduskohutu (*Bundesverfassungsgericht*) juristide — märkimisväärse suurenemise, mis aga ahendab mõjutusvõimalusi asjassepuutuvate kodanike poolt (Hilgendorf 1999). Sellisesse arengusse, mis on juba ohtlikult kaugele jõudnud, suhtub üldsus imekspandava ükskõiksusega, tihti isegi heakskiiduga¹².

¹¹Hans Albert räägib sellega seoses probleemile lahendust leida püüdvate ettepanekute ja nende kriitika vaheldumisest, vrd Albert 1978; peale selle vt ka Hilgendorf 1997: 143jj.

¹²Erialases õigusteaduses suhtutakse selle arengu probleemidesse palju teravamalt, vt nt Ramm 1997.

Tunne, et ollakse juristide võimuses, süveneb lõpuks veelgi seoses juristidele kuuluva monopoliga õigusallikate tõlgendamisel. Normide tulv, mida seaduseandja lakkamatult toodab, peab tagama üksikjuhtumite korral õige kohtumõistmise. See viib aga selleni, et õiguskord muutub võhikule üha vähem arusaadavaks. Just need regulatsioonivaldkonnad, mis on kodanike jaoks eriti tähtsad, nagu näiteks sotsiaalõigus või maksuseadus, on oma reeglite ja eranditega, millest on ka omad erandid, millel kõigil on omakorda mitmeid reegleid ja erandeid, nii komplitseeritud, et vaid spetsialistid suudavad seal veel enam-vähem orienteeruda.

Ma jõuan oma käsitluse kokkuvõtteni. Põhjused, miks juriste ei sallita, võib koondada kolme rühma: (1) Vaid osaliselt tulenevad need konkreetsele isikule etteheidetavast väärast käitumisest. Inimlikke nõrkusi, nagu näiteks oma heaolu näitamist, upsakust või ülearuste [bürokraatlike] keelebarjääride asjatut püstitamist, tuleb ette igal ametialal. (2) Põhjused, miks just nimelt juriste ei armastata, tulenevad moodsa õiguskultuuri väärarengutest, eelkõige vohavast bürokraatiast ja seaduste tulvast. Vastutust selle eest ei kanna aga esmajoones mitte õigusteadus, vaid poliitika. (3) See, et juriste ei armastata, tuleneb eelkõige õigusriiklikest seotustest, millele õigusteadus ja eriti õigusemõistmine alluvad. Olulise tähtsusega on seejuures ühelt poolt distantseerumine individuaalsest õigustundest ning seega õiguse ja moraali lahus-hoidmine, teiselt poolt püüdumine seaduses normeerituga, niisiis juristi allumine seadusele.

Seni, kui juristide ebapopulaarsus tuleneb ainult neist õigusriiklikest seotustest, peaksid nad suutma seda rahulikult taluda.

Kirjandus

- Albert, Hans 1978. *Konstruktion und Kritik. Aufsätze zur Philosophie des kritischen Rationalismus*. 2. Aufl. Hamburg
- Bockelmann, P. 1959. Der Jurist im Urteil der Welt, die Welt im Urteil des Juristen. — *Juristen-Spiegel*. Hrsg. H.-M. Schmidt. Köln—Marienburg, S. 5–10
- Dahrendorf, Rolf 1968. *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*. München
- Der ungeliebte Jurist — Dokumente eines Mißverständnisses*. 1981. Hrsg. M. Heinze, Baden-Baden

- Elsener, F. 1975. *Die Schweizer Rechtsschulen vom 16. bis zum 19. Jahrhundert*. Zürich
- Engisch, Karl 1997. *Einführung in das juristische Denken*. Hg. von Th. Würtemberger und D. Otto. 9. Auflage. Stuttgart
- Erziehung zum Establishment. *Juristenausbildung in kritischer Sicht*. 1969. Hrsg. R. Wassermann. Karlsruhe
- Forsthoff, E. 1964. *Rechtsstaat im Wandel. Verfassungsrechtliche Abhandlungen 1950–1964*. Stuttgart
- Gast, W. 1992. *Juristische Rhetorik. Auslegung, Begründung, Subsumtion*. 2. Aufl. Heidelberg
- Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung, 1954 [1883]. Band 2. 4. Aufl.
- Haft, F. 1988. *Einführung in das juristische Lernen*. 4. Aufl. Bielefeld
- Haft, E. 1944. *Wir Juristen. Erfahrungen und Gedanken*. Zürich
- Herberger, M. 1978. Juristen, böse Christen. — *Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte*. Hrsg. von A. Erler und E. Kaufmann. Bd. 2, Sp. 481–484
- Hilgendorf, Eric 1997. *Hans Albert zur Einführung*. Hamburg
- Hilgendorf, Eric 1998. Wertfreiheit in der Jurisprudenz? — *Universitas*, 53, S. 151–164
- Hilgendorf, Eric 1999. Die mißbrauchte Menschenwürde. — *Der analysierte Mensch*. Hrsg. B. S. Byrd, J. Hruschka, J. C. Joerden. Berlin, S. 137–158
- Huber, H. 1956. Das juristische Studium. — *Der Jurist*. Hrsg. H. Huber u. a. Bern
- Hülle, W. 1984. Julius Hermann von Kirchmann und kein Ende. — *Juristische Schulung*.
- Jhering, Rudolf von 1988 [1924]. *Scherz und Ernst in der Jurisprudenz. Eine Weihnachtsgabe für das juristische Publikum*. Darmstadt
- Juristen im Spiegel ihrer Stärken und Schwächen*. 1998. Hrsg. H.-M. Schmidt, A. Schmidt. Köln
- Kirchmann, J. H. von 1990. *Die Wertlosigkeit der Jurisprudenz als Wissenschaft*. Hrsg. und mit einem Anhang versehen von H. Klenner. Freiburg, Berlin
- Kissel, O. R. 1997. *Die Justitia. Reflexionen über ein Symbol und seine Darstellung in der Bildenden Kunst*. 2. Aufl. München
- Kleinheyer, G. 1998. Das schwankende Bild der Juristen in der Geschichte. — *Juristen im Spiegel ihrer Stärken und Schwächen*. 1998. Hrsg. H.-M. Schmidt, A. Schmidt. Köln, S. 3–19

- L i s z t, Franz von 1905. Über den Einfluß der soziologischen und anthropologischen Forschung auf die Grundbegriffe des Strafrechts. — *Strafrechtliche Aufsätze und Vorträge*. Bd. 2. Berlin
- M a y e r - M a l y, Theo 1988. *Der Jurist*. Wien
- M a y e r - M a l y, Theo 1993. *Einführung in die Rechtswissenschaft*. Berlin u. a.
- R a m m, Th. 1997. Zwischen Verfassungspositivismus und Kadidjustiz — was nun? — *Rechtsphilosophie und Rechtsdogmatik in Zeiten des Umbruchs*. Hrsg. R. Gröschner, M. Morlok. Stuttgart. S. 21–41
- R e d e k e r, K. 1970. *Bild und Selbstverständnis der Juristen heute*. Berlin
- R i e z l e r, E. 1925. Die Abneigung gegen die Juristen. Rektoratsrede. München
- R i n k e n, A. 1996. *Einführung in das juristische Studium*. 3. Aufl. München
- R ü t h e r s, B. 1990. *Carl Schmitt im Dritten Reich. Wissenschaft als "Zeitgeist-Verstärkung"?* 2. Aufl. München
- S c h w a b, D. 1998. Der Formulierer. — *Juristen im Spiegel ihrer Stärken und Schwächen*. 1998. Hrsg. H.-M. Schmidt, A. Schmidt. Köln, S. 78–91
- S c h w i n g e, E. 1960. *Der Jurist und sein Beruf. Eine Einführung in die Rechtswissenschaft*. Hamburg u. a.
- W e n g l e r, W. 1959. Über die Unbeliebtheit der Juristen. — *Neue Juristische Wochenschrift*, S. 1705–1708
- W e s e l, U. 1988. *Juristische Weltkunde. Eine Einführung in das Recht*. 4. Aufl. Frankfurt a. M.
- W e s t e r m a n n, H. P. 1986. *Über Unbeliebtheit und Beliebtheit von Juristen*. Köln
- W i e a c k e r, F. 1967. *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*. 2. Aufl. Göttingen
- W o l f, E. 1978. *Der unbeliebte, aber unentbehrliche Jurist*. Als Manuskript hrsg. von A. Hollerbach und H. P. Schneider. Frankfurt a. M.

ERIC HILGENDORF (sünd. 1960) lõpetas Tübingeni ülikooli filosoofiateaduskonna 1987. a ja õigusteaduskonna 1990. a. *Dr. phil.* 1990 ja *dr. jur.* 1996. Konstanzi ülikooli õigusteaduskonna kriminaalõiguse professor 1997. aastast ja dekaan 1999. aastast.

RIIGI ROLL AKADEEMILISES MAJANDUSHARIDUSES

Jüri Sepp

Haridusministeeriumi otsusega on alates 1997. aastast oluliselt vähendatud riiklikku koolitustellimust ülikoolidele majanduse ja õiguse erialadel. Esialgult puudutab see vaid avalik-õiguslikke ülikoole. Näiteks on riiklik tellimus Tartu Ülikooli majandusteaduskonnale bakalaureuseõppes vähenenud kuni 1997. aastani stabiilselt 165-lt 115-ni 1999. aastal. Ettevõtetmajanduse erialal on kunagisest vastuvõtust alles vaid 60%. Mingil hetkel võib see probleem puudutada ka eraülikoole. On ju neil samuti õigustatud lootus akadeemilisele koolitustellimusele konkureerida. Seejuures ei paista aga protsess veel lõppenud olevat. Räägitakse uutest "radikaalsetest" vähendamisotsustest.

Probleemi taust on igati mõistetav. Riigil napib raha haridusele. Kuskilt tuleb kokku hoida või raha juurde leida. Üheks teeks on aga kindlasti turusuhete toomine haridussfääri. Küsimus on vaid selles: kuidas ja millises ulatuses seda teha? Järgnevalt püütakse viia diskussiooni veidi sisulisemale ja analüüsivamale tasandile. Seejuures keskendutakse vaid efektiivsuse kriteeriumile, jättes õigluseprobleemid kõrvale. Samas on reaalselt otsuste puhul oluline ka viimane aspekt. Vaevale oleks näiteks sotsiaalselt vastuvõetav selline hariduskorraldus, mis mõned "hästimüüvad" erialad jätkaks üksnes jõukamate kihtide pärusmaaks ja välistaks sellega sotsiaalse mobiilsuse ühiskonnas.

Kui jutt on turusuhete juurutamisest mingis valdkonnas, siis peaks kindlasti eelnema selle valdkonna eripära teaduslik, eelkõige majandusteaduslik analüüs. Turg ei ole kaasaegse majandusteaduse seisukohalt mingi imerelv, mis suudaks kõik probleemid

parimal moel lahendada. Kaasaegne institutsiooniökonomika tõdeb, et turg on vaid üks inimsuhete ja tööjaotuse korraldamise vorm paljude institutsioonide hulgas. Ta töötab nii nagu iga teinegi reaalne mehhanism hõõrdekuludega. Tänapäeval on aabitsatõde, et mõnedel juhtudel on teised institutsioonid seotud väiksemate rahvamajanduslike kadudega. Eriline tähtsus on alternatiivsetel ja täiendavatel institutsioonidel sellistes valdkondades, kus on tegemist spetsiifiliste ja pikaajaliste investeeringutega ning oluliste välismõjudega. Esimesed toovad kaasa suurema riski ja koos sellega piisava motivatsiooni probleemi. Teised sunnivad eristama vastuvõetavate otsuste individuaalseid ja rahvamajanduslikke tagajärgi. Akadeemiline haridus on kindlasti selline valdkond, kus kohtame mõlemat probleemi.

1. INVESTEERINGUD HARIDUSSFÄÄRI

Alustame investeeringutest. Probleeme on nii hariduse nõudjate kui pakkujate poolel. Nõudmise poolt esindavad haridusteenuse riiklikud ja eratellijad. Nende seisukohalt eeldaks ratsionaalne otsus oskust mõõta või vähemalt ligikaudu hinnata seda kasu, mida iga kroon oma erinevates rakendustes (sealhulgas erinevatel erialadel) toodab. Majandusteadlasena peaksin lisama, et huvi pakub just piirkasu, mida iga lisakroon juurde annab või ära võtab. Majanduses hinnatakse investeeringute perspektiivikust aktsiahindade järgi börsil. Seda peetakse tunduvalt paremaks indikaatoriks kui suvaliste üksikekspertide hinnanguid. Ehkki haridusturul börsi pole, on kollektiivne prognoos tegevusala perspektiivikuse kohta siiski olemas. Selleks on konkursid õppekohtadele. Võidakse öelda, et siin on tegemist isikliku perspektiivikuse prognoosiga. Siiski ei ole siin mingit põhimõttelist vastuolu. Suurim isiklik tulu on ka ühiskonna heaolu suurim allikas. Olgu või maksumade näol. Antud juhul ei taha aga riik investeerida just neisse valdkondadesse, kus konkursis väljenduvad kasuootused on ühed suurematest. Haridusministeerium ei ole usaldanud haridusturu kollektiivset prognoosi, vaid omaenese tarkust. Seejuures tuginetakse peamiselt argumendile, et majandus- ja juuraharidusele leidub ka küllalt eratellijaid. Ometi tuleks siin argumenteerida risti vastupidi: kui inimesed on hariduse omandamiseks valmis

riskima oma rahaga, siis hinnatakse haritud spetsialistide vajadust selles valdkonnas (nõudmise-pakkumise vahekorda) ühiskonnas eriti kõrgelt ning riik võiks siin aidata olukorda normaalseks muuta. Praegune poliitika pigem süvendab ebaproportsionaalsust tööjõuturul.

Ettekujutus, nagu lahendaks näiteks õpetajakoolituse (või suvalise "mittemüüva" eriala) laiendamine iseenesest spetsialistide puuduse probleemi, on naiivne. Tuleks vaadata oma erialale tegelikult tööle asunute ja töötavate lõpetajate osatähtsust. Siis peaks selgeks saama, et mida rohkem suurendada ebapopulaarsete erialade vastuvõttu, seda suuremaks muutub nende lõpetajate osakaal, kes asuvad tööle hoopis muudes valdkondades, sealhulgas eriti majanduse alal. Kas on siis tõesti mõtet koolitada tulevasi majandusmehi ja -naisi esmalt õpetajaks ning lasta neil hiljem täiendkoolituses tegelikke vajadusi rahuldada? Või mis veelgi hullem — koolitada matemaatikuid või biolooge kalli doktori-kraadini välja, et siis need kulud tegelikult mitteerialasel töökohal rahulikult maha kanda. Hoopis mõistlikum oleks püüda suurendada õpetajakutse ligitõmbavust ja suunata näiteks osa vastavatest koolituskuludest õpetajate palgatõusuks ning kaaluda tõsiselt, kui palju tippspetsialiste kitsastel erialadel Eesti vajab. Õigupoolest peaks avalik sektor tööandjana saatma haridusturule adekvaatsemaid signaale. Praegu räägib riik haridus- ja tööturul veel erinevat keelt.

Oleks siis otsustamisel vähemalt tuginetud omapoolsele analüüsile erinevate elualade koolitusvajaduse kohta. Seesugusest uuringust, mis võiks tööjõuturu signaale asendada, pole aga kuuldud olnud. Praegune haridusminister alustas oma tegevust just sellise uuringu vajadust rõhutades. Jääb loota, et sõnadest ka teod saavad. Vanasõna mõõtmise ja lõikamise seosest on endiselt aktuaalne.

Tellija rollis peab riik oma haridusministeeriumi kaudu otsustama, millisele koolile ja kui suure koolitustellimuse ta annab ning — see on jäänud seni teiste küsimuste varju — kui kauaks ta selle annab. Seni on tellimus alaliselt kuulunud avalikele ülikoolidele. Seda on erakoolide poolt vaidlustatud. Esmapilgul näib tõesti, nagu oleks siin tegemist kivistunud monopoliga.

Majandusteadlastele on vähemalt paarkümmend aastat selge, et igasugusel kontsentratsioonil ja lepingulisel püsisuhtel on liiks turuvõimu taotlemisele ka objektiivseid põhjusi. Siin tuleb rääkida haridusteenuse tootmise iseärasustest.

Esmalt iseloomustab seda mastaabisääst (*economies of scale*) kui horisontaalse kontsentratsiooni tegur. On ilmne, et kui *ca* poole õppetööst moodustavad loengud, tähendab näiteks 100 üliõpilase jagamine kahe kooli vahel kulude suurenemist *ca* 1/5 võrra ehk kulude püsites üliõpilaste üldarvu vähendamist 20 võrra. Seetõttu on majandusteadlasele võrdlemisi arusaamatu senise koolitustellimuse rahastamise üks alustalasid — õppekoha maksumus. Pole olemas mingit tellimuse suurusest sõltumatut õppekoha maksumust. Koos tellimuse kasvuga keskmine maksumus väheneb ja vastupidi. Nii on ka arusaadav, miks näiteks paljudeks erialadeks killustatud filoloogiline haridus on tunduvalt kallim kui suhteliselt homogeenne juurakoolitus.

Eriti kaalukad on akadeemilise hariduse kontsentratsiooni seisukohalt ka sünergeetilised efektid (*economies of scope*) teiste teadusaladega. Siin on kahtlemata parim olukord Tartu Ülikoolil oma juura-, sotsiaal- ja teiste teaduskondadega. Muidugi võib seda mingil määral kompenseerida nii üliõpilaste akadeemiline "hulkurlus" kui ka kõrgkoolide koostöö (Tallinna ülikoolid?), kuid tõelist *universitas*'t see ei asenda.

Sünergeetilised efektid ei piirdu aga kaugeltki multi- ja interdistsiplinaarse õppega. Vähemalt sama tähtis on ülikoolides ka teaduse ja õpetuse ühtsus. Ja siin on Tartu Ülikooli eelised veelgi suuremad, sealhulgas majandusteaduse osas. Piisab, kui vaadata Eesti Teadusfondi grantide jaotust. Erakoolides selles mõttes teadust ei ole. TÜ majandusteaduskonna ainukeseks konkurendiks on olnud vaid Eesti Majandusinstituut, mis hiljuti läks Teaduste Akadeemiast TTÜ koosseisu. Loodetavasti annab see edaspidi oma positiivse impulsi selle ülikooli õppetööle. Tartus on aga uurijateks ja õpetajateks kogu aeg olnud samad inimesed. On loomulik, et see väljendub ka teaduskraadide arvus ja kvaliteedis. Kutsekraadide ja rakendushariduse juurde me veel jõuame.

Sünergeetilistest efektidest ei saa mööda ka ühe teadusala piires. Ka majandusteadus on üsna mitmeharuline ja -kihiline nähtus. Et pakkuda terviklikku haridust, sealhulgas ka eri astmete

mõttes, peavad nad kõik mingil määral olemas olema. Ühtlasi eeldab see teatud kriitilise massi olemasolu riiklikus tellimuses, kui tahetakse säilitada terviklikku organismi, mitte üksiktükke. Praegu on TÜ majandusteaduskonnas kaetud kõik põhilised distsipliinid. Iga järgnev samm riigitellimuse vähendamisel sunnib liikuma koolituskomplekssuse vähendamise suunas. Kas Eesti riik vajab vähemalt ühte akadeemilise järelkasvu terviklikku kasvulava?

Majandusteaduses on saanud üheks keskseks mõisteks spetsiifilised investeeringud. Viimased on olulised vertikaalse integratsiooni seletamisel, millega antud juhul on samuti tegemist — riiklik tellimus liigub avaliku sektori piires. Eriti tugev oli integratsioon vähemalt seni, kuni olid olemas riiklikud, mitte avalikõiguslikud ülikoolid. Spetsialistide “tootmine” toimus riigi seisukohalt oma ettevõttes. Neid ei ostetud turult. Transaktsioonikultuuri ökonoomika ütleb, et tööjaotus tuleb turu kaudu korraldada siis, kui see on teistest mehhanismidest odavam. Odavam on ta aga siis, kui on tegemist masstoodanguga, mis ei vaja spetsiifilisi tootmistegureid — ei seadmeid ega inimesi.

Akadeemiline haridus pole masstoodang. Majandushariduse puhul on jutt eelkõige inimressursside spetsiifilisusest. Seda vähemalt kahes tähenduses. Ühelt poolt on õppejõud investeerinud oma spetsiifilisse kvalifikatsiooni palju tööd. Teiselt poolt on nad seda õpetamise käigus kogemustega lihvinud. Seda teaduslik-pedagoogilist kvalifikatsiooni on väljaspool akadeemilist haridust raske samaväärselt realiseerida. Majandusteadlased ütlevad, et alternatiivkulud on väikesed. Et sellistes tingimustes saada olemasolevatelt õppejõududelt täisväärtuslikku tööd ja anda perspektiivi järelkasvule, peab olema garanteeritud tulevik usaldusväärse tellija näol. Valik on tegelikult selline: kas maksta lühiajaliste tellimuste korral kallist hinda kõige laiemas mõttes või tagada tellija (riigi) ja tellimuse täitja (kõrgkooli) püsisuhe.

— Esimene tähendab muu hulgas ka õpetamist korraga kümnes koolis teadustöö arvel. Eriti selgelt ilmnevad need kaod täitmata ettevõtetmajanduslikes professuurides.

— Püsisuhe võib seisneda niihästi vertikaalses integratsioonis, nagu seni, kui ka pikaajalises lepingus.

Kokkuvõtlikult: haridustellimus pole aktsiate ostmine börsil või kivisöe ostmine maailmaturult. Juhul, kui siin senised "äri-suhted" läbi vaadata, tuleb ikkagi arvestada vähemalt pikaajalise lepinguga.

2. HARIDUSE INDIVIDUAALSED JA SOTSIAALSED KASUD

Nüüd siis teise probleemide ringi juurde, mis seostub välismõjudega. Siin tuleb muu hulgas minna majandushariduse liikide, tema sisestruktuuri juurde. Praeguses hariduspoliitilises olukorras, kus diskussioonis domineerivad argumentide asemel huvid, on küll veidi naiivne loota konkreetsete valdkondade sisearengu diferentseeritud käsitlemist, näiteks akadeemilise ja rakendusliku hariduse eristamist. Ometigi oleks see põhjendatud otsuste tegemise vältimatu eeldus.

Majandushariduse sisestruktuuri võib vaadelda TÜ majandus-teaduskonnas koostatud ja kinnitatud õppekavade süsteemi näitel. See hõlmab kuut omavahel seotud komponenti. Neli õppekava katavad akadeemilise hariduse kolme astet, kusjuures bakalauruseõppes on neid kaks, magistri- ja doktoriõppes aga üks. Kahe õppekava (eriala) — ettevõtetmajanduse ja rahvamajanduse — olemasolu akadeemilise hariduse esimesel astmel vastab Mandri-Euroopa (eriti saksa keeleruumi) traditsioonile, kusjuures mõlemad koos moodustavad aluse järgnevatele haridusastmetele — magistri- ja doktoriõppele. Kuivõrd ohtu on sattunud just akadeemiline haridus, siis käsitletakse seda järgnevalt üksikasjalikumalt. Rakenduslik haridus on ülikooli jaoks kõrvalprodukt, millel on eriti kaugõppes tugevad täiendkoolituse tunnused. Siiski on teaduskond, vaatamata teadustöö taandumise riskile, rahalistel kaalutlustel huvitatud ka sellest tegevussuunast ning püüab nii ärijuhtimise diplomi- kui magistriõppes leida sobivaid vorme (näiteks kaugkoolitus). Eesmärgiks on olla ka rakendushariduse turul konkurentsivõimeline. See võimaldab ühtlasi kindlustada oma inimestele ka majandusspetsialistide tööjõuturul konkurentsivõimelist palka ja seega stabiilset kaadrit. Kindel on aga seegi, et ülikoolist ei tohiks kunagi saada tehnikumi. Vähemalt Tartu Ülikoolist.

Saksamaal ei tuleks keegi selle pealegi, et samastada ärikoolitust ja ettevõtetmajanduslikku teadusharidust. Seal on need haridusliigid ka institutsionaalselt jaotatud *Fachhochschule*'de ja ülikoolide vahel. Anglosaksi maades küll sellist formaalset eristamist pole, ent seda selgemad on sisulised suuna- ja tasemeerinevused ülikoolide vahel.

Igasugune akadeemiline haridus peab olema teaduslik haridus. Paika ei pea arvamus, nagu tähendaks see majanduse käsitlemist üksnes makrotasandil. Erinevus ärikoolitusest ei seisne mitte niivõrd objektis, vaid pigem lähenemisviisis sellele. Akadeemilise tähendab rõhuasetust majanduse ja selle eri osiste teooriale. Rahvamajanduse ja ettevõtte kui objektide osatähtsus akadeemilises majandushariduses on lõppkokkuvõttes hariduspoliitilise otsuse tulemus. Põhimõtteliselt on siin võimalik ja vajalik nii akadeemiline mikro- kui ka makroharidus.

Võib ju pragmaatiliselt küsida, kas üldse on tarvis ettevõtet kui majandusnähtust teoreetiliselt uurida? On ju ülikoolilõpetajatele vähest praktikatundmist ette heidetud nii meil kui mujal (võrreldes tehnikumide või rakenduskõrgkoolidega). Näiteks Saksamaal selgus Saksa Majanduse Instituudi ettevõtjate küsitluse tulemusena, et 86% vastanutest pidas vähest seost praktikaga ülikoolilõpetajate (nn akadeemikute) tüüpõrkkuseks. Teisele kohale jäi vaid 34%-ga ülemäärane karjääriootus. Samas aga pidas veelgi suurem osa (98%) vastanutest akadeemikute tüüpeeliseks teoreetilis-analüütilist mõtlemisvõimet (teisel kohal töömotivatsioon 39%-ga). Seega on hinnang esmapilgul vastuoluline. Rakendushariduse puhul sellised selged plussid-miinused puudusid. Siiski pidas enamik (61%) tööjaotust kõrghariduse kahe astme vahel vajalikuks. Seega tuleb püüda seda vastuolu selgitada:

— Ennekõike võivad ja peavad tööülesanded olema erinevad. Akadeemikutele on sobivamad strateegilised ja kontseptsionaalsed ülesanded tipptasandil, rakenduslastele pragmaatilis-täidesaatvad keskatasandil (2/3 heitis viimastele ette teoriadefitsiiti, eriti oskust mõelda suuremates seostes).

— Siiski on peamine ülesanne nii ülikoolide kui ka üliõpilaste endi jaoks tugevust kaotamata nõrkust vähendada. See on seotud

eelkõige kahe olulise tunnusega. Nendeks on sotsiaalne kompetentsus ja siirdevõime¹.

Pärast jaatavat vastust ettevõtetmajanduse vajalikkusele akadeemilise majandushariduse raames, tuleb nüüd võtta vaatluse alla selle finantseerimise probleemid. Esindaksin siin maksimaalselt võimalikku liberalismi. Tellida ja maksta võiksid selle õppe eest kõik, kes selleks valmis ja sellest huvitatud on. Siiski peab nende tellijate hulgas olema ka riik, sest just siin tulevadki mängu alguses mainitud välismõjud.

Nii majandusteadus kui ka akadeemiline majandusharidus on mingis ulatuses tugevate positiivsete välismõjudega avalikud hüvised, mille kasutajate ring ei ole ega saagi olla rangelt piiratud. Siin on analoogia näiteks riigi sisemise või välise julgeolekuga. Selliste hüvede tootmine või rahastamine peab alati jääma vähemalt osalt riigi ülesandeks. Toon näiteks teadus- ja õppepublikatsioonid, mis on õppejõudude töö üheks tulemuseks. TÜ majandusteaduskond on avaldanud viimase kolme aasta jooksul lisaks teaduspublikatsioonidele 60 õppevahendit. Miks ei ole erakoolidel midagi võrreldavat vastu panna? Vastus on lihtne. Suures osas makstakse see töö kinni õppekulude kaudu kas riigi või õppijate endi poolt. Kasutajad võivad aga olla kõik huvilised. Muidugi maksavad ka õppevahendid midagi, aga igal juhul on nad õppemaksuga subsideeritud. Pealegi on olemas ju raamatukogud. Erarahastajad ei ole huvitatud avalikest publikatsioonidest oma raha eest. Küll aga peaks üldisest õppimist soodustavast keskkonnast olema huvitatud riik. Selle infrastruktuuri üheks osaks on ka õpikud.

¹ Siirdevõime on seotud oskusega teooriat praktikas rakendada. Praktikute arvamustest ei järeldu mingil juhul teooriavaenulikkus, vaid pigem abiloetus. Et see loetus täituks, tuleb akadeemilises hariduses senisest enam rõhutada loomingulist ja innovatiivset lähenemist ning isiklikku õppimisvõimet, mitte aga minna valmisretseptide suunas. Oluliselt seostub siirdevõimega sotsiaalne kompetentsus, mis tähendab oskust luua sotsiaalne suhtluskanal siirde teostamiseks (oma teadmiste rakendamiseks). See tähendab kollektiivse töö, aga ka eneseväljenduse ja enese maksmapaneku oskust. Akadeemilises hariduses tähendaks see suurema tähelepanu pööramist seminaridele ja rühmatööle.

Firmad ja eraisikud on rahastajatena huvitatud spetsiifilisest ja eelkõige rakenduslikust haridusest. See võib individuaalselt olla otstarbekas. Rahvamajanduslikult on aga tõenäoliselt kasulikum paindlikum ja üldisem akadeemiline haridus. Seetõttu võib eraharidus viia ressurside ebaefektiivsele paigutusele (allokatsioonile) rakendushariduse domineerimise mõttes. Riigi ülesanne on siin soodustada tööjõu potentsiaalset mobiilsust, mis aitaks tõsta kogu majanduse reageerimiskiirust paratamatutele struktuurinihetele. Eriti oluline on see dünaamilises siirdemajanduses ja väikeriigis, kus ühetüübilisi töökohti on suhteliselt vähe. Praegune majanduskriis ei jää ju viimaseks. Praktiliselt tähendab see võimalust loobuda rakendusliku majandushariduse (diplomiõppe) riiklikust tellimusest. See on see koht, kus turu nähtamatu käsi saab kasud ja kahjud eraviisiliselt kokku viia.

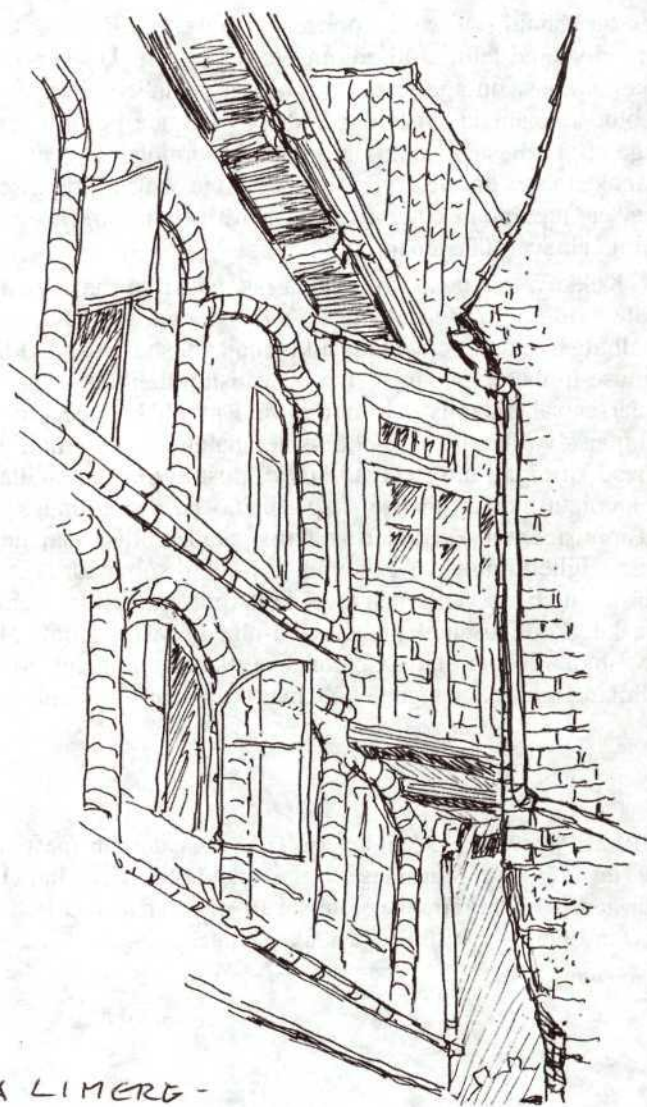
Muidugi võivad mittemajanduslikud, näiteks regionaalpoliitilised tegurid õigustada ka siin mingeid erandeid. Meie kogemus näitab, et väljaspool Tallinna on tasuline haridus võimalik eelkõige kaugõppes. Seda nii kohaliku maksevõimelise nõudluse piiratusena kui ka nende lisakulude tõttu, mida peavad kandma näiteks Tallinnast Tartusse või Pärnusse stantsionaarsesse õppesse tulevad üliõpilased. Kui me tahame siin säilitada võrdseid konkurent-sitingimusi Eestis, tuleb tasulise hariduse raskuspunkt jätta ikka pealinna.

Seega eeldame järgnevalt, et riik võtab endale teatud ülesanded akadeemilise majandushariduse osas. Milles need võiksid seisneda? Spekter on vähemalt teoreetiliselt väga lai. Siiski võib eristada kahte põhimõtteliselt erinevat rolli: tellija (ja rahastaja) või ainult rahastaja. Viimasel juhul hüvitaks ta majandust õppivatele inimestele vastavad kulud täielikult või osaliselt, jättes õppimiskoha individuaalse otsuse hooleks. Tegemist oleks ettevõtluse tugisüsteemide (näiteks eksporditoetuse) teatud analoogiga. See oleks igati paindlik ja turumajanduslik variant. Riik veeretaks enda pealt ära ka valulise valiku kõrgkoolide vahel. Paraku kaaneks vajadus küllaltki suure bürokraatia ülalpidamiseks, kes peaks tegelema toetuste jaotamisega. Ka nn subventsioonipettusega tuleks arvestada, sest ilmselt ei jätku raha kõigile soovijatele. Tuleb otsustada, kas anda toetust paljudele ja vähe või vähestele ja palju jne. Kokkuvõttes tundub, et süsteemi kulud ületavad tulusid ja

see on jäänud seni vaid teoriasse. Ilmselt seetõttu on ka Eestis suund võetud tellija rolli täitmisele riigi poolt. Uuest poliitilisest ökonoomiast on aga teada, et poliitilised lahendused on samuti seotud rahvamajanduslike kuludega. Paljude poliitiliste otsuste taga on mitmesuguste huvigruppide kasumiotsing (*rent seeking*). Ainuke lootus on avalikul diskussioonil ja otsuste sidumisel konkreetsete reeglite ja kriteeriumidega. Mõnele neist kriteeriumidest saigi eelnevalt tähelepanu juhitud.

Kokkuvõttes tahaksin toetada rakendusliku majanduskõrghariduse riigitellimuse radikaalset vähendamist ning akadeemilise, sealhulgas ettevõtetmajandusliku majandushariduse riikliku tellimuse ümberpaigutamist, mis ei välista täielikult ka selle summaarset vähendamist. Muidugi vaid juhul, kui see protsess on läbipaistev ja tugineb objektiivsele analüüsile. Loomulikult pörkuvad siin igati mõistetavad huvid, mistõttu ei saa kindlasti läbi erapooletu rahvusvahelise ekspertiisita. Eeldame lõpuks, et haridusministeerium korraldab konkursi akadeemilise majandushariduse riigitellimusele. Mida võiks sel juhul soovitada? Et midagi säästa, tuleb seda tellimust tegelikult kontsentreerida. Senise kolme kõrgkooli asemel piisab võib-olla kahest. Hoolikalt tuleb arvestada nii kooli tänast potentsiaali kui ka arenemisvõimalust. Viimane tuleks aga tagada vähemalt kümneaastase lepinguga.

JÜRI SEPP (sünd. 1952. a) lõpetas TRÜ majandusküberneetika erialal *cum laude* 1980. a. Majandusteaduste kandidaat 1981. a. Tartu Ülikooli majanduspoliitika korraline professor 1994. a-st, majandusteaduskonna dekaan 1996. a-st, Eesti Panga nõukogu liige.

-EVA LIMBERG-

EVA LIMBERG

ENDEL VAREP

ASULASTIKU UURIJANA

Ott Kurs

Geograaf Endel Varep saanuks 3. septembril 85-aastaseks. Ta lõpetas 1938. aastal Tartu Ülikooli *cum laude* ning töötas aastail 1945–1988 oma *Alma Mater*'is, kus temast sai maateadlaste patriarh, pikka aega (kokku 28 aastat) kateedrijuhataja ja professorina (viimased kaheksa aastat). Ajajärgu omapärast tingituna sai Endel Varep eelkõige tuntuks oma arvukate loodusgeograafiliste ja -kaitseliste ning kaugemat minevikku iseloomustavate üllitistega (vt Linkrus, Mardiste 1995). Tema sügavad huvid inimgeograafia alal leidsid trükiväljundi põhiliselt kodu-uurimuslikes artiklikogumikes, kus ta avaldas ajaloolis-geograafilise süuga uurimuslikke ja ülevaatlikke artikleid Eesti maa-asulatest ja linnadest. Varepi algatusel laiendati mõistet “asula”, mis hakkas tähistama ka linnu (“linnalised ja maa-asulad”). Eeskujuks oli seejuures venekeelne “поселение” (“городские и сельские поселения”). Endel Varep suri Tartus 13. aprillil 1988 ning on maetud Elva kalmistule.

ENDEL VAREPI TEADLASEISIKSUSE KUJUNEMINE: ÕPETAJAD

Kuni iseseisvumiseni oli teadus Eestis arenenud lahus eestikeelse ühiskonna arengust, teadustegevust ei kandnud mitte põhi-, vaid valitsevate vähemusrahvuste esindajad. Eesti Vabariigis hakati arendama eestikeelset ühiskonda teenindavaid institutsioone, nende seas ka haridus- ja teadusasutusi. Et tsaariaegses Tartu ülikoolis puudus geograafia professor, polnud ülikool kuigivõrd

seotud ka maateaduse õpetajate koolitamisega (Kurs 1995b). Tollal seostus Eestis geograafia mõiste üksnes algkooli ja gümnaasiumi õppeainega.

Endel Varepi geograafiliste vaadete ja uurimissuundade mõistmiseks on vaja teada üht-teist eelmise iseseisvusaja Eesti maateadusest ja tollal töötanud õpetlastest, tema kaudsetest ja otsestest õpetajatest. Nagu selgus siinkirjutaja ja Endel Varepi vestlustest 1970. ja 1980. aastatel, olid tema huvide maailma ja uurimissuundi tugevasti mõjutanud Teise maailmasõja eelse Tartu Ülikooli geograafiaõppejõud. Kõige kõrgemalt hindas ta inimgeograafiliste uuringute alal silma paistnud Edgar Kanti (1902–1978) ning seejärel valdavalt loodusgeograafia alal tegutsenud Eduard Markust (1889–1971) ja August Tammekannu (1894–1959), kes kõik kolm olid Varepi õpingute ajal Tartu Ülikoolis (1933–1938) oma võimete haripunktil. Varep kuulas majandusgeograafia seminari juhataja Kanti kaasakiskuvaid loenguid maailma suurvõimudest ning uuris tema linnageograafilisi töid, osales didaktilis-metoodilise seminari geograafia õppejõu Markuse ja geograafia instituudi professori Tammekannu loengutel ja praktikumidel (Kurs 1995a).

Pärast Eesti iseseisvumist Tartu Ülikooli professoriks kutsutud Johannes Gabriel Granö (1882–1956) suutis Eestis töötatud aastate jooksul (1919–1923) rajada isikupärase metoodikaga ülikooligeograafia ning geograafia kabineti, mis äratas huvi ka välismaal, eriti Soomes, kus hakati rääkima Eesti-Soome geograafiakoolkonnast. Selgitamaks oma vaateid geograafiale ja selle õpetamisele ülikoolis, avaldas Granö peatselt selleteemalise trükise (Granö 1920), mille lisaks oli kaks maastikulis-maadeteadusliku suunaga õppekava meie ülikoolile. Seejärel käsitles ta põhjalikult Eesti maastikulisi üksusi (Granö 1922). Tema põhimõttelised seisukohavõetud maastikuteaduslikust uurimisest (Granö 1924a, 1924b), geograafia piiridest (Granö 1925) ja Eesti asendist (Granö 1926) ilmusid juba pärast autori lahkumist Tartu Ülikoolist. Granö tegi väliuurimisi Eesti maakondades ja linnades, eriti Tartus. Ta kohanes igati Eesti ühiskonnaga ning töötas siin ka oma suvepuhkuste ajal (Kurs 1995c). Granö järgi pidi maateaduse õpetamine ja kodumaa geograafiline uurimine olema vastavuses mujal maailmas tehtavaga ning kasutama selle saavutusi, püüdes neid omalt poolt rikastada (Kurs 1992a).

Tartus töötatud aastail pani Granö aluse Eesti teaduslikule kodu-uurimisele (alustati maakondlike koguteoste väljaandmist), maastikuteadusele ja linnauurimisele (märtsis 1922 rajati Tartu linna uurimise toimkond). Euroopalikke traditsioone jälgides pidas Granö maastike kujundajaks nii loodus- kui ka inimtegeureid. Ta töötas välja Eesti maastikulise liigestuse skeemi ning koostas samal ajal juhised kihelkondade ja linnade-alevite uurimiseks. Suuri teeneid on Granöl eestikeelse maa- ja maastikuteadusliku oskussõnavara loomisel ning geograafilise mõtte arendamisel. Tema tegevus mõjus positiivselt ka kooligeograafiale, eriti geograafilise algõpetuse ja Eesti looduse ja asustuse käsitlemise osas (Kents 1933).

August Tammekann, Endel Varepi õpetaja Tartu Ülikooli Geograafia Instituudis, oli Granö maastikuteadusliku suuna jätkaja Eestis (Kurs 1994a) ning nagu Granögi tundis ta huvi maastikul eluneva rahvastiku vastu. Tammekannu erihuviks oli kartograafia, sealhulgas rahvastiku leviku kaartide koostamine. Tema esimeseks rahvastikualaseks uurimuseks oli habilitatsioonitöö rahvastiku levikust Kirde-Eesti rannikulavamaal (Tammekann 1927). Hiljem avaldas ta ülevaate rootsi asustusest Eestis (Tammekann 1935). 1922. aasta rahvaloenduse andmeile toetudes koostas Tammekann punkt- ehk nn absoluutmeetodil rahvastiku leviku kaardi kogu Eesti kohta. See avaldati trükis 1929 mõõt-kavas 1:1 000 000 (Tammekann 1929) ning see oli ühtlasi esimene sellelaadne kaart Balti riikides — 1935. aastal koostas samalaadse kaardi Läti kohta Gederts Ramans (Kant 1970). Samasuguse kaardi koostas Tammekann ka 1934. aasta rahvaloenduse andmete põhjal. See kaart aga ei ole säilinud (Varep 1962). Nende töödega esines ta Rahvusvahelisel Geograafiakongressil Varssavis 1934 ning kaartide lühiiseloostus on ilmunud kongressi väljaannetes (Tammekann 1937). Seoses rahvastiku leviku kaardi koostamisega jagas Tammekann Eesti kaheks suureks piirkonnaks, esialgse nimetusega Allvee- ja Pealvee-Eesti (Tammekann 1929), mis hiljem nimetati Edgar Kanti poolt Madal- ja Kõrg-Eestiks (Kant 1934). See Eesti suurjaotus sai aluseks ka Endel Varepi maastiku- ja asustusalastele töödele.

Eduard Markus polnud seotud Granö koolkonnaga (Kurs 1999b). Ta oli kõrghariduse omandanud Petrogradi Geograafia

Instituudis, kus tema õpetajaks oli tuntud geograaf Leo (Lev) Berg (1876–1950). Markus oli instituudi esimene lõpetaja (diplom nr 1), niisiis esimene eriharidusega geograaf kogu Venemaal. Diplomitöö kaitsmine toimus 19. detsembril 1920. Veebruaris 1921 opterus Markus Eestisse (Karmo 1989), kus esimene aasta kulus kohanemiseks. Pärast Jaan Rumma (1887–1926) surma valiti Markus Tartu Ülikooli didaktilis-metoodilise seminari geograafia õppejõuks; sel alal töötas ta kuni kodumaalt lahkumiseni 1944. aastal. Markuse teaduspärandi kõige väärtuslikuma osa moodustavad maastikuteaduslikud käsitlused, milles on kasutatud Eesti oludes uudset metoodikat (kompleksprofiili koostamist, maastiku arengutsükli, tasakaalu, piirinihete väljaselgitamist jm). Inimgeograafia valdkonnas tuleb märkida tema uurimust etnilise piiri nihkumisest (Markus 1937). Oma esimesed geograafiaalased õpetussõnad koolinoortele jagas Endel Varep Eduard Markuse juhendamisel.

Endel Varepile oli eeskujuks ka tema vanem kolleeg Karl Pärna (1904–1966), kes õppis Tartu Ülikoolis (1932–1939) Varepiga ühel ajal ja lõpetas selle *cum laude*, omandades keskkooliõpetaja kutse loodusteaduse ja geograafia erialal. 1939–1944 oli Pärna abiõppejõuks Tartu Ülikooli geograafia instituudis. Pärast sõda töötas ta ülikooli geograafiakateedris vanemlaborandina (1947), õppeülesande täitjana (1953–54) ja vanemõpetajana (poole kohaga 1949–50). Pärna teaduslik tegevus algas juba üliõpilasena, kui ta töötas kodu-uurimise stipendiaadina suviti (1935–1938) Vigalas, Kuusalus, Harju-Madisel, Paldiskis, Ristil, Paides ja Lihulas ning kirjutas professor Tammekannu juhendamisel 1938. aastal võistlustöö Põhja-Harjumaa maa-asulastikust, mille eest sai esimese auhinna (Varep 1968). Paari aasta pärast ilmus see trükis (Pärna 1940). Viinud vahepeal lõpule Tammekannu poolt alustatud Eesti rahvastiku leviku kaardi, kirjutas Pärna oma trükis avaldatud uurimusele järje “Põhja-Harjumaa maa-asulastiku areng ja suhted muude maastiku komponentidega”, mis küll alanud sõjas hävis, kuid Pärna taastas selle ning kaitses juba 1941. aastal *magister scientiarum naturalium* kraadina (Eilart 1966). Töö ümber töötatud variandi “Põhja-Harjumaa maa-asulastik II: Tallinna maa-asulastiku areng ja suhted teistesse maastikukomponentidesse” esitas autor 26. IX 1947 geograafiateaduste kandidaadiks

saamiseks, kuid tollastes oludes see kaitsmisele ei tulnud. Aastaks 1960 valmis tal uus kandidaaditöö “Геология Балтийского приледникового озера и больших местных приледниловых озер на территории Эстонии”, mille ta kaitses 28. IX 1962 ENSV Teaduste Akadeemias. Karl Pärna on uurinud ka Kaukaasia eesti asustust.

Linnade uurimiseks oli Granö koostanud sügisel 1921 vastava kava, milles oli rohkesti küsimusi õuedest ja hoonetest. Uurimiskava lõppes linna haldusliku, arhitektoonilise ja majandusliku piiritlemisega (*Linna...* 1921).

Sügisel 1922 asus Tartu linna uurima Edgar Kant (vt Kant 1999). Granö rajatud eesti-soome geograafiakoolkonna inim- ja linnageograafilise uurimissuuna edasiarendamine jäigi pärast õpetaja lõplikku Soome siirdumist Edgar Kantile, keda Granö pidas oma kõige andekamaks õpilaseks (Kurs 1992b). Kanti esialgne kokkuvõte Tartu linnast (Kant 1923b) võitis ülikoolis esimese auhinna. Põhjalikum käsitlus Tartu linnasüdamest nägi trükivalgust järgmise aasta alguses (Kant 1924). Uurimuses oli Kant võtnud vaatluse alla tähtsaima linnaosa — linnasüdame ehk ärila, mis moodustub linna siseosade elamukvartalite asendumisel äri- ja liikluskvartalitega. Enamasti kujuneb see endise turuväljaku juurde. Kanti järgi levib *city* nii horisontaalselt kui ka vertikaalselt, viimasel juhul seal, kus koht soodus, kuid laienemisevõimalused puudulikud. Päeval koondub sinna suur hulk inimesi, kes õhtuks linna teistesse osadesse tagasi pöörduvad. Üldiselt iseloomustab *city*'t alalise elanikkonna vähenemine. Eestis oli *city* laienemist märgata kaubandus-, tööstus- ja sadamalinnas Tallinnas. Tartut sagedasti laastanud sõjad ja tulekahjud on viinud selleni, et linnasüdamed puuduvad iseloomulikud keskaegsed tunnused.

1927. aastal ilmus ajaloolisest, geograafilisest ja üldosast koosnev suureformaadiline koguteos *Tartu* (728 lk). Edgar Kantilt oli teoses osa “Tartu: Linn kui ümbrus ja organism”, mille alguse oli liidetud ka August Mieleri väiksem peatükk “Tartu aseme geomorfoloogia ja hüdroloogia”. See juba 1926. aastal avaldatud 280-leheküljeline uurimus tugineb nii terminoloogias kui ka teoreetilistes seisukohtades suuresti Granöle ja Prantsuse geograafidele. Prantsuskeelne motogi on võetud Jean Brunhes'i (1869–1930) teosest (Brunhes 1910).

Ilmunuks Tartu-teos mõnes suuremas keeles, saanuks sellest linnageograafia maailmaklassika (Hägerstrand 1978) — oli see ju üldse esimene tõsine linnageograafiline uurimus (Granö 1980). Oma retsensioonis sellele raamatule märgib Granö (1927) eriti tunnustavalt taiplikult koostatud suure teabega jooniseid ning ammendavat kirjanduse loetelu. Samal ajal leiab arvustaja rohkesti uusi oskussõnu, mis muudab teose raskeks geograafiat vähem tundvale lugejale. Granö peab Kanti tööd kõrgetasemeliseks ning kahetseb, et soomlastel pole sellele vastu panna samaväärset antropogeograafilist uurimust. Rahvusvahelise tunnustusena andis Pariisi *Société de Géographie Commerciale* Kantile 1928. aastal Edouard Gaudy preemia.

Vahepeal tegeles Kant ka piirilinna Valga uurimisega. See ilmus koguteoses *Valgamaa* (Tartu 1932) ning koos prantsuskeelse kokkuvõttega eraldi väljaandena (Kant 1932).

Pärast 25. mail 1934 kaitstud doktoriväitekirja “Ümbrus, majandus ja rahvastik Eestis: Ökoloogilis-majandusgeograafiline uurimus” täiendamist 1934. aasta rahvaloenduse andmete analüüsiga avaldas Kant töö saksa keeles (Kant 1935). Selle eest anti talle Raamatuaasta auhind (Kauri 1978). Teoses on analüüsitud rahvastiku ja elukeskkonna seoseid ning esitatud Eesti keskasulate süsteem. Nii oli Kant keskuste süsteemi selgitanud veel enne, kui sai teada Saksa teadlase Walter Christalleri (1893–1969) selleteemalisest väitekirjast (Christaller 1933, uustrükk 1968). Christalleri teos on tõlgitud ka inglise (1966 ja 1977) ning itaalia (1980) keelde (Hottes, Hottes, Schöller 1983).

ENDEL VAREP MAA-ASUSTUSE UURIJANA

Nagu märgitud, kuuluvad Endel Varepi esimesed tööd asustusgeograafia valdkonda. Seni teadmata põhjustel on Varepi esimene mõneleheküljeline trükitöö *Põhja-Eesti asustus ja majanduselu tänapäeval* (1937) avaldatud varjunime all (Linkrus, Mardiste 1995: 21). On aga teada, et samal ajal uuris Põhja-Harjumaa asulastikku ka Karl Pärna. Mõlema nooruurija juhendajaks oli professor Tammekann. Oma hilisemates töödes (Varep 1966, 1968) on Varep tunnistanud Pärna huvitavat ja uudset maa-asulastiku käsitlust ning kasutanud seda ka oma uurimustes ja ülevaadetes.

Karl Pärna uurimispiirkond langeb kokku Granö märgitud ning Tammekannu täpsustatud Põhja-Harjumaa ehk Tallinnamaa piiridega. See on 89 km pikkune rannikuriba (u 900 km²), mis levib sümmeetriliselt kahel pool Tallinna linna. Oma üllitise alguses jagab autor Tallinnamaa asustuse maaliseks ja pool-maaliseks. Esimese all mõistab ta talu-, kaluri- ja suvitusõuesid, pool-maalise asustuse juurde kuuluvad aga mõisasüdamed, liikluskeskused, koolid jt kultuuriasutused, alevikud ning vabrikud (Pärna 1940: 124–125). Seejärel leiavad iseloomustamist hooned (väliskuju, suurus, otstarve, ehitusmaterjal, vooder ja värv, tüübid ning leviku valdkonnad), õued (hoonete grupeerimine, õuede liigitus: vanad ja uued taluõued, kaluri-, suvitus- ja Lasnamäe õued) ning külad jt asulad (õuede grupeerimine, sumb- ja hajakülad, suvituslinnad, poolmaaline asustus). Lõpuks tuuakse Tallinnamaa liigestus: 1) ranniku ja saarte sumbkülad ja erakõued, 2) looderanniku suvitusasulad, 3) Lääne-Tallinnamaa taluasulad, 4) Tallinna ümborus, 5) Ida-Tallinnamaa taluasulad ja alevikud. Uurimuses on rohkesti jooniseid ja fotosid.

Endel Varep oli uurija, kes toetus konkreetsele materjali- le ega teinud spekulatiivseid järeldusi ja üldistusi. Oma maa-asulate kohta koostatud uurimisprogrammi alguses on ta kirjutanud: “Maa-asulastiku uurimisel võib olla uurimisobjektiks kas üksik asula — küla, alevik, töölisasula, kolhoosi- (*resp.* sovhoosi-) keskus jne. või teatud maa-alal (kolhoosi, sovhoosi, külanõukogu või rajooni territooriumil) esinev asulate võrk, mis koos moodustab selle maa-ala **asulastiku**. Nii ühel kui ka teisel juhul tuleb alustada asulate konkreetse uurimisega, sest selleta ei ole võimalik teha üldisemaid järeldusi ka asulate võrgu, s.o. asulastiku kohta tervikuna” (Varep 1966).

Varep ise alustas Eesti maa-asulate käsitlemise sarja 1960. aastate keskel (meenutagem, et Karl Pärna suri 1966). Varep võttis vaatluse alla nii eri looduspiirkondade (Vooremaa, Otepää, Haanja, Lahemaa) kui ka haldusüksuste (Rakvere, Viljandi, Tartu, Paide, Harju, Rapla, Põlva, Pärnu, Kohtla-Järve, Kingissepa ja Valga rajooni) asulastiku. Maa-asulate käsitlemisel lähtus Varep enda koostatud skeemist ja soovitatavast küsimustikust, mille abil tuleks vastused otsida iga asula asendi ja loodusolude kohta, elanikkonna, majanduse, välisilme ja ajaloo kohta. Uurimise metoo-

dika ja allikate juures märgib Varep järgmist: "Asula uurimisel on üheks esimeseks ülesandeks välja selgitada asula **majanduslik tüüp**; selle määramisel on aluseks funktsioonid, mida üks või teine asula täidab ühiskondlikus tööjaotuses. Kõige täpsemalt võimaldab seda teha elanikkonna tegevusalade analüüs" (Varep 1966). Kuigi tollal ei olnud veel võimalik avalikult kasutada Walter Christalleri (vt Kurs 1997) ja Kanti uurimusi, viitab Varepi poolt uurimisjuhises toodud lõik nende tundmisele (Varep 1966): "Asula üheks oluliseks tunnuseks on tema **suurus**, mille väljendajaks on asula elanike arv. Suurusest sõltub mitte ainult asula välisilme, vaid teataval määral ka asula osade diferentseeritus, asula mõjupiirkonna — tagamaa ulatus jne. Peaks selgitama, kui kaugemale ulatub vaadeldava asula majanduslik ja kultuuriline mõjupiirkond, s.t. kui kaugel väljaspool uuritavat asulat paiknevad selle asulaga majanduslikes ja kultuurilistes sidemetes olevad tööstus-, põllumajandus-, kaubandus-, transpordiettevõtted ning kultuuriasutused, kui kaugel paiknevat elanikkonda teenindab antud asula nii majanduslikult kui ka kultuuriliselt jne. Sellel on praktiline tähtsus vabariigis administratiivsete ja majanduslike keskuste väljaarendamisel" (Varep 1966). Õuetüüpide uurimisel toetub ta Karl Pärnale, viidates tema uurimusele (Pärna 1940).

Suurt tähelepanu pöörab Endel Varep asula tekkimise aja ja asukoha valiku küsimusele ning kohanimede uurimisele. Siin läheb ta kaugemale oma õpetajatest ja eelkäijatest. Selline lähenemisenurk on seotud Endel Varepi suure ajaloo huviga. Ühel üliõpilaste lindistatud vestlusel on ta avaldanud arvamust, et temast võinuks saada ka ajaloolane. Nii ta soovitabki ja kasutab ise asulate uurimisel vanu kirjalikke andmeid, alates *Taani Hindamisraamatust*. Tuleb märkida sedagi, et tänu Endel Varepile on eestikeelses entsüklopeedias külade kirjeldamisel esitatud väärtuslikke ajalooandmeid, antud on esmamainimise aasta, vanemad nimekujud jm. Kohanimede kohta on Varep märkinud: "Osa neist, nn. maastikulised kohanimed, näitavad, milline oli loodus antud kohal enne asula tekkimist (Laaneküla, Metsküla, Kõrveküla, Katkuküla, Nõmmküla, Aruküla jne.). Need asulad on rajatud mõnest lähedal olevast vanemast asulast lähtudes. Ka asulad, mille nime lõpul on -nurme, -välja ja -vere, näivad olevat nooremad kui nende naabruses asuvad põliskülad. Paljud asulad hävisid

ning nende asemele rajatud uued asulad said nimeks Külaaseme, Kodasema, Mõisaaseme jne. Uusküla ja Uueküla nimi eeldab vana samatüübilise asula olemasolu lähikonnas" (Varep 1966). Seoses nimedega meenub, et kord küsisin Varepi enda nime päritolu. Selgus, et see tuleneb varepuust. Imestasin, et ise sellele varem ei tulnud, kuna mu kunagise naabrimehe perekonnanime Õunap tulenemine õunapuust kõigile ilmselge.

Seoses Endel Varepi ajaloo huviga algavad kõik tema kirjutatud asulastiku peatükid kauges minevikus esinenud asustuspildi kirjeldamisega. Edasi näidatakse asulate suurust ja levikut ajaloo perioodide lõikes, kuni kaasajani välja. Asulate arengu selgitamiseks tegi Varep pidevalt välitöid. Tulemuseks on väga mahukas ajaloolis-geograafiline kartoteek (Linkrus 1999; Hang 1999). Nüüdseks on see jõudnud eesti keele arhiivi Tallinnas. Kõik Varepi artiklid (nii nagu Edgar Kantigi omad) on varustatud ulatusliku kirjandusloeteluga. Asulate suuruse iseloomustamisel kasutas Varep järgmist elanike arvu skaalat: 0–9, 10–19, 20–49, 50–99, 100–199, 200–499, 500–999, 1000–1999, 2000–4999 ja üle 5000. Viimased suurusjärgud on toodud siis, kui vaadeldi ka linnalisi asulaid (nt Varep 1985). Alati on esitatud kaart asulate paiknemisest (punsoonidena). Tammekannu jt poolt kasutatud absoluut- ehk punktmeetodit ei võimaldanud ajastu iseloom (nõukogulik andmete salastamise maania).

Peatüki lõpetuseks paar katkendit Varepi viimasest asulastikku käsitlevast artiklist (Varep 1987): "Nüüdse Valga rajooni territoorium on olnud asustatud iidsetest aegadest peale. Sellest kõnelevad rohked muinasleiud, eriti muinaslinnused, mille rajamine eeldas küllalt tiheda asustuse olemasolu. Kirjalikes ajalooallikais nimetatakse esimesena Otepää linnust *Медвежья голова* nime all Novgorodi kroonikas juba 1116. aastal. Sama nime all tuntakse Otepääd ka Pihkva kroonikais. [---] Külade hulgas paistavad suurema elanike arvuga silma majandikeskused Aakre, Hellenurme, Kaagjärve, Karjatnurme, Karula, Keeni, Koikküla, Otepää, Riidaja, Sihva ja Sooru küla. Tavalistest küladest on suuremad need, mis on osakonna- ja brigaadikeskusteks või kus asub suurfarm või mõni muu tootmishoone (Ala, Hargla, Jõgeveste, Koorküla, Leebiku, Nõuni, Patküla, Tagula jmt). Linna külas on "Eesti Põllumajandustehnika" Valga rajoonikoondis. Tahe-

va on Saru metsapunkti asula. Metsandustöötajaid elab teisteski külades (Holdre, Koobassaare, Rulli, Soontaga jne). Leidub ka teiseladilisi asulaid. Näiteks on Taagepera saanud tuntuks tervishoiuasulana, endises Taheva mõisahoones (nüüd Tsirgumäe küla) töötab sanatoorium. Lossi küla (end. Sangaste mõis) on Sangaste sordiaretuspunkti keskus, endises Sangaste ja Holdre lossis töötab suviti pioneerilaager. Spordikeskusena on tuntud Kääriku ja Lüllemäe, puhkeasulana aga Pühajärve. Puhkeasutusi leidub rohkesti ka teistes Otepää ümbruse külades ning mujalgi rajoonis. Muidugi tegeldakse kõigis neis külades suuremal või vähemal määral põllumajandusliku tootmisega.”

Selline oli Valgamaa asulastik poolteise aastakümne eest (seisuga 1. I 1986) Endel Varepi käsitluses.

ENDEL VAREP JA LINNAGEOGRAAFIA

Linnade käsitlemisel on Endel Varepile eeskujuks olnud J. G. Grannö ja Edgar Kanti kõrval ka Prantsuse geograafid George Chabot (1890–1975) ja Jacqueline Beaujeu-Garnier (1917–1995). Chabot' töödele on viidanud oma uurimustes ka Edgar Kant, kes oli temaga isiklikult tuttav. Prantslaste ja angloameeriklaste linna-geograafiliste uurimustega on Varep tutvunud venekeelsete tõlgete kaudu (Beaujeu-Garnier, Chabot 1967; Mayer, Kohn 1965).

Kanti uurimismetoodikat kasutades ning Tammekannult ja Pärnalt otseseid mõjustusi saades avaldas Varep 1937. aastal oma esimese ülevaateartikli Põhja-Eesti asustusest ja majanduselust. 1938. aastal koostas ta käsikirjalise uurimuse Tallinna *city* kujunemisest, mis on nüüdseks ka trükivalgust näinud (Varep 1999) ning Bambergi ülikooli geograafi Harald Standli tellimisel ka inglise keelde tõlgitud. Varep tugineb oma käsitluses Kanti 14 aastat varem avaldatud uurimusele Tartu *city* kujunemisest (Kant 1924). Töö ülesehitus järgib Kanti oma. Osalt olude sunnil, osalt ilmselt ka isiklike kalduvuste tõttu ei suutnud Varep Kanti teooriat edasi arendada. Küll andis käsikirjalise uurimuse olemasolu (kahjuks pole säilinud illustreeriv kaardimaterjal) talle ülikooli õppejõuna võimaluse tegelda sellekohaste üliõpilastööde juhendamiseга. Nii kuulus ka esimene tema juhendatud kandidaadiväitekiri linna-geograafia valdkonda.

1953. aastal alustas Endel Varepi juhendamisel Eesti linnade uurimist Taimo Rea (1929–1970), kes avaldas sisukaid töid linnadevõrgu kujunemisest, linnade kasvust, talitlusest, tüüpidest jm (Rea 1959, 1960). Tema sulest ilmus ka populaarne käsitlus Pärnust (eesti ja vene keeles). Aastal 1959 valmis Rea väitekirja “Eesti NSV linnaliste asulate geneetilise klassifikatsioonist sotsialismieelsel perioodil: Põhijooni linnadevõrgu kujunemisest, linnade funktsionaalsest diferentseerumisest ja kasvust”, mille ta kaitses Tartu Ülikoolis 1962. aastal. Taimo Rea osales hiljem ka kogumiku *Maailma maade pealinnad* eesti keelde tõlkimisel ja toimetamisel. Read tuleb pidada iseseisvaks uurijaks, kes pidi oma tegevuses lähtuma ajajärgu nõuetest, nn nõukogulikust metodoloogist. Tema kontakt juhendajaga polnud eriti tugev. Rea väitekirja arutati (ja kritiseeriti juhendajat) enne kaitsmist Eesti NSV Teaduste Akadeemia majanduse instituudis, kuhu linnauurimine Vello Tarmisto (1918–1991) eestvedamisel edaspidi koondati. 1952. aastal majandusgeograafia alal kandidaadiväitekirja kaitsnud Tarmisto juhendamisel hakkasid 1960. aastail Eesti linnu uurima Rita Ehrlich (sünd. 1930), kes oli alguses Varepi juhendatav, ja Harry Paalberg (1927–1994).

Siinkohal peaks eraldi esile tõstma alates 1946. aastast Tartu ülikooli geograafia kateedris töötanud Salme Nõmmikut (1910–1988), kes kaitses 1956. aastal Leningradi ülikoolis kandidaaditöö Kagu-Eesti majandusgeograafiast (nii nagu Tarmistolgi, oli juhendajaks Vladimir Tšetõrkin, 1892–1958) ning võttis mõne aasta pärast uuesti üles Tartu linna ja selle tagamaa uurimise teema. Rahvuskommunistlikult meelestatud bioloogia-geograafia-teaduskonna tollase dekaani Ants Raigu (1931–1994) 1965. aastal algatatud territoriaalplaneerimisalase tegevusega ühines ka Salme Nõmmik, kes pühendus majandusliigestuse (-rajoneerimise) ja linnade tagamaade teooriale. Tema tööd kroonis 1970. aastal Moskva ülikoolis kaitsitud doktoriväitekirja ning järgmisel aastal Tartu ülikooli majandusgeograafia kateedri professori tiitel. Nii sai Eesti linnauurimises täieliku võidu nõukogulik suund ja sõnavara.

Endel Varepi esimeseks suuremaks tööks sõjajärgsel ajal üldse oli kaasautorluses koostatud trükis ülikoolilinnast Tartust (1952) eesti ja vene keeles. 40-leheküljeline (venekeelses väljaandes

44 lk) brošüüri oli Tartu tänapäeva ning õppe-, teadus- ja kultuuriasutuste iseloomustuse kirjutanud Endel Varep (lk 14–31). Tartu nimetamine ülikoolilinnaks kutsus esile protesti võimutruudes tegelastes, kes tahtsid Tartut nimetada nõukogulikuks tööstuslinnaks. Nii ilmuski järgmine, pisut mahukam (48 lk) ja juba täielikult Varepi kirjutatud ülevaade ilma selle täiendsõnata (Varep 1959).

Varep käsitleb linna omapärase maastikuna. Autori põhiseisukohad on toodud 1971. aastal ilmunud artikli alguses: “Linnade uurimisel on üks aspekt, mida kipume sageli unustama. Peame aga meenutama, et linnad ei ole mitte ainult majandusliku ja poliitilise elu fookuseks, vaid ka maastikulise sfääri koostisosaks. Iga linn kujutab endast terviklikku moodustist, maastikulise sfääri sellist osa, mille inimühiskond on põhjalikult ümber kujundanud. Selles mõttes võib linnast kõnelda kui maastikust, kuigi ei ole tegemist looduslikult kujunenud, vaid inimese loodud tehisümbruse teatud tüübiga. Linn on seega laias mõttes kultuurmaastik, täpselt väljendatult tehismaastik, millel on spetsiifiline struktuur, hoopis erinev samas kohas varem olnud loodusmaastikust.

Linna kui maastikulise nähtuse omapära avaldub kõigepealt inimeste loodud mitmesuguste vormide — tehisvormide — tohutus kuhjumises. Muidugi säilivad seejuures linnaaseme omapärsed jooned — mäed ja orud, jõed ja järved jms., mis mitmeti mõjustavad linna arengut, kuid ometi taanduvad need täiesti hoonete ning muude inimeste kujundatud vormide ees. Hoonestik katab linna maa-ala enam-vähem täielikult ja on põhiline linnale ilmet andev element. Enam või vähem ühtlasest majademe-
rest kerkivad eraldi välja monumentaalsed ühiskondlikud hooned, tornid, tehasekorpused ning muud silmapaistvamad ehitised. Nii-sama iseloomulikud on tänavad ja väljakud, turud ja õued, mis on samuti linnalise maastiku lahutamatuks koostisosaks. Ühtlasi märkame, et linna teatud osades puudub roheline täiesti, teisel aga kiilub hoonestatud alade vahele parke ja puiesteid, muruplatsse ja aedu. Linnaline ümbrus on seega hoopis midagi muud kui sama koha varasem looduslike tingimuste kompleks. Teataval määral teiseneb linnades isegi kliima, kõnelemata mullastikust, taimkattest jms., mis hävitatakse või mille inimesed muudavad tundmatuseeni.

Linna on korduvalt võrreldud keeruka organismiga, mis areneb mitte niivõrd koha looduslikest tingimustest, kuivõrd linnaühiskonnast endast olenevate seaduspärasuste alusel. Elanikkonna kuhjumine ning tegevusalade mitmekesisus põhjustavad paljude eriilmeliste linnaosade kujunemise. Harilikult on selle tulemuseks linna liigestumine enam-vähem kontsentristeks vöönditeks (linnasüda, puissõõr, linnasiire, linnakehis ja linnaääris), mis on eriti tüüpilised vanematele, varem kindlustusvööndiga ümbritsetud linnadele. Uuemate linnade ja linnaosade puhul esineb sageli aktinomorfne põhikuju — linna kujunemine on toimunud tema keskusest lähtuvate peamiste liiklusteede suunas. Esineb veel kolmas tüüp linnu, mis on saanud alguse mitmest eraldi osast, selliste linnade heaks näiteks Eestis on Kohtla-Järve.

Olgugi et enamik linnu pole rajatud ratsionaalse ehitusplaanil alusel ja et siin-seal avaldub palju juhuslikku, pääseb neis ikkagi maksvusele teatav korraldav jõud, mis asetab ilma eelneva teadusliku analüüsita ning seadusandluseta iga nähtuse linnas enam-vähem õigele kohale. Selleks korraldavaks jõuks on linnas objektiivselt eksisteerivad ühiskondlikud vajadused, mille tulemuseks on mitmesuguste asutuste, tööstus- ja transpordiettevõtete, elamurajoonide jne. seaduspärane paigutamine. See toob endaga kaasa eriilmeliste linnaosade kujunemise — nähtus, mis on igale linlasele hästi tuntud.” (Varep 1971)

Sellele linna olemust hästi iseloomustavale osale, milles on kokku võetud Edgar Kanti ning Prantsuse ja Ameerika linnageograafide uurimistulemused, järgneb Tartu linna käsitletu.

Seoses kodu-uurimusliku kogumiku koostamisega Harjumaast (Harju rajoonist) andis Endel Varep selles maastikulise ja asustus-alase iseloomustuse kõrval ka ülevaate Keila linnast (Varep 1974), kus ta oli töötanud juba üliõpilasena Eesti Kirjanduse Seltsi kodu-uurimise toimkonna stipendiaadina (Linkrus, Mardiste 1995: 8). Varep peab Keilat asendi, majandusstruktuuri, välisilme ja ajaloo poolest mitmeti omanäoliseks linnaks ning iseloomustab seda talle omaseks saanud skeemi alusel, peatudes pikemalt ajaloolisel arengul.

Täielikult ajaloolis-geograafilise sisuga, kuid eeltoodust erinevalt ilma kirjandusviideteta (Varepi kohta haruldane nähtus!), on

Viljandi iseloomustus (Varep 1983), mis avaldati linna 700. aasta-päevale pühendatud artiklikogumikus.

Maa-asulatega võrreldes on Varep linnadele pühendanud vähem tähelepanu. Maa-asulate uurimist sai seostada maastike käsitleluga, nii nagu seda juba varem olid teinud Granö ja Tammekann, kuid linnade kui keerukamate organismide uurimine nõudis omaette metoodikat, kus pidi arvestama nii majanduslikke kui ka arhitektuurilisi probleeme. Eestis oli sellelaadse suuna rajanud Edgar Kant, kes aga pidi 1944. aastal kodumaalt lahkuma. Nii katkes Eestis linnauurimise järjepidevus. Alles 1960. aastatel hakati linna uurima majandusgeograafide, majandusteadlaste ja arhitektide koostöös. Mõnevõrra lülitusid uurimisse ka ajaloolased, kes aga tegutsesid eraldi, nimetatud rühmaga liitumata. Endel Varep, kes ametliku tööjaotuse alusel kuulus loodusgeograafide hulka, jäi aga mõlemast rühmitusest kõrvale ning tegutses omaette.

KOKKUVÕTTEKS

Endel Varep, nii nagu tema eelkäijad J. G. Granö ja August Tammekann, käsitles maastikku alati tihedas seoses inimesega (kuigi ta maastikuüksuste piiritlemisel nõukogude koolkonna mõjutusel inimteureid arvesse ei võtnud) ning tundis tõsist huvi asulastiku, eriti maa-asulastiku geograafia vastu. Asulate küsimusi käsitles ta nii metoodiliselt kui ka konkreetsete paikkondade, maastike ning haldusüksuste kaupa. Mõningat tähelepanu pööras Varep ka linnade uurimisele. Kõikides oma asustusalastes töödes pani ta suurt rõhku ajaloolistele asjaoludele. Selle poolest erines ta nii Granöst kui ka oma otsestest õpetajatest Kantist, Markusest ja Tammekannust. Tõsi küll, Granö oli huvitatud geograafilise uurimise ajaloolistest külgedest, kuid ta ei jõudnud Eestis töötatud lühikese aja jooksul seda suunda arendada. See jäi tegemata ka Tammekannul ja Kantil, kes mõlemad tundsid tõsist huvi teemaatilise kartograafia vastu. Endel Varep kartograafiaga otse ei tegelnud, selleks oli omaette õppejõud, küll aga on ta uurinud Eesti kartograafia ajalugu (vt *Mardiste 1999*).

Veel tundis Endel Varep huvi hõimurahvaste maateadusliku uurimise vastu ning toetas selles ettevaatlikult siinkirjutajat. Ka see suund ei jõudnud sõjaeelses Eestis välja areneda, kuigi Mar-

kus oli oma publikatsiooniga etnilise piiri nihkumisest Setumaa sellega teatud määral alustanud. Erinevalt Granöst ja Kantist ei tegelnud Varep ei geograafia teooria küsimustega ega geograafiliste uudisterminite loomisega, nagu näiteks Tammekann. Põhjus on ilmselt nii Varepi õpetlasetuübis kui ka ajastus, mis ei soosinud sellist tegevust. Kõige rohkem ühisjooni võib Varepil näha siiski oma otsese õpetaja Tammekannuga.

Endel Varepi õpetlasetuübi iseärasus peitub selle laiahaardelisuses, mis annab võimaluse juhendada eritemaatilisi üliõpilastöid ning tegelda ise paljude, sealhulgas ka inimgeograafiliste teemadega. Laiahaardelisuse tõttu ei kujunenud Varepil oma koolkonda, mille eelduseks oluks keskendumine teatud sõlmküsimustele. Nii ongi Varep juhendanud vaid nelja lõplikult valminud ja kaitsitud väitekirja. Esimene neist oli inimgeograafia, järgnenud kolm loodusgeograafia valdkonnast. See-eest kogunes tal endal "masendavalt palju" (ühe nõukogudeaegse administraatori väljendus) väiksemaid töid geograafia eri valdkondadest. Nende põhjal oluks võimalik koostada mitmeid monograafiaid, kuid kahjuks polnud talle selleks aega antud. Nii osutusid ka Endel Varepi asustus- ja linnageograafilised artiklid laialipillutuks eri väljaannete veergudele. Lisaks nendele jäi maha olulisi käsikirju, millest nüüdseks on avaldatud Tallinna kesklinna arengut puudutav käsitlus.

Kirjandus

- Beaujeu-Garnier, Jacqueline, George Chabot 1967. *Очерки по географии городов*. Москва
- Brunhes, Jean 1910. *La géographie humaine: Essai de classification positive: Principes et exemples*. Paris
- Christaller, Walter 1933. *Die zentralen Orte in Süddeutschland: Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesamtmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*. Jena
- Eilart, Jaan 1966. Karl Pärnat mälestades. — *Eesti Loodus*, lk 314–316
- Granö, Johannes Gabriel 1920. *Geograafia kui teadus ja ülikooli aine*. Tartu

- Granö, J. G. 1922. Eesti maastikulised üksused. — *Loodus*, lk 105–123, 193–214, 257–281
- Granö, J. G. 1924a. Maastikuteaduse ülesanded ja maastike vormide süsteem. — *Loodus*, lk 171–190, 233–247
- Granö, J. G. 1924b. Ümbrus maateaduse uurimis-esemena. — *Loodus*, lk 499–509
- Granö, J. G. 1925. Maantieteen rajat. — *Terra*, s. 152–159
- Granö, J. G. 1926. Eesti: Orienteeriv ülevaade. — *Eesti: Maa. Rahvas. Kultuur*. Tartu, lk 3–17
- G[r a n]ö, J. G. 1927. Edg. Kant. Tartu linn kui ümbrus ja organism. 280 s., 221 kuvaa, piirrosta ja karttaa. (Liitteenä ranskankielinen selostus: Tartu, etude d'un environnement et organisme urbain.) Tartto 1926. — *Terra*, s. 128–129
- Granö, Olavi 1980. Edgar Kant 1902–1978. — *Terra*, s. 65–66
- H a n g, Vaike 1999. Pilk Endel Varepi arhiivile. — *Professor Endel Varep: Artikleid ja mälestusi*. Tartu: Tartu Ülikool, Geograafia Instituut, lk 91–95
- H o t t e s, Karlheinz, Ruth H o t t e s, Peter S c h ö l l e r 1983. Walter Christaller 1893–1969. — *Geographers: Biobibliographical Studies. Vol. 7*. London—New York, pp. 11–16
- H ä g e r s t r a n d, Torsten 1978. Edgar Kant 21.2.1902–16.10.1978. — *Svensk Geografisk Årsbok*, 54, s. 96–101
- K a n t, Edgar 1923a. Maastik ja ümbrus. Prof. J. G. Granö loengu referaat. — *Loodus*, lk 321–327
- K a n t, E. 1923b. Tartu linna geograafia. Paleograafilise käsituse katse. (Auhinnatöö Tartu Ülikooli raamatukogus)
- K a n t, E. 1924. Tartu linnasüda: Märkusi citymoodustumisest üldse ja Tartus eriti. — *Loodus*, lk 1–12, 82–96
- K a n t, E. 1926. *Tartu: Linn kui ümbrus ja organism: Linnageograafiline vaatlus, ühtlasi lisang kultuurmaastiku morfoloogiale*. Tartu
- K a n t, E. 1927. *Tartu: Linn kui ümbrus ja organism: Linnageograafiline vaatlus, ühtlasi lisang kultuurmaastiku morfoloogiale*. — *Tartu*. Tartu, lk 192–433
- K a n t, E. 1931. *Linnaliste elatisstandardite astendus*. (Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Üllitised, nr 1.) Tartu
- K a n t, E. 1932. *Valga: Geograafiline ja majanduslik ülevaade*. (Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Üllitised, nr 3.) Tartu
- K a n t, E. 1933. Geograafia, sotsiograafia ja antropo-ökoloogia. — *Tartu Ülikooli juures oleva Loodusuurijate Seltsi Aruanded*, XXXIX (4), lk 32–91
- K a n t, E. 1934. Eesti inimökoloogilisest liigestusest ja selle rakendamisest kooligeograafias. — *Loodusevaatleja*, lk 174–177

- K a n t, E. 1935. *Bevölkerung und Lebensraum Estlands: Ein anthropoökologischer Beitrag zur Kunde Baltoskandias*. Tartu
- K a n t, E. 1956a. Johannes G. Granö 14. III 1882–23. II 1956: Mälestuskilde eesti maadeteaduse ja kodu-uurimise rajajast. — *Tulimuld*, lk 254–260
- K a n t, E. 1956b. Johannes Gabriel Granö 14.3.1882–23.2.1956: Några minnesord. — *Svensk Geografisk Årsbok*, 32, s. 163–172
- K a n t, E. 1959. August Tammekann 14.9.1894–23.2.1959: Några minnesord. — *Svensk Geografisk Årsbok*, 35, s. 71–77
- K a n t, E. 1970. Über die ersten absoluten Punktkarten der Bevölkerungsverteilung. Bemerkungen zur Geschichte der thematischen Kartographie. — *Lund Studies in Geography*. (Ser. B. Human Geography, no. 36), S. 1–12
- K a n t, E. 1999. *Linnad ja maastikud*. Tartu: Ilmamaa
- K a r m o, M. 1989. Eduard Markus — eesti rahvusliku maastikuteaduse rajajaid. — *Looduslikud protsessid ja inimõju Eesti maastikus: E. Markuse 100. sünniaastapäevale pühendatud nõupidamise ettekannete lühikokkuvõtted*. Tallinn—Tartu, lk 7–9
- K a u r i, Hans 1978. Edgar Kant mälestustes. — *Rahvuslik Kontakt*, nr 4 (80), lk 5–9
- K e n t s, J. 1933. Prof. dr. J. G. Granö mõjustusist eesti kooligeograafiale. — *Tartu Ülikooli juures oleva Loodusuurijate Seltsi aruanded*, XXXIX (1, 2), lk 101–107
- K u r s, Ott 1983. Kenttätutkimusten perinteet Tarton yliopistossa. — *Terra*, s. 149–150
- K u r s, O. 1988. Geographers in research of the administrative units and administrative division of Estonia. — *Estonia: Geographical Researches*. Tallinn, pp. 93–100
- K u r s, O. 1992a. Eesti rahvusliku maadeteaduse algusaastaist. — *Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat*, 27, lk 149–154
- K u r s, O. 1992b. Scientific heritage of Edgar Kant. — *Estonia: Man and Nature*. Tallinn, pp. 108–128
- K u r s, O. 1994a. August Tammekann teaduses ja kultuuris. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1720–1737
- K u r s, O. 1995a. Endel Varep, 1915–1988. — *GeoJournal*, 35.4, p. 561
- K u r s, O. 1995b. Geograafiaasutused Euroopas ja Eestis. — *Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat*, 29, lk 168–184
- K u r s, O. 1995c. Johannes Gabriel Granö Eestis. — *Akadeemia*, nr 5, lk 1057–1077
- K u r s, O. 1996. Endel Varep (1915–1988) ja Suomi. — *Terra*, 108, s. 53–54

Endel Varep asulastiku uurijana

- K u r s , O. 1997. Walter Christaller. — *Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat*, 30, lk 178–181
- K u r s , O. 1999a. Endel Varep inimasustuse uurijana. — *Professor Endel Varep: Artikleid ja mälestusi*. Tartu: Tartu Ülikool, Geograafia Instituut, lk 13–23
- K u r s , O. 1999b. Mitmekülgne geograaf Eduard Markus. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 2 (105), lk 91–102
- L i n k r u s , Elle 1999. Mõtteid professor Endel Varepi ajaloolis-geograafilisest kartoteegist. — *Professor Endel Varep. Artikleid ja mälestusi*. Tartu: Tartu Ülikool, Geograafia Instituut, lk 83–90
- L i n k r u s , Elle, Heino M a r d i s t e (koost.) 1995. *Professor Endel Varepi triikitööd*. Tartu
- L i n n a v õ i a l e v i kirjelduse kava. 1921. (Eesti Kirjanduse Seltsi Kodu-uurimise Toimkonna väljaanne, nr 3.) Tartu
- M a r d i s t e , Heino 1999. Endel Varep kartograafia ajaloolasena. — *Professor Endel Varep. Artikleid ja mälestusi*. Koost. Jüri Roosaare. Tartu: TÜ Geograafia Instituut, lk 9–12
- M a r k u s , E. 1937. Changes on the Esto-Russian Ethnographical Frontier in Petserimaa. — *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1936*. Tartu, lk 164–176
- M a y e r , Harold M., Clyde F. K o h n 1965. *География городов. Москва*
- P ä r n a , Karl 1940. Põhja-Harjumaa maa-asulastik I. — *Tartu Ülikooli juures oleva Loodusuurijate Seltsi aruanded*, 46, lk 119–166
- R e a , Taimo 1959. Linnade rahvaarvu muutumisest kodanlikus Eestis. — *Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat 1958*. Tallinn, lk 230–237
- R e a , T. 1960. Eesti NSV linnaliste asulate geneetilise klassifikatsioonist (sotsialismieelsel perioodil). — *Geograafia-alaseid töid, I*. (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 88.) Tartu, lk 18–44
- T a m e k a n n , August 1927. Rahvastiku levimine Kirde-Eesti rannikulavamaal. Habilitatsiooni kiri. Tartu
- T a m e k a n n , A. 1929. Outlines of the Distribution of Population in Estonia. With a Population Map 1:1 000 000. — *Tartu Ülikooli juures oleva Loodusuurijate Seltsi aruanded*, XXXV, lk 372–379
- T a m e k a n n , A. 1935. Estlandssvenskarna. Demografiska upplýsingar på grundval av folkräkningarden 1 mars 1934. — *Svio-Estonica*. Tartu, s. 50–79
- T a m e k a n n , A. 1937. *Erläuterungen zu den Karten der Bevölkerungsverteilung in Estland. C. R. du Congrès International de géographie Varsovie 1934*, tome troisième, travaux de la section III. Varsovie
- V a r e p , Endel 1959. *Tartu*. Tallinn

- Varep, E. 1962. Professor A. Tammekannu teaduslikust pärandist. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1960/61*. Tallinn, lk 346–354
- Varep, E. 1966. Maa-asulastik. — *Kodu-uurija käsiraamat*. Tallinn, lk 364–370
- Varep, E. 1968. Karl Pärna. — *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1966*. Tallinn, lk 262–263
- Varep, E. 1971. Linn kui maastik. — *Eesti Loodus*, lk 339–342
- Varep, E. 1974. Keila. — *Harju rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 11.–14. juulini 1974: Artiklite kogumik*. Tallinn, lk 348–353
- Varep, E. 1983. Ajaloolis-geograafilisi piirjooni Viljandi arengust läbi sajandite. — *Kodulinn Viljandi: 700. aastapäevale pühendatud artiklite kogumik*. Tallinn, lk 9–20
- Varep, E. 1985. Asulastik. — *Kingissepa rajoonis*. Tallinn, lk 47–56
- Varep, E. 1987. Asulastik. — *Valga rajoonis*. Tallinn, lk 92–102
- Varep, E. 1999. City moodustumisest Tallinnas. — *Professor Endel Varep: Artikleid ja mälestusi*. Tartu: Tartu Ülikool, Geograafia Instituut, lk 24–56

OTT KURS (sünd. 1939), on lõpetanud TRÜ geograafiaosakonna 1963. aastal. Geograafiakandidaat 1971. a Tartus. Tartu ülikooli inim-geograafia professor, Helsingi ülikooli audoktor. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest” (1990, nr 6, lk 1252–1259), “Ingeri põliselanike saatus” (1990, nr 7, lk 1484–1499), “Krimmitatarlased” (1991, nr 2, lk 321–344), “Hõimud hääbumas: Karjalased Ida-Karjalas” (1992, nr 1, lk 120–136), “Edgar Kanti teaduspärand” (1992, nr 3, lk 578–606), “Euroopa ruumiline taassünd” (1992, nr 5, lk 899–911), “Halduspoliitilised ruumid” (1992, nr 12, lk 2613–2630), “Eesti piirid Euroopa riikide taustal” (1993, nr 3, lk 451–468), “Sakslased Venemaal” (1993, nr 7, lk 1452–1483), “Poliitgeograafia arengulugu” (1993, nr 12, lk 2640–2666), “August Tammekann teaduses ja kultuuris” (1994, nr 8, lk 1720–1737), “Etnilised vähemused ja uusasukad Eestis” (koos Eiki Bergiga, 1995, nr 2, lk 260–275), “Johannes Gabriel Granö Eestis” (1995, nr 5, lk 1057–1077), “Poliitgeograafia Eestis” (1996, nr 1, lk 137–151), “Marid ja Marimaa” (1996, nr 7, lk 1408–1424), “Tartu teadlased ja Vene Geograafia Selts” (koos Linda Kongoga, 1996, nr 11, lk 2284–2296), “Kakskeelne Lotring” (1997, nr 10, lk 2045–2062), “Turgi riikide kohanimed” (1998, nr 5, lk 1036–1051); lisaks 10 arvustust ja järeloõnu ning tõlkeid.

RAHVASTIKU RUUMILINE ÜMBERPAIKNEMINE ÜLEMINEKUPERIOODI EESTIS

Örjan Sjöberg, Tiit Tammaru

SISSEJUHATUS

Eesti iseseisvuse taastamine ning üleminek plaanimajanduselt demokraatlikule ühiskonnakorraldusele on toonud kaasa olulisi muutusi ka rahvastikuprotsessides: niihästi riigi rahvaarvus kui -koostises. Eesti rahvaarv on langenud, peale selle, et loomulik iive on negatiivne, on lakanud varasem suur siseränne ning välisrände saldo on muutunud negatiivseks. See mõjutab rahvaarvu tervikuna, sealhulgas aga eriti linnarahvastikku, sest lahkujate seas on ülekaalus mitte-eestlased, kes elavad peamiselt linnas. Kuid lisaks loomulikule iibele ja välisrändele mõjutab linnastumist ka siseränne.

Ametliku statistika järgi kaotavad linnad rahvastikku ning maapiirkonnad kasvavad siserände arvel (tabel 1). Selline protsess toimus ka 1970. aastatel lääneriikides. Linnade rahvaarvu kahanemine ning maapiirkondade rahvaarvu kasv siserände arvel on leidnud mitmesuguseid põhjendusi nii Eestis kui teistes üleminekuriikides. Esiteks võib see olla jätkuks 1980. aastate keskel alguse saanud maa ja linna rändepöördele (vt nt Kuddo 1988:

Autorid tänavad Rootsi Humanitaar- ja Sotsiaalteaduste Nõukogu ja Rootsi Kuninglikku Teaduste Akadeemiat rahalise toetuse eest.

Aasta	Välisränne Saabujad	Välisränne Lahkujad	Siseränne Maa-linn	Siseränne Linn-maa
1989	12497	12326	38419	25031
1990	8381	12402	24282	21541
1991	5203	13237	14954	16544
1992	3548	37375	14669	19203
1993	2390	16169	14281	16520
1994	1575	9206	11819	13550
1995	1616	9786	13932	16354
1996	1552	7235	15729	18325

T a b e l 1. Ränne Eestis aastatel 1989–1996. Allikas: Statistikaamet.

61; Marksoo 1995: 185–189). Nimelt hakkasid maapiirkonnad 1980. aastatel linnade arvelt rahvastikku juurde võitma. Seda on seostatud mitme teguri koosmõjuga, ent kõige olulisemaks põhjuseks võib pidada ebaefektiivset nõukogude majandussüsteemi, mis vajas väga suurt põllumajanduses töötavate inimeste hulka riigi rahvastiku äratoitmiseks (Parming 1978: 39). Seda näitab ka tollal käivitatud nn toitlustusprogramm. Konkreetsematest teguritest näidatakse esiteks palkade kasvu maapiirkondades, eriti seal, kus asusid jõukamad majandid (Kliimask 1997: 156; 1992: 138). Palkade kasvuga kaasnes oluliselt maaelanikkonna tarbimisvõime, mis hakkas ületama linnaelanike oma (Sarv 1988: 105). Jõukamad majandid suutsid pakkuda saabujatele ka elamispinda (Must, Lõo 1985: 21). Just sissetulekute — palk pluss tulu oma majapidamisest — suurenemise ja elamispinna saamise koosmõju peetakse kõige olulisemaks teguriks, mis käivitas maa ja linna rändepöörde Eestis (Kuddo 1988: 61). Lisaks investeeriti maapiirkondade teenindussfääri (Sillaste 1985: 95), hakati soosima ühepereelamute ehitamist (Volkov 1980: 72), suurlinnades karmistusi sissekirjutuspiirangud (Marksoo 1995: 187) ning suurlinnade ettevõtetele kehtestati range tööjõulimiit (Marksoo 1988: 70). Et siseränne suurlinnadesse muutus keeruliseks, sai maa ja linna rändepöörde alguse just suurematest linnadest (Marksoo 1988: 71).

Millega seletada samasugust olukorda nüüd, kui need tegurid ei ole enam olulised? Eelkõige on põhjuseks toodud ülemineku-

perioodi majandusprotsesside mõju. Selle seisukoha pooldajad väidavad, et kuni kaks viiendikku rahvastikust kannatab majanduse liberaliseerimise negatiivsete mõjude käes (Harter, Jaakson 1997: 488) ning nii on linnadest väljakolimine osa ellujäämisstrateegiast, s.t vajadusest vähendada ühelt poolt eluasemekulusid ning teiselt poolt tegelda omatarbelise põllumajandusega. Juhul kui see oleks Eestis nii, oleks tegemist samasuguse olukorraga, mida on täheldatud teistes üleminekuriikides, näiteks naaberriikides Lätis (Markausa 1997) ja Venemaal (vt nt Mitchneck, Plane 1995: 26–27; Wegren 1995: 880–885).

Teiselt poolt on arvatud, et tegemist on pigem sissekirjutussüsteemist tuleneva nähtusega ning fiktiivsete väljakirjutuste, mitte tegeliku elukohavahetusega. Rändestatistika aluseks on sissekirjutus, mis ei ole aga 1992. aastast enam kohustuslik (Katus jt 1997: 181). Näiteks Ann Marksoo (1994: 6) leiab, et kommunaalkulude vähendamiseks kirjutatakse ennast linnast välja. Ka Eesti Statistikaamet märgib, et kõrged eluasemekulud linnades võisid 1990. aastate alguses aidata kaasa fiktiivsele väljakirjutamisele linnadest maapiirkondadesse (*Eesti rahvastik...* 1996: 13). Juhul kui see on tõepoolest nii, siis ei kajasta rändestatistika tegelikku olukorda.

On veel teisigi põhjusi, mis teevad rändeandmestiku kahtlaseks. Vastupidiselt endises Nõukogude Liidus valitsenud tavale põhineb sissekirjutus tänases Eestis elukohavahetajate vabatahtlikul otsusel. Sissekirjutuse puudumine või tegeliku ja sissekirjutusjärgse elukoha mittekattumine ei too endaga kaasa probleeme ning nii on motiivid uude elukohta sissekirjutamiseks nõrgad, eriti kui sellega kaasneb hulk bürokraatlikku asjaajamist. Tegelikult ei ole rändestatistika kaheldavuses midagi uut. Samasugused probleemid olid Eestis ka sõdadevahelisel ajal (Ainsaar 1997: 44) ja varemgi (Pullat 1992: 32) ning need on olemas ka teistes arenenud riikides.

Kahtlus, et ametlikud andmed, mis näitavad Eesti linnade rahvastiku kaotust maapiirkondade kasuks, ei pruugi tõele vastata, süveneb, kui asetame rändeprotsessid üleminekuriikide majanduses toimuvate struktuursete muutuste taustale. Nende muutus-

te tulemusena on uued töökohad tekkinud peamiselt suuremates linnades ning töökohtade kadumine on seotud maapiirkondadega (Musil 1993: 903–904; Puur 1997; Eamets, Philips 1998). Samal ajal on tööstustöökohtade kahanemist pehmenanud mitteeestlaste väljaränne. Pealegi on suurlinnades lihtsam leida uut tööd tänu teenindussektori kasvule (Marksoo 1994: 7, 10).

Nii võib uurida hüpoteesi, kas domineeriv Eesti siserände vool suundub pigem linnadest maapiirkondadesse või vastupidi. Artikli eesmärgiks on analüüsida siserännet ja sellega kaasnevat rahvastiku ruumilist ümberpaiknemist üleminekuperioodi Eestis, kasutades selleks alternatiivseid andmeallikaid ehk küsitlusuuringut. Peale selle on küsitlusuuringu eesmärgiks analüüsida — niivõrd kui see on võimalik — ametliku statistika usaldusväärsuse pii-re. Korraldasime Emori kaasabil 1997. aasta jaanuaris küsitluse Eesti tööealise elanikkonna seas. Vaadeldavaks perioodiks oli ajavahemik 1989. aasta jaanuarist kuni 1997. aasta jaanuarini ning küsimused käsitlesid respondentide rändelugu 1990. aastatel.

Kõigepealt anname ülevaate küsitlusandmestikust, millel põhineb käesolev uurimus. Seejärel analüüsime siserännet ja selle registreerimist. Viimases osas anname ülevaate rahvastiku ruumilisest ümberpaiknemisest ja elukohavahetuse motiividest ning põhjustest, miks rände registreerimine on 1990. aastatel kiiresti vähenenud.

ÜLEVAATE ANDMESTIKUST

Et rändestatistika põhineb sissekirjutusel, mis ei ole enam kohustuslik, püüame järgnevalt Emori küsitluse põhjal analüüsida võimalikke probleeme, mida selline olukord on endaga kaasa toonud ning kuivõrd see mõjutab siserände tegelike arengusuundade kajastamist. Lisasime inimeste rändelugu puudutavad küsimused Emori igakuisele nn Omnibuss-küsitlusele. Küsitlus toimus 1997. aasta jaanuaris ning hõlmas 1001 tööealise inimese (vanuses 15–74) elukohavahetusi alates 1989. aasta rahvaloendusest (täpsema ülevaate saamiseks küsitlusandmestikust vt Sjöberg, Tammaru 1999). Arvestades uuringu retrospektiivset iseloomu, võib valim

olla kahel viisil mõjutatud. Esiteks ei pruugi vastajad enam täpselt mäletada kõiki elukohavahetusi. Teiseks on küsitletud rühm representatiivne küll küsitlusmomendil, kuid mitte teistel ajahetkedel, sest rahvaarv ja struktuur on üleminekuperioodi käigus muutunud. Kolmas olulisem probleem seisneb vanusrühmas endas: see ei hõlma kõiki inimesi, sest arvesse ei ole võetud alla 15-aastasi lapsi ega üle 75-aasta vanuseid pensionäre.

Küsimustikku lisasime omalt poolt seitse küsimust. Esimesed kaks olid seotud praeguse elukohaga ning küsisime, kas 1989. aasta algusest on toimunud elukohavahetusi. Järgnevad küsimused adresseeriti nendele vastajatele, kes olid elukohta vahetanud. Kolmas määratles elukoha seisuga 1. jaanuaril 1989 ning neljas hõlmas kõiki elukohavahetusi alates 1989. aastast kuni küsitlus hetkeni. Silmas ei peetud mitte ainult elukohavahetuste arvu, vaid ka seda, millal, kuhu linna/valda suunduti ja mis tüüpi on uus eluase ning kas elukohavahetus registreeriti ka ametlikult või mitte. Viimased kaks küsimust olid suunatud kõikidele vastajatele ning nendes soovisime esiteks teada, kas inimeste praegune tegelik ja sissekirjutusjärgne elukoht langevad kokku. Juhul kui ei langenud, siis palusime seda lahtise (s.t ilma vastusevariantideta) küsimuse abil lühidalt põhjendada. Lisaks oli analüüsides võimalik toetuda Emori Omnibuss-küsitluse sotsiaaldemograafilisele representatiivsusele.¹

Üldiselt vastati kõikidele küsimustele, tüüpiliselt oli vastamise protsendiks 97–99%. Erandiks oli ainus lahtine küsimus, kus tundsiime huvi tegeliku ja sissekirjutusjärgse elukoha lahknevuse põhjuste kohta. Ainult 64% vastanutest andis sellele küsimusele analüüsikõlblikke vastuseid.

¹Omnibuss-küsitlus on kaks korda kuus korraldatav uuring, mille käigus küsitletakse 500 Eesti elanikku vanuses 15–74 aastat. Vastajad leitakse juhuvaliku teel ning küsitlus on selles vanusegrupis representatiivne. Küsimustik pannakse kokku eri tellijate poolt soovitud teemadest.

SISERÄNNE JA SELLE REGISTREERIMINE

Kokku vastas küsimustele 1001 inimest vanuses 15–74 (tabel 2). Nendest 319 oli ajavahemikus jaanuarist 1989 kuni jaanuarini 1997 vähemalt ühe korra elukohta vahetanud. Enamik elukohavahetajatest — kuus inimest kümnest — asus elama samas linnas või vallas ehk elukohavahetus toimus kohaliku omavalitsusüksuse piirides. Ajavahemikul 1989–1996 kolisid elukohta vahetanud keskmiselt 1,5 korda. Nagu öeldud, olid valdavaks elukohavahetused ühe valla või linna piirides.

Vanus	Elukohta vahetajad	Paiksed	Sissekirjutusjärgses elukohas elavad inimesed	Sissekirjutusjärgses elukohas mitteelavad inimesed
15–19	36	64	83	17
20–24	63	34	72	28
25–29	63	37	73	27
30–34	50	50	87	13
35–39	30	70	90	10
40–44	23	77	97	3
45–49	28	73	95	5
50–54	12	88	96	4
55–59	16	84	97	3
60–64	17	83	99	1
65–69	11	89	99	1
70–74	12	88	100	0

T a b e l 2. Üleminekuperioodil elukohta vahetanute ja paiksete ning sissekirjutusjärgses elukohas elavate ja mitte-elavate inimeste vanusstruktuur (protsent vastavast vanuserühmast). Allikas: Emori Omnibuss, jaanuar 1997.

Nii vanus, perekonnaseis, haridustase kui sissetulek mõjutavad rännet. Rände intensiivsus on kõige kõrgem nooremas vanusegrupis (s.o kuni kolmekümnendate eluaastate keskpaigani), langeb seejärel kiiresti ning tõuseb pensionieas taas. Jagades elukohavahetajad kahte rühma — kohalikeks ja mittekohalikeks elukohavahetajateks, muutub vanuse selektiivne roll veelgi märgatavamaks. Mittekohalike ehk valla/linna administratiivpiire

ületavate elukohavahetajate hulgas on noori inimesi kõige rohkem. Vanuserühmas 20–34 on mittekohalike elukohavahetajate hulk kaks korda suurem kui linna või valla piires elukohta vahetanute oma. Kõikides teistes vanuserühmades on olukord vastupidine ehk teiste sõnadega, ülekaalus on kohaliku omavalitsusüksuse sees elukohta vahetanud inimesed. Ka pensioniea saabumisega seotud ränne on põhiliselt kohalikku laadi.

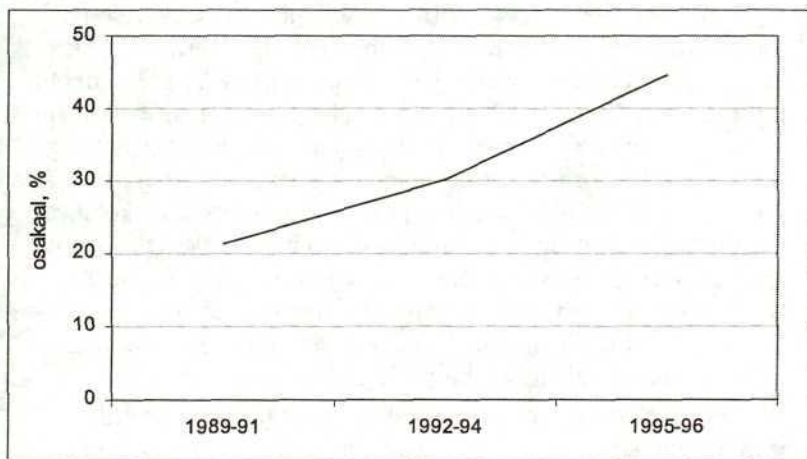
Perekonnaseisu analüüsidest võib märkida, et üksi elavate inimeste osakaal ei ole elukohavahetajate seas kuigivõrd suurem kui paiksete seas. See viitab asjaolule, et üksi elavate inimeste kalduvus elukohta vahetada ei ole suurem kui teistel. Kuigi esialgu võib selline tulemus tunduda ootamatuna, on see seletatav rahvastiku demograafilise struktuuriga: vanemate ja üksikute naiste (k.a leskede) osakaal ühiskonnas on väga suur, nende rändeintensiivsus aga mitte. Üksikute noorte inimeste rändeintensiivsus on samas väga kõrge.

Ka haridustaseme mõju rände protsessidele on oluline, kuid see on teatud määral seotud rahvastiku vanusstruktuuriga. Madalama haridustasemega inimeste hulgas, kelle seas on rohkem vanema põlvkonna esindajaid, on ka elukohavahetajate arv väiksem. Rühm, kus haridus mängib kõige olulisemat rolli, on kutsekeskharidusega või keskeriharidusega inimesed. See kategooria moodustab kolmandiku kõikidest elukohavahetajatest ning on domineeriv nende hulgas, kes on kolinud üle kohaliku omavalitsusüksuse piiri. Haridus muutub oluliseks teguriks ka sel juhul, kui me teeme vahet kohalike ja mittekohalike elukohavahetajate vahel: madalama haridustasemega inimesed kalduvad sagedamini kolima kodulinna või -valla piirides. Keskeriharidusega inimeste hulgas ei ole vahet kohaliku ja mittekohaliku rände vahel. Keskeriharidusega ja kõrgharidusega vastanute seas on keskmisest kõrgem mittekohalike elukohavahetajate osakaal.

Rände seab oma piirid ka sissetulek: mida väiksem on sissetulek pereliikme kohta, seda väiksem on elukohavahetajate osakaal. Pereliikmed, kelle kuusissetulek oli 1997. aasta alguses väiksem kui 1500 krooni inimese kohta, kaldusid kolima harve mini ja siis ka põhiliselt omavalitsusüksuse piirides. Need, kelle

sissetulek oli sellest summast suurem, kolisid sagedamini kaugemale ja nende kolimise tõenäosus on samuti suurem.

Käesoleva uurimistöö üheks tähtsamaks eesmärgiks oli analüüsida seoseid tegeliku ja sissekirjutusjärgse elukoha vahel. Küsitlusandmestikust selgub, et tegeliku ja sissekirjutusjärgse elukoha erinevus on seotud samahästi kui ainult elukohavahetajatega ning üleminekuperioodil elukohta mittevahetanud inimeste osas on tegeliku ja sissekirjutusjärgse elukoha kokkulangevus peaaegu täielik. Kokku registreeriti uuritavas rühmas ajavahemikus 1989–1996 ametlikult ainult 65% elukohavahetustest. See tähendab, et 65%-ga tegelikest rändejuhtudest kaasnes ka sissekirjutuse muutumine. Kui see on nii, siis kajastab rändestatistika 2/3 tegelikest elukohavahetustest.

Joonis 1. Rände mitteregistreerimise dünaamika. Allikas: Emori Omnibuss, jaanuar 1997.

Analüüsidest rände registreerimise dünaamikat, on tulemused samuti aimatavad: rände mitteregistreerimine kasvab pidevalt (joonis 1). Rände registreerimine oli vaatamata totalitaar-

sele ühiskonnakorraldusele olnud probleemiks juba Nõukogude ajal (Anderson, Katus, Silver 1994: 10; Rõbakovski 1973: 22; 1987: 86). Näiteks jäi sageli täitmata väljarände talong või vastupidi: väljaregistreerimisele ei järgnenud väljarännet, nii et sisse- ja väljakirjutus ei langenud kokku. Lisaks oli külanõukogudes majapidamisraamatute pidamine sageli puudulik. Kolmandaks ei hõlmanud rände registreerimine sõjaväelasi. Neljandaks esines endises N. Liidus omaalgatuslikku ehitustegevust ning inimesed, kes sellistesse majadesse elama asusid, ei saanud ennast sisse kirjutada. Iseseisvas Eestis ei ole sissekirjutus enam kohustuslik ja nii on sissekirjutuste aste langenud väga kiiresti ning nüüd registreerivad rände üksnes pooled elukohavahetajatest.

See tähelepanek viib varasemate seisukohtadega vastuolus olevale järeldusele: s.t tegeliku ja sissekirjutusjärgse elukoha mittekokkulangemine ei ole seotud eeskätt fiktiivsete majanduslikel põhjustel tehtud väljakirjutustega (näiteks seoses sooviga vähendada kommunaalkulusid), kuna üleminekuperioodi paiksete inimeste seas langevad tegelik ja sissekirjutusjärgne elukoht peaaegu alati kokku. Pealegi on kulude arvestamise süsteem inimeste arvu pealt asendunud üha enam kulude arvestamisega tegeliku tarbimise pealt, mis vähendab veelgi sellise argumendi kaalu. Samas on käärid tegeliku ja sissekirjutusjärgse elukoha vahel kiiresti suurenenud just viimastel aastatel. Seega tuleb otsida teisi põhjusi, nt on suhtumine sissekirjutusse tõenäoliselt üheks osaks väärtushinnangute muutumisest üleminekuperioodi Eestis (vt nt Lauristin, Vihalemm 1997). Rände registreerimata jätmise põhjuste juurde tuleme artikli ülejäärmises osas.

Võrreldes nende inimeste sotsiaal-demograafilist profiili, kes elavad seal, kus nad on sisse kirjutatud, nende omaga, kes ei ela, selgub, et selline eristus langeb hästi kokku üleminekuperioodi elukohavahetajate ja paiksete inimeste sotsiaaldemograafilise profiiliga. See on ka loogiline, sest tegeliku ja sissekirjutusjärgse elukoha erinevused on üleminekuperioodil suurimad ühelt poolt elukohta vahetanud ja teiselt poolt paiksete inimeste vahel. Samas on siiski ka teatud erinevusi. Esiteks, meeste hulgas esineb registreerimata jätmist mõnevõrra rohkem kui naiste seas. Teiseks,

kõige mobiilsem vanuserühm on 20–29-aastased — seetõttu elab vaid kolmveerand selle rühma esindajatest tegelikult seal, kuhu nad sisse on kirjutatud (tabel 1). Rändeintensiivsus kasvab taas pensionieas, kuid see kajastub ka sissekirjutusstatistikas. See näitab, et vanema põlvkonna inimeste seas on säilinud harjumus tegelikke elukohavahetusi registreerida. Kolmas huvitav seos ilmneb hariduse ja rände registreerimise vahel. Kõrgema haridusega inimeste seas on elukohavahetust registreerinud inimeste osakaal suurem kui tööealise elanikkonna hulgas tervikuna.

RAHVASTIKU RUUMILINE ÜMBERPAIKNEMINE

Vaatame rahvastiku ruumilist ümberpaiknemist nii asustusvõrgu eri tasandite kui piirkondade lõikes. Rahvastiku liikumises on toimunud selged nihked ning tänu rände selektiivsele registreerimisele lahknevad need osaliselt ametliku statistika andmetest. Tegelikuses on siseränne aidanud kaasa linnade kasvule ehk teiste sõnadega on ülekaalus olnud liikumine maapiirkondadest linnadesse. Sellist tegelikku rändesuunda on prognoosinud ka teised autorid (Marksoo 1995: 191–192; Unwin 1997: 300), kuigi vastavaid uurimusi pole varem tehtud. Linnadesse suunduv voolus on ülekaalus noored. Tähelepanu väärivaid erinevusi esineb linnast maale ja maalt linna rändes ka rahvuslikus mõttes.

Linnade kasv on üleminekuperioodil seotud peamiselt eestlaste ruumilise ümberpaiknemisega — eestlased moodustavad 90% kõikidest linna elama asunud inimestest. Tõsiasi, et eestlased on olulisel määral 1990. aastate linnastumisprotsessi kandjad, peegeldab varasema linnastumise rahvusselektiivsust. Nõukogude ajal Eestisse saabunud immigrandid suundusid suures osas tööstuslinnadesse ning eestlaste ränne maalt linna ei olnud eriti intensiivne teiste arenenud riikidega võrreldes, mistõttu oli 1989. aasta rahvaloenduse ajaks kujunenud olukord, kus mitte-eestlastest elas iga üheksas inimene linnas, kuna eestlaste seas oli linnaelanikke 60%. Nii võib tõdeda, et Nõukogude okupatsiooni aeg jättis vaadatavate linnade kiirele kasvule linnastumiseks lääneriikide mõttes veel piisavalt ruumi.

Lisaks on oluline märkida, et uude elukohta sissekirjutamist mõjutavad veel teisedki tegurid. Maale kolinud inimeste hulgas on elukoha registreerijate arv oluliselt kõrgem kui linnadesse saabunutel. Aastatel 1989–1996 kirjutas end uude elukohta sisse 84% maale elama asunud isikutest, kuna linna kolinate hulgas oli vastav näitaja 58%. See erinevus seletab ühtlasi, miks sissekirjutustel ehk rände registreerimisel põhinev rändestatistika ei saa rändesuundi kuigi täpselt kajastada. Rände registreerimise erisus maalt linna ja linnast maale suunduvast rändes sunnib küsima, mis on sellise olukorra tekkepõhjuseks. Selle küsimuse juurde naaseme allpool, enne vaatame aga rahvastiku ruumilises ümberpaiknemises toimunud muutusi.

	Saabujad	Lahkujad	Saldo
Tallinn	26	16	+10
Suuremad linnad (Tartu, Pärnu, Narva, Kohtla-Järve)	19	14	+5
Maakonnakeskused	19	19	0
Ülejäänud linnad	17	21	-4
Maapiirkonnad	19	30	-11
Kokku	100	100	0

T a b e l 3. Rahvastiku ümberpaiknemine asustusvõrgu tasanditel (protsent mittekohalikest elukohavahetustest). Allikas: Emori Omnibuss, jaanuar 1997.

	Saabujad	Lahkujad	Saldo
Põhja-Eesti	51	41	+10
Kesk-Eesti	19	13	+6
Virumaa	10	7	+3
Lõuna-Eesti	12	16	-4
Lääne-Eesti	8	23	-15
Kokku	100	100	0

T a b e l 4. Rahvastiku regionaalne ümberpaiknemine (protsent mittekohalikest elukohavahetajatest, 1989–1996). Allikas: Emori Omnibuss, jaanuar 1997.

Analüüsisides rännet asustusvõrgu eri tasanditel, selgub, et domineeriv ei ole mitte lihtsalt maalt linna ränne, vaid mida suurem on linn, seda suurem on tema rändekasv (tabel 3). Ka regionaalset² nihked rahvastiku paiknemises on küllaltki selgepiirilised (tabel 4). Siserände arvel on kõige rohkem kasvanud Põhja-Eesti. See on teatud mõttes “loomulik” tänu Tallinna mõjule. Suurem osa saabujatest pärineb Lääne-Eesti maakondadest, kust Tallinn on varemgi rahvastikku saanud (Tonsiver 1975: 55). Teiseks kasvualaks on Kesk-Eesti. Selle piirkonna kasvu mõjutab peamiselt Lõuna-Eesti keskus Tartu. Kolmas regioon, kus rahvastiku kasv on siserände arvel pigem positiivne kui negatiivne, on Virumaa. Samas on selle piirkonna rändevood teiste regioonidega võrreldes kõige tagasihoidlikumad ning positiivne rändesaldo on tingitud pigem vähesest väljarändest kui suurest siserändest. Piirkonnad, mis siserände arvel rahvaarvu selgelt kaotavad, on Lõuna- ja Lääne-Eesti. 1980. aastatel, kui toimus pööre Eesti siserändes ning maapiirkondade rahvaarv hakkas kasvama, oli aga just Lääne-Eesti üheks elukohavahetajate (peamiselt eestlaste) meelisalaks (Kuddo 1988: 61; Marksoo 1990: 64; 1992: 145; 1995: 185–189). Seejuures pärines suurem osa saabujatest Põhja-Eesti linnadest, eelkõige Tallinnast. Küsimusele, kas praegu on tegemist nende inimeste osalise tagasirändega, ei ole võimalik kahjuks käesoleva uurimuse raames vastata, sest andmestik ei hõlma inimeste varasemat rändelugu. Küll aga meenutab praegune olukord 1980. aastate eelset aega, kui Põhja-Eesti, eelkõige Tallinna kasv seondus suurel määral Lääne-Eesti regiooniga (Marksoo 1984: 48; Tonsiver 1975: 55).

²Regioonid vastavad Emoris kasutusel olevale klassifikatsioonile, sest valim on represntatiivne just nende regioonide suhtes. Põhja-Eesti moodustavad Harju, Rapla ja Järva maakond; Lääne-Eesti — Saare, Hiiu, Lääne ja Pärnu maakond; Lõuna-Eesti — Valga, Võru, Põlva ja Viljandi maakond; Kesk-Eesti — Tartu ja Jõgeva maakond ning Virumaa — Ida-Viru ja Lääne-Viru maakond.

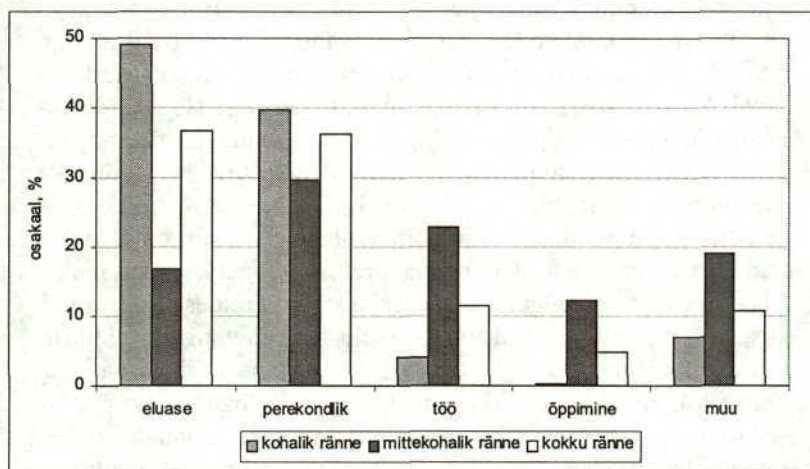
RÄNDE- JA SELLE MITTEREGISTREERIMISE PÕHJUSED

Esitasime küsimuse, millest tulenevad erinevused maalt linna ja linnast maale rände registreerimises. Sellele küsimusele aitab vastust leida rände mitteregistreerimise ja rändepõhjuste analüüs. Rände mitteregistreerimise põhjuste küsimus oli ainus lahtine küsimus ja nii jäi vastamise protsent kahjuks madalaks (64%). Siiski võib saadud vastuste põhjal anda esialgseid hinnanguid. Kõige olulisemale kohale tõusevad omandiküsimustega seotud põhjused. Inimestel, kes asuvad elama üürikorteritesse, ei ole enamasti võimalik ennast sisse kirjutada isegi siis, kui nad seda sooviksid. Üürikorterites elavad sagedamini noored inimesed ning üürikorteritesse asuvad sagedamini elama ka maalt linna elama asuvad inimesed. See on ka põhjuseks, miks maalt linna elama asunud (noored) inimesed on elukohavahetusi oluliselt vähem registreerinud kui linnast maale tulijad.

Tallinnasse saabunud noortel on kõige raskem endale kohe eluaset osta ja nii on üürikorterites elavate inimeste arv pealinna saabunute seas kõrgeim. Seega jääb kahjuks kõnealune inimrühm objektiivsetel põhjustel välja ka ametlikust statistikast. Teised olulisemad rände mitteregistreerimise põhjused on mitu elukohta, ajutine elamine jne, mis kõik viitavad kaudselt sellele, et inimesed kas lihtsalt ei pea vajalikuks või ei viitsi ennast tegelikku elukohta sisse kirjutada. Kuid ka sellele, et suurenenud on n-õ ratastel elavate inimeste arv, kelle elu- ja töökoht asuvad eri paigus.

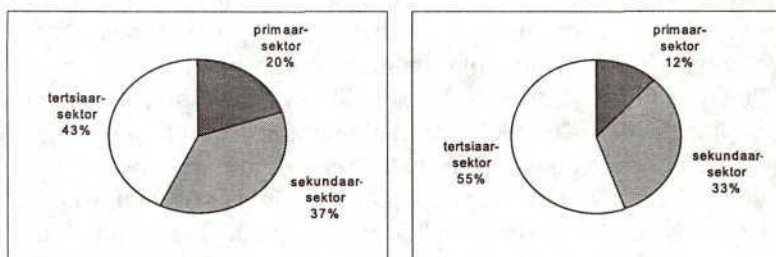
Järgnevalt analüüsimise elukohavahetuse põhjusi ning seejärel rände registreerimise ja elukohavahetuste põhjuste omavahelisi seoseid. Peamised elukoha vahetamise põhjused võib jagada nelja suurde rühma: eluasemega seotud, perekondlikud, tööga ja õppimisega seotud asjaolud. Seejuures on põhimõtteline erinevus rändepõhjustes kohalike ja mittekohalike elukohavahetajate vahel (joonis 2). Kohalike elukohavahetuse motiividest moodustavad suure osa eluasemega seotud põhjused ning neile järgnevad perekondlikud põhjused. Mittekohalike elukohavahetuse motiivide osas on eluasemega seotud põhjused alles kolmandal kohal. Olulisimaks on tõusnud perekondlikud põhjused ning palju maha ei

jää ka tööga seotud motiivid. Tööga seotud põhjuste osakaalu suurenemine on kooskõlas rändesuundadega ehk maalt linna rände domineerimisega rahvastiku ruumilises ümberpaiknemises. Seda järeltust toetavad muutused Eesti tööhõivestruktuuris (joonis 3). Põllumajanduses on tööhõive märkimisväärselt langenud. Tegemist oli sotsialistliku, ülepaistatud sektoriga, mis Eestis võimendus selletõttu, et Eesti varustas põllumajandussaadustega ka teisi endise N. Liidu piirkondi, eelkõige Leningradi. Lisaks oli põllumajanduses eriti märkimisväärselt ülepaistatud administratiivne ja teenindav personal (Must, Lõo 1985: 80). Samas on ülemineku perioodil kasvanud teenindussektor, eriti kaubandus. Kaubandus- ja teenindusettevõtete asukoht on seotud turule orienteeritusega ja nii võib arvata, et mida suurem linn, seda enam on ta majanduse struktuursetest muutustest kasu saanud.

Joonis 2. Rändepõhjused. Allikas: Emori Omnibuss, jaanuar 1997.

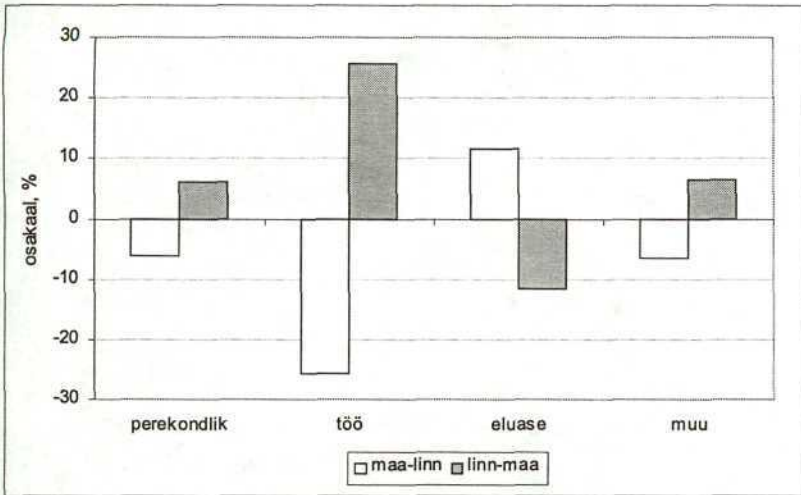
Maaelu muutused saavad veelgi ilmsemaks, kui lisame tööhõive muutusele sissetulekute muutused. 1980. aastatel tõusid palgad põllumajanduses kõrgemale kui tööstuses ja teeninduses.

Joonis 3. Tööhõive struktuur Eestis 1989. ja 1995. aastal. Allikas: Eesti tööjõu-uuring 1995.

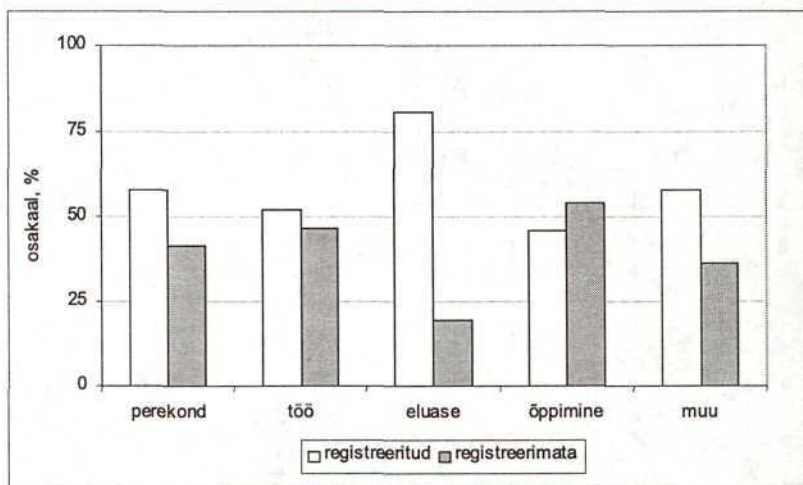
Veelgi enam, maal oli võimalik saada suurt lisisissetulekut oma majapidamisest, mistõttu maaelanikud muutusid jõukamaks kui linlased. Üleminekuaja majanduse struktuurimuutused mõjutasid seetõttu maaelanikkonda kõige tugevamini, sest 1990. aastatel on palgad põllumajanduses langenud kõige madalamale (Marksoo 1994: 13–14). Kõige valusamalt puudub see endisi majandikeskusi, mis sotsialismiperioodi lõpuks olid kujunenud üheks peamiseks siserände sihtpunktiks. Samas tuleb tõdeda, et õnneks saabus N. Liidu lõpp piisavalt vara. Iga järgnev aasta oleks veelgi paisutanud sotsialistlikku põllumajandust Eestis ning muutnud postsotsialistliku üleminekuaja reformid veel keerulisemaks. Maapiirkondade arenguraskused linnadega võrreldes ilmnevad ka siis, kui vaadelda maa ja linna vaheliste rändevoogude põhjust. Enamiku põhjuste osas rändevood maalt linna ja linnast maale kompenseerivad vastastikku teineteist, kuid tööga seotud põhjused on need, mis toovad kõige enam inimesi maalt linna ja väikelinnadest suurematesse (joonis 4). Lisaks on rahvastiku kontsentreerumise taga veel õppimise ja abiellumisega seotud ränne. Nii meenutab praegune rändepilt vägagi 1980. aastate eelset linnastumist (vrd Marksoo 1974).

Tööga seotud põhjused on põhilised just suurematesse linnadesse elama asumisel. Tallinnas tulevad esile ka perekondlikud, eelkõige abiellumisega seotud põhjused. Kui Tallinnas ja väljaspool Tallinna elavad inimesed asuvad koos elama, on vä-

Joonis 4. Rändepõhjused rändesuundade lõikes. Allikas: Emori Omnibuss, jaanuar 1997.

ga tõenäoline, et kooselukohaks valitakse pealinn. Nii näitavad perekondlikud põhjused ka tegelikult varjatult inimeste eelistusi elada Tallinnas, kus kõik võimalused, eriti seoses töö saamisega, on suuremad. Abiellumismotiiviga rände puhul Tallinnasse tuleb esile tuua veel naiste suurt osakaalu selles. See, et eriti just naised suurlinnadesse kolivad, ei ole uudne nähtus (vt Marksoo 1984: 102), mistõttu 1970. aastate algusest räägitakse nn pruudi-probleemist maal ja väikelinnades (Marksoo 1988: 69; 1990: 58). Varem kompenseeris naiste lahkumist maalt ja väikelinnadest teatud määral õppimisjärgne suunamine (Marksoo 1984: 108–109). Nüüd sellist rändemehhanismi muidugi pole. Kuigi väikelinnade rahvaarv tervikuna siserände arvel väheneb, on ometi olemas üks, nimelt eluasememotiiv, mis soodustab ka positiivseid rändevooget väikelinnadesse. Väikelinnades on eluaseme soetamine märkimisväärselt odavam kui suurlinnades ning nii on see kõige olulisem tegur, millega on võimalik inimesi meelitada elama nendes linnadesse.

Joonis 5. Rändepõhjuste ja rände registreerimise vahelised seosed. Allikas: Emori Omnibuss, jaanuar 1997.

Lõpuks analüüsime ka rändepõhjuste ja rände registreerimise vahelisi seoseid. Pilt, mis ilmneb jooniselt 5, pole üllatav: kõige paremini registreeritud rände liigiks on eluasemega seotud põhjused. Seda seetõttu, et muude põhjuste osas on enam üürikorteritesse elama asunud inimesi, eluaseme puhul on tegemist aga valdavalt omanikega ning see on ka põhjuseks, miks see rändeliik on kõige paremini registreeritud. Kõige vähem on aga registreeritud õpingute ja tööga seotud rännet.

KOKKUVÕTE JA JÄRELDUSED

1992. aastal kirjutas Ann Marksoo 1980. aastate rändeprotsesside kokkuvõtteks, et 1990. aastad peavad näitama, kas maa ja linna rändepöörde on ajutine või mitte. See küsimus oli täpselt sama mis lääneriikideski (Champion 1989). Ning nii nagu lääneriikides, nii võime ka Eestis tõdeda, et tegemist oli ajutise nähtusega. Rahvastiku ruumilises ümberpaiknemises on jälle ülekaalu saa-

nud koondumine (suurtesse) linnadesse. Veelgi enam — Eesti arengu seisukohast oli positiivne, et sotsialistliku põllumajanduse hiilgeperiood jäi lühikeseks, muidu oleks üleminekuaja reforme oluliselt raskem läbi viia. Lisaks maa—linn rändesuundadele võime käesoleva uurimuse põhjal teha järgmised olulised järeldused.

1. Rändestatistika põhineb sissekirjutusel, sissekirjutuste arv on aga üleminekuperioodil kiiresti vähenenud. Nii ei ole rändestatistika kehv tase seotud eeskätt halva andmekogumisega, vaid andmekogumise aluseks oleva sissekirjutuse süsteemiga, mis enam ei toimi.
2. Sissekirjutuste vähenemine ei vähenda üksnes tegelikke rändemahte, vaid muudab problemaatiliseks ka rändesuundade analüüsimise. Nimelt selgus, et mitmed tegurid viivad selleni, et kolimine maalt linna on oluliselt halvemini registreeritud kui linnast maale. Kõige tagasihoidlikumaks jääb seejuures pealinna suunduva rändevoo kajastamine.
3. Käesolev uurimus võimaldab osalt määratleda ka statistika usalduspiire. Kõigepealt: kui jätta välja noorte inimeste ränne (noored on küll rändes domineerivad), võib teiste vanuserühmade rännet piisava täpsusega analüüsida. Näiteks on rahvastiku vananemise taustal kindlasti väga huvitavaks teemaks vanurite ränne, mille analüüs oleks kahtlemata väga oluline ja vajalik. Et ametlik statistika hõlmab ka rändepõhjust, võib piisava usaldusväarsusega analüüsida ka nende inimeste rühma, kes on elukohta vahetanud eluasemega seotud põhjustel.
4. Üleminekuperioodi rahvastiku ruumilist ümberpaiknemist on iseloomustanud rahvastiku koondumine: mida suurem linn, seda suurem kasv siserände arvel. Suurim inimeste koondumine on toimunud seetõttu Tallinna ja väiksemal määral Tartusse. Regionaalselt on toimunud rahvastiku koondumine Põhja-Eestisse. Peapõhjused, mis inimesi maalt linna ja väiksematest linnadest suurematesse toovad, on seotud tööga või siis perekondlikud.

Käesolev uurimusega saame küll täpsema ülevaate rahvastiku ruumilisest ümberpaiknemisest üleminekuajal, kuid samas jäävad vastamata paljud olulised küsimused. Peamiselt seepärast, et kü-

sitlusuuring on oma ulatuselt paratamatult piiratum kui üleüldine rände pidevregistreerimine, ning andmete süvaanalüüs takerdub siin andmemahatude väiksuse taha. Nii ei ole näiteks võimalik täpsemalt analüüsida Tallinna ümbruses alguse saanud suburbaaniseerumise ehk linnast välja ühepereelamutesse kolimise protsessi. Siiski võib öelda, et kuigi maastikupildis on protsess domineeriv, siis rändevogude seisukohast on tegemist (veel) teisejärgulise protsessiga.

ARUTELU

Käesolev Eesti rahvastiku ruumilist ümberpaiknemist käsitletud uurimus tõstab kaks olulist küsimust.

Esiteks: kuivõrd ilmekas on Eesti olukord teiste üleminekuriiikidega võrreldes? Nagu mainisime, on paljudes üleminekuriiikides, sh naaberriikides, tegemist samasuguste rändeprotsessidega, nagu näitab meie statistika. Kas ei ole nendes riikides tegemist samasuguse olukorraga nagu Eestis, kus tegelikud rändevood võivad olla erinevad statistika näidatavatest suundadest? Kahjuks ei ole enamik uurijaid vaevunud statistika kvaliteeti põhjalikumalt analüüsima, piirdudes lühikommentaaredega, et statistika võib olla kaheldav.

Teiseks. Täna ses Eestis, kus rände registreerimine ei ole kohustuslik, ei olegi võimalik Statistikaametilt nõuda tegelikkusele vastavate rändeandmete kogumist. Pigem tuleb võtta vastu põhimõtteline otsus, kas rände registreerimist peetakse vajalikuks või mitte. Sellele küsimusele vastamine eeldab aga vastamist laiemale küsimusele: kas soovitakse teada Eesti linnade ja valdade rahvaarvu või mitte? Kui puudub korrektne rändestatistika, muutuvad automaatselt ebakorrektses ka rahvaarvu numbrid. Kui me ei tea aga linnade ja valdade rahvaarvu, siis muutub mõttetuks ka regionaalpoliitiliste ja kohalike arenguplaanide koostamine, sest me ei tea, kui palju on inimesi, kellele mingid konkreetsed programmid on suunatud ja mis on nende tulemus. Käesoleval aastal läbiviidud rahvaloendus annab võimaluse rahvastikuarvestus Eestis taas korda sättida. Selleks on aga vaja poliitilisi otsuseid.

Kirjandus

- Ainsaar, Mare 1997. *Eesti rahvastik Taani Hindamisraamatust tänapäevani*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus
- Anderson, Barbara, K. Katus, B. Silver 1994. Developments and prospects for population statistics in countries of former Soviet Union. — *Population Index*, 60:1, pp. 4–20
- Champion, Anthony 1989. Conclusions. — *Counterurbanisation: The Changing Pace and Nature of Population Deconcentration*. London: Edward Arnold, pp. 230–243
- Eamets, Raul, K. Philips 1998. Eesti tööturul toimunud struktuursed muutused ning liikumine tööturul lähtuvalt keelelisest tunnusest ajavahemikul 1989–1994. — *Eetilised vähemused Eestis, nende tänased probleemid ja tulevik*. Jõgeva: OÜ Vali Press, lk 56–77
- Eesti rahvastik 1994. 2. osa*. 1996. Tallinn: Eesti statistikaamet
- Harter, Michael, R. Jaakson 1997. Economic success in Estonia: the centre versus periphery pattern of regional inequality. — *Communist Economies and Economic Transformation*, 9:4, pp. 469–490
- Katus, Kalev, Allan Puur, Luule Sakkeus 1997. Population data and reorganisation of statistical system: Case of Estonia. — *Trames*, 3, pp. 171–189
- Kliimask, Jaak 1997. Economic transformation in the post-socialist city: The case of Tallinn. — *Baltic Cities: Perspectives on Urban and Regional Planning in Baltic Sea Area*. Lund: Nordic Academic Press, pp. 151–167
- Kuddo, Arvo 1988. Rahvastikupoliitika põhisuunad maal. — *Maaelu sotsiaalse arengu probleeme Eesti külas*. Tallinn: Valgus, 60–68
- Lauristin, Marju, Triin Vihalem 1997. Cultural Adjustments to the Changing Societal Environment: The Case of Russians in Estonia. — *Return to the Western World*. Tartu: Greif, pp. 279–298
- Markausa, Ieva 1997. Spatial peculiarities of internal migration in Latvia. — *Institute of Economics, Latvian Academy of Sciences: Activities in 1996*. Riga: Institute of Economics, Latvian Academy of Sciences, pp. 15–19
- Marksoo, Ann 1974. Причинная структура миграционных потоков в системе расселения Эстонской ССР. — *Tartu Riikliku Ülikooli toimetised: Geograafia-alaseid töid*, XII, lk 32–46

- Marksõo, Ann 1984. Regularities of urbanisation and demographical processes in the Estonian SSR. — *Tartu Riikliku Ülikooli toimetised: Geograafia-alaseid töid*, 676, lk 32–56
- Marksõo, Ann 1988. On the development concept of small towns in the Estonian SSR. — *Estonia: Geographical Researches*, pp. 110–126
- Marksõo, Ann 1990. Tallinn Eesti rahvarände süsteemis. — *Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat*, 25, 53–66
- Marksõo, Ann 1991. Mõningaid kokkuvõtteid ühiskonnageograafia arengust Tartu ülikoolis. — *Tartu Ülikooli Noorgeograafide Klubi Ajakiri*, lk 14–20
- Marksõo, Ann 1992. Dynamics of rural population in Estonia in 1980s. — *Estonia: Man and Nature*, pp. 129–153
- Marksõo, Ann 1994. Restructuring of urban and rural settlement in Estonia. — *Presentation in Tarun*, p. 17
- Marksõo, Ann 1995. Estonian urban system in transition. — *Urban Development and Urban Life*. Vaasa: Universitas Wasaensis, pp. 179–192
- Mitchneck, Beth, D. Plane 1995: Migration patterns during a period of political and economic shocks in the former Soviet Union: a case study of Yaroslavl Oblast. — *Professional Geographer*, 47:1, pp. 17–30
- Musil, Jiří, 1993. Changing urban systems in post-communist societies in Central Europe: analysis and prediction. — *Urban Studies*, 30:6, pp. 899–905
- Must, O., A. Lõo 1985. Inimene põllumajanduses. — *Maaelu: Maa sotsiaalse arengu probleeme Eestis*. Tallinn: Valgus, lk 9–24
- Parming, Tõnu 1978. Population changes and processes. — *A Case study of a Soviet Republic*. Colorado: Westview Press, pp. 21–74
- Pullat, Raimo 1992. *Eesti linnarahvastik 18. sajandil*. Tallinn: Olion
- Puur, Allan 1997. *Changes in the Economic Activity of the Population: Case of Estonia*. (RU, seeria B, 31.) Tallinn: EKDK
- Rõbakovski 1973 = Леонид Рыбаковский. *Региональный анализ миграции*. Москва: Статистика
- Rõbakovski 1987 = Леонид Рыбаковский. *Миграция населения: Прогнозы, факторы, политика*. Москва: Наука
- Sarv, Ü. 1988. Maakaubanduse osa tarbimises. — *Maaelu sotsiaalse arengu probleeme Eesti külas*, lk 104–109
- Sillaste, Juhan 1985. Elutarbeline teenindus. — *Maaelu: Maa sotsiaalse arengu probleeme Eestis*. Tallinn: Valgus, 94–101

- Sjöberg, Örjan, Tiit Tammaru 1999: Transitional statistics: Internal migration and urban growth in post-Soviet Estonia. — *Europe-Asia Studies*, 51:1
- Tonsiver, Heino 1975. *Tallinna elanikkonna migratsioonist aastail 1959–1970*. Tallinn: ENSV TA rotaprint
- Unwin, Tim 1997. Rurality and the construction of nation in Estonia. — *Theorising Transition: The Political Economy of Post-Communist Transition*. London—New York: Routledge, pp. 284–306
- Volkov, Leonid 1980. *Eestimaa asustus*. Tallinn: Eesti Raamat
- Wegren, Stephen 1995. Rural migration and agrarian reform in Russia. — *Europe-Asia Studies*, 47:5, pp. 877–888

ÖRJAN SJÖBERG (sünd. 1958), *Ph.D.* Uppsala Ülikoolis 1991. aastal, on Stockholmi Kaubanduskooli majandusgeograafia dotsent.

TIIT TAMMARU (sünd. 1972) on lõpetanud Tartu Ülikooli 1994. aastal geograafia erialal, geograafiamagister samas 1996. Praegu Tartu Ülikooli geograafia instituudi lektor. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Venelased Eestis: Ränne ja kohanemine” (1997, nr 8, lk 1657–1677) ja “Venelaste kohanemise regionaalsed erisused ja kohanemist mõjutavad tegurid” (1997, nr 11, lk 2283–2301).

EVA LIMBERG. Metsateed

JUHAN LIIVI LUULEAUHINNA KUJUNEMINE

Karl Elken

30. aprillil aastal 2000 kuulutati Alatskivi Keskkooli saalis välja Juhan Liivi luuleauhinna kahekümne teine laureaat Triin Soomets.

Auhinnatud luuletuse "Sulle ma kingiksin sydame. . ." esitas Vanemuise näitleja Karin Tammaru. Laureaaditunnistuse andis kätte Alatskivi vallavanem Maie Nisu ning auhinna — sümboolse karjasemärsi — ulatas laureaadile vallavolikogu esimees Uno Ainsoo.

Kuigi žürii oli oma töö teinud juba varem, esitasid vanemuislased saalisviibijatele kõik kandideerinud luuletused, nimelt

Mari Vallisoo: "Lapse elu" ja "Kord kõnelesin kaunis idamurdes",

Mats Traat: "Puudujäägid",

Kalju Saaber: "Väike eesti rahvas",

Hasso Krull: "Soe, ja rahulik. . ."

Žürii esinaine, Juhan Liivi luuleauhinna eelmine laureaat Ene Mihkelson kõrvutas oma sõnavõtus laureaadi luuletust Juhan Liivi luulega. Eesti Kirjanduse Seltsi esindaja Janika Kronberg rääkis T. Soometsa luuletajaks kujunemisest, rõhutades tema juhanliivilikku tundeerksust. Kogu üritust ilmestas Tartu Õpetajate Segakoor Tiiu Milistferi juhtimisel Juhan Liivi tekstidele loodud lauludega. Alatskivi Keskkooli õpilased esitasid Juhan Liivi luulepõimiku nii kooli saalis kui ka kirjaniku haul. Tavakohaselt lõppes Juhan Liivi 136. sünniaastapäeva tähistamine Liivi muuseumis, kus T. Soomets kirjutas auhinnatud luuletuse liiviliku luule raamatusse.

Juhan Liivi luuleauhinna väljaandmise mõtte autor on kirjanik Aadu Hint. Ta tegi selle teatavaks Alatskivil 1964. aasta 30. aprillil, osaledes Juhan Liivi 100. sünniaastapäeva pidustustel. Idee teostajaks sai Tartu kodu-uurimise toimkonna juht Jaan Eilart.

Statuudikohaselt anti Juhan Liivi luuleauhinda igal aastal Tartu rajooni kodu-uurimise toimkonna poolt luuletuse eest, mis rajaneb juhanliivilikul kodutunnetusel ning suure poeedi luule traditsioonidel. Luuleauhinna saaja kuulutatakse välja Alatskivil Juhan Liivi sünniaastapäeval. Žürii esimeheks paluti teenekas Liivi uurija Friedebert Tuglas, liikmeteks Jaan Eilart, August Sang, Aadu Hint ja Helene Siimisker.

1965. aastal anti välja esimene luuleauhind Debora Vaarandile luuletuse "Eesti mullad" eest. 1966. aastal sai auhinna Paul-Eerik Rummo ("Ikka Liivist mõteldes"), 1967 Betti Alver ("Tähetund"), 1968 Jaan Kaplinski ("Tolmust ja värvidest") ning 1969 August Sang ("Mida mõtleb mees").

Juhan Liivi sünniaastapäeva tähistamine koos luuleauhinna väljakuulutamisega oli kujunenud meeldivaks tavaks. Sel päeval kogunes Alatskivi Keskkooli saali Juhan Liivi austajaid ja kirjandushuvilisi üle Eesti. Kooliperele sai see üritus aasta kõige vastutusrikkamaks ja tähtsamaks kultuurisündmuseks. Piduliku aktuse lõppedes mindi üheskoos Juhan Liivi hauale, süüdati küünlad, loeti luulet ja kõneldi kirjanikust. Kooris skandeeritud "Kui tume veel kauaks ka sinu maa" oli Juhan Liivi ja vastpärjatud laureaadi austamise päeva lõppakordiks.

Juhan Liivile pühendatud üritused kujunesid rõhutatult isamaaliseks ja ergutasid rahvustunnet. Nii see asjaolu kui ka tõik, et luuleauhinna žürii tegevus muutus juhitamatuks, hakkas kehtivale võimule vastu. 1970. aastal keelustati luuleauhinna väljaandmine.

Alles 1984. aastal sai tookordne sovhoosidirektor Toomas Saag Alatskivi rahva esindajana partei keskkomiteelt loa katkenud tava jätkata. Siiski ei antud luba kergelt. Auhinna taastamisele seisis vastu ideoloogiasekretär Rein Ristlaan. Alatskivi rahva õnneks oli siiski ka mõjukaid toetajaid: keskkomitee administratiivorganite osakonna juhataja ja ENSV Ülemnõukogu saadik Peipsiäärse rahva esindajana Pjotr Vassikov, siseminister Marko Tibar,

põllumajandusminister Harald Männik. Kõik need mehed on seotud olnud Alatskiviga. P. Vassikov rahvasaadikuna ja M. Tibar Alatskivi sovhoosi šefina viibisid mõnigi kord Alatskivil kas kohtumisel rahvaga või sovhoosi aastapäevapeol. Üritused toimusid alati koolimajas. Juhan Liivi püsinäitust tutvustades rääkisime üha ka 1965. aastal sündinud ja siis ärakeelatud luuleauhinnast.

Taastamisel jäid auhinna väljaandmise üldpõhimõtted endiseks. Põhjalikult muutus žürii koosseis. Keskkomitee nõudeks oli komisjoni töösse kaasata EKP Tartu rajoonikomitee ideoloogiasekretär. Peale Kirjanike Liidu esindaja olid ülejäänud liikmed kohalikud. "Õiget joont" järgides valisime žüriisse ka Alatskivi sovhoosi parteisekretäri.

Vaatamata sellele, et luuleauhind oli nüüd ette nähtud kohaliku autasuna (mitte vabariikliku ulatusega), püüdis partei keskkomitee väljaandmisel silma peal hoida. Enne žürii otsust kohustati rajoonikomitee ideoloogiasekretäri Maie Nisu luuletaja ning luuletuse valikust ette kandma keskkomitee ideoloogiaosakonnale. Nii juhtuski, et 1984. aastal Kirjanike Liidu soovitatud auhind Betti Alveri luuletusele "Vanitas vanitatum" keelati ära. Kohe esitas partei keskkomitee ideoloogiatöötaja Jaak Kaarma omalt poolt autasustamiseks Harald Suislepa luuletuse "Peremärk". Žürii ei leidnud selles aga midagi liivilikku. Luuletuses ülistati eesti rahva kuulumist NL rahvaste perre, madal oli ka luuletuse kunstiline väärtus.

Žürii otsusel anti Juhan Liivi luuleauhind 1984. aastal Ain Kaalepile luuletuse "Õnne piir" eest. Sellele otsusele seisid siiski taas vastu partei keskkomitee ideoloogid, öeldes, et A. Kaalep ei ole nõukogudemeelne luuletaja.*

Kui EKP juhtiv osa kadus ja Alatskivil asutati Liivi Muuseum, hakkas alates 1989. aastast lisaks kohaliku võimu ja koolirahva esindajatele žüriisse kuuluma ka üks muuseumi töötaja. Kirjanike

*Esimesel hetkel olin vastu ka mina, tahtes protesteerida Betti Alveri kõrvalejätmise puhul. Debora Vaarandi veenis mu ümber, öeldes, et niisugune õiendamine võib auhinna lõplikuks keelustamiseks ettekäände anda selle vastastele. Auhinda vastu võttes pidasin kõne, mille sisuks oli Betti Alveri luuletuse "Vanitas vanitatum" lugupidav vaatlus. *Ain Kaalep.*

Liitu esindas 1984. ja 1985. aastal D. Vaarandi, alates 1986. aastast kuni 1997. aastani TÜ professor Karl Muru. Muuseumi ettepanekul kirjutab laureaat alates 1994. aastast oma auhinnatud luuletuse liiviliku luule raamatusse.

1998. aastal uuendatud statuut ütleb endiselt, et Juhan Liivi luuleauhind on vaimne auhind, mis antakse eelmisel kalendriaastal esmatrükis avaldatud silmapaistva eestikeelse luuletuse eest, mida kannab liivilik vaim. Auhinna väljaandjaks on Alatskivi vald koos Juhan Liivi nimelise Keskkooli ja Liivi Muuseumiga. Žürii koosseisu määrab Alatskivi vallavanem. Žüriisse kuuluvad esimehena luuleauhinna eelmine laureaat ning liikmetena Alatskivi valla, Alatskivi Keskkooli, Liivi Muuseumi, Eesti Kirjanike Liidu, Tartu Ülikooli eesti kirjanduse õppetooli ja Eesti Kirjanduse Seltsi esindaja. Kitsendatud on auhinnale esitamist. Kui varem võis luuletajat ja luuletust auhinna saamiseks esitada iga isik, siis nüüd võivad seda teha vaid žürii liikmed.

Aastail 1964–1969 kaasnes laureaaditiitliga seks puhuks trükitud miniformaadis Juhan Liivi luulevalimik, 1984. aastast nahast karjasemärss. Kolmel esimesel aastal oli selle autoriks nahakunstnik Mall Mets, 1987. aastast Alatskivil elav kunstnik Ülle Paap.

Enamasti on auhinnatud luuletuse esitanud näitleja. Kooli saalis on selle ülesandega esinenud Ines Aru, Linda Rummo, Voldeemar Panso, Kulno Süvalep, Helend Peep, Milvi Koidu, Ellen Liiger, Aarne Üksküla, viimastel aastatel Alatskivi Keskkooli violistlane Liis Bender-Tooming. Mitu korda on Juhan Liivi luulet lugenud ja temast isiklikke mälestusi jutustanud Karl Ader.

Luuleauhinna väljaandmise puhul on Alatskivi Keskkoolis käinud üle veerandsaja kirjaniku, nt Vladimir Beekman, Lehte Hainsalu, Aadu Hint, Aira Kaal, Ain Kaalep, Doris Kareva, Jaan Kross, Kalju Lepik, Viivi Luik, Ene Mihkelson, Heljo Mänd, Ellen Niit, Paul Rummo, Paul-Eerik Rummo, Hando Runnel, August Sang, Ly Seppel, Jüri Talvet, Elin Toona, Mats Traat, Debora Vaarandi, Mari Vallisoo, Juhan Viiding.

Mikrofoniga Mari Tarand Eesti Raadiost on alatskivilastele omainimeseks saanud. Ta on kui hea haldjas, kui ustav vahendaja

Juhan Liivi, Alatskivi ja iga inimese vahel, kes huvitub 30. aprilli kultuurisündmusest.

Akadeemias (1998, nr 6) on avaldatud Kalju Lepiku "Ema portree", tolle aasta Juhan Liivi auhinna saanud luuletus, koos Karl Muru kommentaariga ja seniste laureaate nimestikuga (aastaist 1965–1969 ja 1984–1998). Nimestikule tuleb lisada:

1999, Ene Mihkelson: "Jah ikka veel see tunne et neid haruldasi. . ."

2000, Triin Soomets: "Sulle ma kingiksin sydame. . ."

KARL ELKEN (sünd. 1932), lõpetanud Tartu Ülikooli füüsikuna 1957, Alatskivi keskkooli direktor 1958–1997, on olnud neil aastail ühtlasi seotud Juhan Liivi auhinna väljaandmisega ja luuletaja sünniaastapäeva tähistamisega.

ARVUSTUS

VIISAKAS AJALUGU

Olaf Kuuli. *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991*. Tallinn 1999. 256 lk.

Ei saa just öelda, et Eestis ei uuritaks lähiajalugu, sest üha rohkem ilmub teoseid käesoleva sajandi ajaloo kohta. Nende hulgas on ülekaal uurimustel, mis piirduvad mingi kitsama teemaga, näiteks Konstantin Pätsi suhted N. Liidu saatkonnaga või salateenistuste tegevus Eestis XX sajandil.

Ülevaatlikke teoseid on vähem. Kooliõpikuid ei saa ju uurimusteks pidada. Üks katse on Karl Siilivase eestvedamisel ilmuv Eesti ajalugu *Eesti maast ja rahvast*, millest seni on üllitatud kaks köidet: muinasajast maailmasõjani (1996) ja maailmasõjast maailmasõjani (1998). Viimast olen iseloomustanud varem (vt ka *Akadeemia*, nr 2).

Ameerika ajaloolase Mary Nolani arvates võime olla kindlad, et minevik ei kao kuhugi, see on ainult oleviku saatus. Sama kehtib loomulikult ka Eesti ajaloo kohta, kuigi seda mõtet on vähe rakendatud N. Liidu okupatsiooni käsitlemisel. Halbade mälestustega kaasneb nähtavasti halb mälu. Eelistatakse vaikida või kergelt üle libiseda. Seda on märgata ka neis teostes, mis puudutavad Eesti taasvabanemist. Nähtavasti respektseeritakse teatud osalejate truudust oma minevikule — kas saab sellest vabaks vaikimisega? Või ei soovita haavata N. Liidu järglast Venemaad, mis kangekaelselt väidab, et Eesti liitumine 1940. a oli vabatahtlik ja jutt okupatsioonist kuritahtlik?

Nõukogude okupatsioon ei kao siiski kuhugi, aga selle hindamist saab mõjutada. Nõukogude ajal tekkis vahe ajaloolaste vahel. Uue- mat ajalugu jäid kirjutama parteitruud või suurema kohanemisevõime ja karjäärisooviga ajaloolased, kuna teised läksid maapakku vanemasse ajalukku, kus sai peale mõne marksistliku termini läbi pühakute tsiteerimisega eessõnas. Esimese grupi esindajad õppisid kiiresti seadma oma ajaloomantli hõlmu Moskva tuulte järgi, mille suund muutus partei peasekretäride vahetudes. Nii kiitsid nad Stalinit, aga kiirustasid teda kritiseerima pärast NLKP XX kongressi, hindasid kõrgelt Hruštšovi panust ja laitsid selle maha Brežnevi ajal. *Perestroika* ja *glasnost* iga

kaasnes ka partei senise käitumise kriitikat. Nende eeliseks oli asjaolu, et varasemad arvamused muutusid olematuks, eelmiste partei lühiajaloo versioonide kasutamine keelati.

Eesti taasvabanedes kasutasid mõned ajaloolased oma head kohanemisvõimet. Nad käitusid nagu Moskva varasemate võimuvahetuste puhul, soovides ka nüüd olla meele järele uutele võimukandjatele. Näiteks ei tulnud siia Taani Eesti metsavendadest rääkima mitte Mart Laar, vaid Juhan Kahk, kes peale selle kirjeldas talurahva rõhustumist Nõukogude ajal. 1991. a ilmunud eesti talurahva ajaloos vohavad tema tekstis marksistlik-leninlikud tsitaadid ja keelepruuk. See nagu ei sobiks metsavendade ülistamisega? Sama silmakirjalikult mõjub, kui Karl Siilivask oma eespool mainitud teose pühendab Eesti Vabariigi 80. aastapäevale ja avaldab austust kõigile eestlastele, kes langesid Esimeses maailmasõjas ja Eesti Vabadussõjas.

Üks korralikumaid parteiajaloolasi on Olaf Kuuli, kes pole kasutanud räiget keelepruuki ja oli esimesi, kes hakkas paljastama kommunistliku partei ajaloo musti plekke. Seda tegi ta alates 1988. aastast partei ajakirjas *Eesti Kommunist*, hilisema nimega *Politiika*. Nüüd on ta avaldanud järjekordse ajaloolise ülevaate sotsialistidest ja kommunistidest Eestis aastail 1917–1991.

Üldiselt on see asjalikult ja tasakaalukalt kirjutatud teos. Sissejuhatuses möönab autor, et varem tõkestas korralikku ajalookirjutamist ametlik tsensuur koos kirjamehe enda sisekontrolliga ning et selle all kannatas ta ligi kolmkümmend aastat (1959–1987). Polevat aga õige kõiki tookord kirjutatud säärase temaatikaga teoseid paigutada väärtuseta propagandakirjanduse hulka. Selles on loomulikult kübeke tõtt, sest neis teostes leidub ka kasulikke andmeid. Tuleb aga arvestada, et kommunistide partei osatähtsust ja positiivset panust on neis üle hinnatud ja ideoloogiliselt tõlgendatud, seejuures fakte suvaliselt väänates ja teiste vaatekohtade esindajaid mustates ja halvustades.

Olaf Kuuli ütleb, et tema eesmärgiks polevat anda ammendavat pilti vasakparteide ajaloost XX sajandi Eestis, vaid ta soovib piirduda kolme olulise probleemiga:

- 1) sotsialistide ja kommunistide mõju dünaamika ja neid toetavad sotsiaalsed kihid Eestis aastail 1917–1940;
- 2) EKP areng ja sisevastuolud, tema osa NSV Liidu juhtkonna poliitika elluviijana (1940–1980. aastate lõpp);
- 3) EKP iseseisvusmine ja lagunemine, sotsiaaldemokraatlike organisatsioonide taastekkimine Eestis, endiste kommunistide ja uute sotsiaaldemokraatide osa Eesti taasiseisvusmises.

Nende probleemide käsitlusele on antud ruumi umbes võrdsele. Esi-mene osa on pühendatud peamiselt EKP tegevuse kirjeldamisele. Sot-sialistide puhul on rõhku pandud nende koostööle kommunistidega, mil-le tõttu on erilise tähelepanu all vasaksotsialistid, nii et tegelikult on see EKP lühiajaloo viimane versioon. Sisult on see osa üsna asjalik, viisa-kas ja tagasihoidlik. Pole leitud ruumi ebameeldivatele faktidele, nagu näiteks arvatava reeturi Johannes Eltermanni julm mõrv Taanis 1936. a, milles osalesid Leo Loothing (Johannes Meerits) ja Karl Säre. Meeritsa kohta on antud küll eluloolisi andmeid (lk 47), aga kuigi Kuuli ise varem on temast kirjutanud, ei maini ta fakti, et Meerits anti 1947. a Taanist N. Liidule välja ja hukati Moskvas 1952. a. Teda püüti 1940. aastal tagasi meelitada, esitades ta "juulivolikogu" kandidaadiks ühes Tallinna valimisringkonnas. Ka käis Säre varjunime all temaga Helsingis kohtu-mas, aga Meerits ei läinud seltsimeeste õnge. Kopenhaageni mõrvaloo ja selle protsessi kohta on Taanis ilmunud kaks põhjalikku uurimust, mida olen Eesti lugejatele tutvustanud (*Akadeemia*, 1991, nr 7, lk 1524–1529).

Soome Talvesõda ei eksisteeri Olaf Kuuli teoses üldse. Kas Eesti kommunistidel (ja sotsiaaldemokraatidel) polnud mingit seisukohta sel-le suhtes? See sõda on aga vist üldiselt ebameeldiv, sest sellest vaikib peaaegu täiesti ka Jüri Ant oma raamatus *Eesti 1939–1941: rahvast, valitsemisest, saatuses* (Tallinn 1999, vt Heino Arumäe tutvustust tä-navuses *Akadeemias* nr 4, lk 883–892, kus seda pole tähele pandud). Jüri Ant on põhjalikult esitanud meeleolusid ja vaateid, mis valitsesid Eestis Teise maailmasõja eel ja selle alguses, aga mitte Soome Talve-sõja ajal, mis ju avaldas väga tugevat mõju eestlastele: ergutas tulevase kaasajooksikuid ning täitis murega enamiku südamed.

Kõige olulisem on teine osa, sest EKP/EK(b)P ajalugu langeb siin kokku Eesti ajalooga. Seda lugedes paistab, et pole lihtne saada lahti stiilist, mida kirjutajal tuli viljelda ligi 30 aastat. On tüüpilist tollaegset enesekriitikat koos õigustustega, mis pärinevad hilisemast ajast, kui too süsteem oli juba kokku varisenud. Autor on võtnud kontakti Johannes (Ivan) Käbini ja Vaino Väljasega, niisiis avaneb võimalus tutvuda nende arvamusega — või tõlgendusega. See on väga teretulnud informat-sioonihankimise vahend, mida oleks võinud kasutada rohkemgi, näiteks küsitledes Arnold Rüütlit, kes etendab teoses ülitagasihoidlikku osa.

On esitatud palju negatiivseid fakte kommunistide kuritöödest ees-ti rahva kallal, aga mõnikord jätab näiliselt tauniv sõnastus küsitava mulje. Näiteks märgitakse mõlemast suurküüditamisest rääkides (1941 ja 1949), et nende ohvrid saadeti Siberisse "ilma mingi kohtuotsuse-ta" (lk 81, 83). Kas olid siis õiguspärased need "kohtuotsused", millega

hukati ja saadeti surmalaagritesse kümned tuhanded eesti rahva juhtivad tegelased, vastupanuliikumisest osavõtjad ja teised Eesti vabaduse pooldajad ning kommunistide vastased?

Kõige rohkem pööratakse tähelepanu lahkarvamistele partei taktikas, kusjuures püütakse näidata, et Karotamm ja Käbin olid oma tegevuses eestimeelsed kommunistid, sest nad püüdsid tõkestada Eesti Vabariiki teeninud paremate ajude kõrvaldamist ja represseerimist. Tuleb lisada, et neid oli juba piisavalt hävitatud, nii et kommunistlik juhtkond võis õigusega lähtuda arvamisest, et ülejäänud on nagunii sedavõrd hirmutatud, et nad pole hädaohtlikud, vaid valmis rakendama oma kvalifikatsiooni süsteemi teenimiseks. See oli ju Hiina juhtkonna deviis pärast põhjalikke puhastusi: pole tähtis, mis värvi on kassid, peaasi et nad hiiri püüavad! Kommunistlikelt võimukandjatelt Eestis nõuti tulemusi, mida nad said kõige paremini anda vanast süsteemist pärinevate kvalifitseeritud isikute abil, kes peaaegu kõik olid eestlased. Esmajoones oli tarvis nende oskusi.

Üha torkab silma üleliigne viisakus. Pole näiteks mainitud raamatute hävitamist. KGBd mainitakse peamiselt välissuhtluse kontrollijana, ka olevat ta püüdnud dissidente. Nende hulgas tõstetakse esile parteilast Jüri Kukke — teiste saatus pole vist nii huvitav? Muidu on palju nimesid, aga asjatu on otsida vana parteilast Johannes Hinti, kes oli kvalifitseeritud spetsialist, aga kelle edu vist ei meeldinud parteikaaslastele. Talle ei andnud armu ka ENSV Ülemnõukogu Presiidium, vaid saatis ta vanglasse surema. Seda oleks võinud mainida enesekriitika all, kuigi see ei sobi teooriaga andekate eestlaste eelistamisest ja kaitsmisest. Need on ainult üksikud näited, mis tõendavad, et autoril on ikka omajagu armu ja halastust oma vanade seltsimeeste vastu, kelle käitumist ta püüab võimaluste kohaselt positiivselt tõlgendada.

Viimane lõik on pühendatud eesti sotsialistidele paguluses, eriti Rootsisis. See tugineb enamasti nende infolehes *Side* avaldatud materjalidele, mida on püütud objektiivselt kasutada, aga torkab silma, et autor pole täielikult informeeritud. Ka ei räägi ta seekord "emigrantidest", vaid "põgenikest/pagulastest".

Lõpupeatüki juures pole vaja pikemalt peatuda, sest seda perioodi on juba valgustatud väga mitmekülgsest. Olaf Kuuli rõhutab oma versioonist kommunistide positiivset osalemist Eesti taasvabanemisel. Ka siin on vaikides mööda mindud mõnest ebameeldivast faktist, näiteks Arnold Rüütli televisioonikõnest 1988. a vabariigi aastapäeva eel, milles ta kinnitas, et natsionalistide sepitsused ei lähe läbi ja mingit tagasiteed Eesti Vabariigi juurde ei saa olla.

Kokkuvõttes on see üsna viisakas kommunistliku partei ajalugu, küll teatud lünkadega, aga suhteliselt korraliku keelepruugiga, kuigi paistab läbi kauaaegne seotus sellesama parteiga. Pole ju võimalik olla ligi 30 aastat ühe süsteemi pantvang, ilma et tekiks teatud isiklikku vahekorda ja isegi väikest sümpaatiat oma valvurite vastu, kellega sai mõnikord ajada mõnusat juttu — olid nemad ju ka inimesed. Kas polnud see vabatahtlik, piirangud pidid ju teada olema? Siiski ei kuulu see teos väärtuseta propagandakirjanduse hulka. Sellel on väärtusi, mida saavad kasutada ajaloolased, kes on vabamad mineviku mõjutustest.

Lõpuks ei saa mööda küsimusest: kas oskavad kommunistliku partei ajalugu kõige paremini kirjutada endised parteiajaloolased, kes on kõigist väärnähetest hoolimata õppinud seda kaitsma? Kas pole jälle tegemist teatud vaikimisega, mida soovitakse autoriseerida? Kannatajate põlvkond on nagunii lahkumas ja uus pole veel oma kindlat kohta leidnud.

Saksamaal ja ka mujal Lääne-Euroopas oleks võimatu, et ajaloolastele, kes teenisid ja kiitsid natsistlikku režiimi, oleks pärast selle kokkuvarisemist jäänud mingigi autoriteet. See lihtsalt ei tuleks kõne allagi ja seda on nad ka ise taibanud. Eestis aga kirjutavad kommunistlikku režiimi teeninud ajaloolased edasi, nii nagu oleks tegemist ainult väikese võimuvahetusega. Vaino ja Sauli asemel Laar ja Meri? Nende eeliseks on asjaolu, et natsism püsis Saksamaal ainult 12 aastat, ent kommunistlik režiim Eestis umbes neli korda kauem ning tugevama juurdumisega, mis on jätnud võimu ja vaimu juurde ka paljud endise korra teenrid.

Prantsuse filosoof Bernard Henri Lévy iseloomustas 1970. aastatel kommunismi kui näiliselt inimliku näoga barbaarsust, millest lasevad end petta Lääne intelligentsi esindajad. Sedasama inimlikku nägu püüavad nüüd esile tõsta endised parteiajaloolased Nõukogude okupatsiooni kirjeldades. Milline oli selle okupatsiooni tõeline nägu, sellest kõneleb näiteks Jaan Roosi päevik *Läbi punase öö*, mille teine, 1947. aastat hõlmav osa ilmus käesoleva aasta algul.

Vello Helk

EDITORIAL NOTE

Mihkel Veske (1843–1890) has gone down in history as a renowned linguist, poet and figure of national awakening. Estonians generally know his popular songs, but his laborious way to education and fruitful activity as a linguist are less known. M. Veske was the first ethnic Estonian to become a highly qualified expert in linguistics. In 1872, at the age of 29, he acquired the degree of Doctor of Philosophy in Leipzig. From 1874–1885 he worked as the lecturer of Estonian at the University of Tartu; from 1886 to his death he was the lecturer of Finno-Ugric languages at the University of Kazan. Estonian grammars written in German have a long history that goes back from F. J. Wiedemann, E. Ahrens and others to H. Stahl's *Anführung* that dates from 1637. However, before M. Veske there was no Estonian national tradition in grammar. His book *Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis* (Manual of Estonian sounds and spelling, 1879) was the first to describe the nature of the Estonian language to Estonians in their own language. Paul Alvre, emeritus professor of Tartu University, takes a closer look at Mihkel Veske's life and work.

Academician Juhan Peegel, professor emeritus of the Journalism Department at the same university, acquaints us with the vocabulary describing the human body. The author discusses the length measures, place- and nicknames derived from the words denoting the parts of the body; he describes how somatic vocabulary is transferred to objects of everyday life. Special attention has been paid to Estonian alliterative folk songs. Somatic vocabulary occurring there is one of the main sources of poetic synonymy.

To mark the 125th birth anniversary of Karl August Hindrey, we publish in the belles-lettres section an excerpt from his parody of the Estonian national epic *Kalevipoeg*. By this the author actually wanted to ridicule the language innovations introduced

by Johannes Aavik. The parody was first printed in 1916 under the pseudonym of Hoia Ronk.

The National Committee of the Republic of Estonia (NCRE) was operative in 1944. It was a secret organisation that fought against both Russian and German occupations and secured the continuity of the Estonian presidency and government abroad until the restoration of independence half a century later. Jaak Pihlau speaks about one of the predecessors of the NCRE, the Free Estonian Front and its members. The Free Estonian Front was founded in 1942, and its membership consisted without exception of the managerial staff of the Association of Estonian Consumers' Cooperatives. The AECC used to be the largest Estonian import and wholesale company. It had 540 cooperative shops throughout the country and a number of industrial enterprises. The Free Estonian Front also published 14 issues of the underground newspaper "Vaba Eesti" (Free Estonia).

"What is good life?" was for ancient philosophers the central question of practical philosophy. In the late 18th century, however, this question was driven to the outskirts of philosophy. It was regarded to belong primarily to the realm of empirical social sciences like psychology. The recent decades have witnessed an explosion of interest in this question. Nowadays philosophers speak about the rebirth of the ethics of good life. The reasons for this should be looked for inside philosophy as well as in surrounding society. In the first part of her article Margit Sutrop, lecturer of practical philosophy at Konstanz University, discusses the development of the treatment of good life. She tries to show how the ethics of good life that flourished in the ancient times fell into disfavour during the Enlightenment and is experiencing its renaissance now. In the second part of the article she analyses the attempts of some present-day philosophers, namely Martha Nussbaum and Ernst Tugendhat, to use the theory of good life for solving the following questions: (1) What motivates humans to behave in a moral way? (2) Which moral rights should be granted for everyone; or how a moral society could be achieved? Analysing critically Tugendhat's and Nussbaum's views, the author demonstrates that it is possible to solve the questions of motivation and social justice by means of the theory of good life only if the theory

of good life itself is sufficiently justified. She explains that the theory of good life cannot be well founded if one does not derive one's statements from the purpose of human life. In the third part Sutrop suggests how the aim of human life could be defined relying on Aristotle's *ergon*-argument.

There is no direct evidence that Nietzsche could have been seriously interested in Chinese philosophy in general or Daoism in particular. Nonetheless, it is tempting to think about Zhuangzi (4th century BC) as the counterpart of Nietzsche in Chinese philosophy. Professor Chad Hansen from the Department of Chinese Philosophy at the University of Hong Kong states indeed that Zhuangzi played the role of a Nietzschean revolutionary in Chinese philosophy and draws parallels between them. Zhuangzi reacts against the dominant thesis of Chinese philosophy as Nietzsche does against the dominant thesis of German philosophy. He considers morality more important than metaphysics, and this morality has the overtones of Nietzsche's vital egoism. Zhuangzi's perspectivism is as all-embracing as Nietzsche's, and so is his appreciation of creativity, spontaneity and self-improvement. His creative amalgam of philosophical style and subject matter and his philosophical aestheticism are similar to Nietzsche's, although his receptivity is very different. Finally, like Nietzsche, Zhuangzi also struggles with the paradoxical solution to the problem how language restricts thinking and behaviour.

A number of misunderstandings between non-lawyers and lawyers result from the fact that legal knowledge does not belong to the educational canon (if anything like this still exists at all). The school curriculum treats law very superficially or not at all. The general opinion is that a good lawyer has to know possibly many legal acts by heart and be able to apply them in argumentation according to a fixed scheme. This is a distorted picture that does not reflect the reality. In his article Eric Hilgendorf discusses the most frequent prejudices against lawyers and tries to explain the reasons for difficulties in relations between lawyers and non-lawyers. He classifies the reasons why lawyers are not liked into three groups: (1) They can only partly be ascribed to the wrong behaviour of a concrete person. Human weaknesses, such as boasting of one's well-being, arrogance or superfluous bureau-

cratic and linguistic barriers exist in every profession. (2) The reasons why namely lawyers are not well liked result from the abnormalities of modern legal culture, first of all from excessive bureaucracy and the profusion of legal acts. It is not jurisprudence but politics that is responsible for it. (3) That lawyers are not liked results primarily from the regulations of the law-governed state that legal practice and theory are subject to. This causes, on the one hand, a distancing from the individual feeling of justice, thus keeping law and morals apart, and, on the other hand, limiting oneself to the norms provided by law. This means that the lawyer is subjected to law.

Jüri Sepp, dean of the Faculty of Economics at the University of Tartu, argues against a government decree that has essentially reduced from 1997 the number of state-financed students in the specialities of law and economics. To explain his point of view, the author emphasises that the market of education has no stock exchanges. Moreover, economy of transaction expenses says that division of labour should be left to market forces if this is cheaper than other mechanisms. It is cheaper in the case of mass production that does not require any special equipment or staff. Academic education, however, is not mass production. Companies and private persons acting as financiers are interested in specific, first and foremost applied education that may be expedient for the individual. From the viewpoint of national economy, however, flexible academic education of a more general nature would probably be more useful. This kind of versatile training would help to accelerate the reaction of the whole economy to inevitable shifts in its structure. This is particularly essential for the dynamic transition economy of a small country with relatively few jobs of the same type.

Ott Kurs, professor of human geography at Tartu University and honorary doctor of Helsinki University, devotes his article to Endel Varep (1915–1988), who would have turned 85 on 3 September. E. Varep graduated from Tartu University *cum laude* in 1938 and worked in his Alma Mater from 1945–1988. He became the patriarch of geographers, being the head of the department for 28 years and professor for the last 8 years. Like his predecessors J. G. Granö (1882–1956) and August Tamme-

kann (1894–1959), he always studied landscapes in close connection with people (although, being influenced by the Soviet school, he did not consider the human factor when delimiting landscape units). He was greatly interested in settlement geography, particularly in rural settlement. He discussed the problems of settlements methodically, according to concrete regions, landscapes and administrative units. Varep also took some interest in urban studies. In all his papers on settlements he paid great attention to the historical factor.

Örjan Sjöberg, associate professor of Stockholm School of Economics, and Tiit Tammaru, lecturer at the Institute of Geography at Tartu University, analyse spatial relocation of population in transition-period Estonia. The authors reach the following essential conclusions. (1) Migration statistics are based on domicile registration. During the transition period, however, the number of people who register their domicile has considerably diminished. Thus, the poor standard of migration statistics does not primarily result from the poor collection of data but from the fact that the domicile registration system that serves as the basis of statistics does not function any more. (2) The decrease in domicile registration does not only diminish the actual scope of migration but also makes the analysis of migration trends problematic. Namely, several factors show that migration from rural areas to towns has been documented considerably worse than migration from towns to the country. At that, the migration flow heading for the capital has been worst recorded. (3) Sjöberg and Tammaru's study also enables us to partly fix the confidence limits of statistics. First of all: if we leave out the migration of young people (although they predominate in migration), the migration of other age groups can be analysed with sufficient precision. Against the background of population aging, the migration of the elderly certainly is a very interesting topic, and its analysis would be most necessary. As official statistics also register the causes of migration, it is possible to analyse with sufficient reliability the group of people who have changed their residence for reasons connected with dwelling. (4) One of the characteristics of people's spatial relocation during the transition period is convergence of population: the bigger a town, the bigger its growth due to in-migration. The greatest con-

vergence of people has been to Tallinn, to a lesser extent to Tartu. Regionally, people have converged into North Estonia. The main reasons why people migrate from rural areas to towns or from smaller towns to bigger ones are related to either work or family.

On 30 April 2000 Triin Soomets became the twenty-second Juhan Liiv Poetry Award winner. Karl Elken, head of Alatskivi Secondary School from 1958–1997, presents in his article the history of this most prestigious poetry award in Estonia. Its initiator was the writer Aadu Hint. He expressed the idea at Juhan Liiv's centenary celebrations. The first to receive the award was Debora Vaarandi in 1965. In 1970 the award was banned, and only as late as 1984 Toomas Saag, then director of Alatskivi State Farm, got permission from the Communist Party Central Committee to continue issuing the award.

In the section of book reviews honorary doctor of Tartu University Vello Helk browses Olaf Kuuli's historical overview of socialists and communists in Estonia from 1917–1991.

The issue ends with Part 4 of the series of articles by Tiit Hennoneste, a researcher at Tartu University, on Estonian oral speech. The author investigates which lexical and grammatical peculiarities differentiate this variety of language from the written text, first and foremost from literary language.

Good life, morality and social justice: From Aristotle to the present

Margit Sutrop

Contemporary practical philosophy witnesses a tremendous rise of interest in the topic of good life. Several contemporary philosophers attempt to show that the concept of good life is relevant today in many fields of moral and political philosophy as well.

The article consists of three parts. The first part deals with the historical development of the question "What is good life?" While the ancient philosophers Plato and Aristotle considered it a central question of practical philosophy, during the Enlightenment period the issue of good life fell into dis-favour. It was, first of all, Kant who claimed that philosophy cannot say anything general about good life because it is an empirical question concerning individual persons' desires. Excluding the topic of good life from philosophy, Kant made the subject matter of ethics much narrower than it was in Ancient Greece. The peculiarity of the ancient approach was that it left it unsettled whether the question "How should one live?" should be understood as a prudential or a moral question. For Kant the task of moral philosophy was the justification of moral norms, while Aristot-

le understood ethics as a study of good character and conduct.

Today the critics of Kantian philosophy in particular insist on bringing the topic of good life back into moral and political philosophy. The second part of the article shows how two present-day philosophers, Ernst Tugendhat and Martha Nussbaum, make use of the concept of good life to solve the following questions:

- 1) What motivates us to take a moral standpoint?
- 2) What kind of moral rights should be guaranteed to all citizens?

Ernst Tugendhat's proposal concerns the problem of moral motivation. Although Tugendhat thinks that Kant's absolute justification of morality failed, he believes that moral norms must be justified. The central question, raised by Plato, is why should one be just (act morally) even if one is not observed. Tugendhat argues that it can only be one's desire to avoid inner sanctions (shame, pangs of consciousness) that motivates one to act morally when unobserved. Tugendhat's view is that the motive for a just action is the desire to live a good life which implies tranquility. The problem with his suggestion is that the desire to live a good life makes one choose morality only if one is willing to belong to a moral community and wishes (first of all) to be a moral person. This means that Tugendhat fails to give

reasons for a person who does not find it most important to be a moral person.

Martha Nussbaum's proposal is to improve John Rawls's theory of social justice with the help of the concept of good life. Relying on Aristotle, Nussbaum argues that in order to reach a sufficient theory of social justice, one has to know what the universal needs and functions of human beings are. Her idea is that once we identify a group of especially important functions in human life, we will be able to ask how social and political institutions are handling them. Nussbaum proposes a list of human functions and calls it a minimal concept of good life. However, the status of this list of universal functions remains unclear.

I claim in this article that, in order to evolve a sufficient theory of good life, one has to know what the final good or the purpose of human life is. If one says that it is happiness, one still has to explain what it means to live a good or happy life.

The third part of the paper starts with the discussion of Susan Wolf's suggestion that a happy life should also be meaningful. Wolf's proposal is to understand

good, happy or meaningful life in terms of one's active engagement in worthwhile projects. Although Susan Wolf is looking in the right direction, her theory fails because she is not able to say what the objective values are that make one project worthwhile and another worthless.

In the last part of the paper I return to Aristotle's ergon-argument developed in his Nicomachean Ethics. According to Aristotle, "a thing's ergon is whatever it alone does, or it does best, its distinctive mode of activity, in which its nature is most clearly seen." The ergon-argument helps Aristotle to define the human good. Aristotle's thesis is that man's function (ergon) is living according to practical wisdom. Happiness or the best life (eudaimonia) consists in contemplation (theōria). I consider Aristotle's view too one-sided and propose to understand human's specific function (ergon) as the determination and realisation of one's own ergon. Since Aristotle identified function (ergon) with purpose (telos), one could say that a good or happy life consists in the successful determination and realisation of one's function (ergon) or purpose (telos).

SISSEJUHATUS
SUULISESSE EESTI KEELDE

Tiit Hennoste

IV
SUULISE KÕNE ERISÕNAVARA. III
PARTIKLID

Partiklid on sõnarühm, mis sellisel kujul on omane eelkõige suulisele spontaansetele kõnele ja moodustab selle eripärasest sõnavarast kõige olulisema osa. Foneetilisest aspektist on osa partikleid ka kirjakeeles olemas olevad sõnad (*siis, jah*), osa nende häälduslikud variandid (*sis, kule*), osa aga häälikuühendid, mis paiknevad foneetiliselt ja fonotaktiliselt sõna ning häällitsuse piirimail (*näh, pthüü, ee*). Häälduslikest variantidest ja foneetiliselt eripärasest partiklitest oli juttu eelmises peatükis. Käesolevas peatükis vaatleme kõiki partikleid koos funktsionaalsest küljest.¹

1. PARTIKLITE GRAMMATILINE LIIGENDUS

Katseid partikleid määratleda on tehtud viimastel aastakümnetel mitu, kuid mingit korralikku tulemust pole saavutatud, põhjuseks eelkõige partiklitenähtavate üksuste heterogeensus.² Partikleid on määratle-

¹Partiklite ja üneemide kasutuse kohta olen varem avaldanud mõne artikli, mille seisukohtadega ma enam kõiges nõus ei ole: T. Hennoste, Prospektiivsed minimaalhesitatsioonid eesti keele suulises tekstis. — *Lähivertailuja* 7. (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 44.) Toim. K. Pajusalu ja V. Yli-Vakkuri. Turku, 1994, lk 33–51; T. Hennoste, Pragmaatiline artikkel NOH eesti keeles: Sissejuhatav ülevaade. — *Lähivertailuja* 8. (Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraporteja 40.) Toim. H. Sulkala ja H. Laanekask. Oulu, 1994, lk 9–20; T. Hennoste, Planeerimisüneemid eestikeelsetes suulistes tekstides. — *Lähivertailuja* 9: *Suomalais-virolainen kontrastiiviseminaari 3.–5.5.1996 Lammi*. (Castrenianumin toimitteita 53.) Toim. Riho Grünthal ja Reet Kasik. Helsinki, 1997, lk 53–67.

²Varasemad katsed partikleid määratleda ja uurida on tehtud loogilises semantikas ja pragmaatikas (eriti konnektiivide uurimine: *and, but, or, because*). Üneeme ja toimetamispartikleid (*um, you know*) on uuritud ka foneetikas seoses pausidega (täidetud pausid ja partiklid kui pausitähjad — *fillers*). Palju on uuritud konkreetseid partikleid, eriti

tud grammatiliselt ja funktsionaalselt. Grammatiliselt on partiklirühma tuumaks tavaliselt muutumatud sõnad, mis kirjakeele grammatikates on arvatud interjektsioonide, modaaladverbide ja konjunktsioonide hulka, lisaks selliseid keelelisi üksusi, mida kirjakeeles sõnade hulka ei ole arvatud. Perifeeriasse kuulub ka muid sõnu ja fraase. Nende seas on kesksseteks rühmadeks mitmesugused suhtlusrutiini sõnad ja fraasid (*tere, head aega, aitäh, vabandust* jms), vanded, kirumised, hellitused, tõrelemised jms afektiivsed üksused (*kurat, raisk, issand, jube, lõpp* jms). Tuuma suhtes on eri autorid enamasti üksmeelel, erinevused on selles, kui palju perifeerset ainet partiklite hulka arvatakse. Näiteks Anna-Brita Stenström on võtnud perifeersed üksused kindlalt partiklite hulka, kuid Auli Hakulinen paigutab nad partiklite ja muude keeleüksuste piirialale. Vaatleme Hakulise määratlust prototüüpsete partiklite kohta.³

Partiklid kuuluvad morfoloogiliselt muutumatute sõnade hulka. A. Hakulinen jagab muutumatud sõnad kolme rühma: positsioonid, adverbid ja partiklid. Partiklite rühma eristab ta morfoloogiliste, süntaktiliste ja semantilise tunnuste alusel:

- prototüüpsed partiklid on muutumatute sõnade alarühm, millel pole osalisi muutumissarju, nagu on postpositsioonidel ja adverbidel (*siia : siin : siit* jms);
- suurem osa partikleid on süntaktilisest seisukohast lauselaiendid, nad võivad liituda mis tahes lauseelemendiga ega seostu kindla sõnaklassiga;

inglise partikleid *you know, well, I mean*. Katseid partikleid süstematiseerida vt Jan-Ola Östmani mitmes artiklis, näiteks "The symbiotic relationship between pragmatic particles and impromptu speech". — *Impromptu Speech: A Symposium*. Toim. N. E. Enkvist. Åbo: Åbo Akademi, 1982, lk 147–178; hilisemad autorid on tihti suurematest üldistustest loobunud ning keskendunud konkreetsete partiklite mikroanalüüsile. Diskursuseanalüüsi keskne töö konkreetsete partiklite uurimisel on D. Schiffrin, *Discourse Markers*. Cambridge: Cambridge UP, 1987; konversatsioonianalüüs on eriti olulised Marja-Leena Sorjose artiklid, kes on uurinud eeskätt dialoogipartikleid. Vt ka kogumikke: *Discourse Particles*. Toim. W. Abraham. Amsterdam—Philadelphia: John Benjamins, 1991; *Discourse Markers: Description and Theory*. Toim. A. H. Jucker, Y. Ziv. Amsterdam—Philadelphia: John Benjamins, 1998. Soome keele partiklite kohta leiab kõige enam kogumikust *Suomalaisen keskustelun keinoja I*. (Kieli 4.) Toim. A. Hakulinen. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, 1989, lk 98–176.

³A. Hakulinen, Partikkelit ja konjuktioit. Peatükk ilmuvast soome keele deskriptiivsest grammatikast. Käsikiri, 2000.

- nad ei või saada enda külge laiendeid (vrd *koos koeraga, peaaegu ükski*);
- neid ei saa fokuseerida, küsida ega eitada nagu positsioone ja adverbe (*see ei maksa palju / see maksab palju; vaid mõnikord on lotoga nii palju võidetud; kas sa oled seal?*);
- prosoodiliselt on nad kahe- ja kolmesugused ja erinevad muude sõnaklasside sõnadest: osa on alati rõhutatud, teine osa võib saada lausungi prosoodia;
- nad ei saa moodustada fraase;
- muutumatutele sõnadele on iseloomulik, et sama sõna võib esineda erinevate sõnaklasside liikmena (*läbi : läbi lööma, läbi metsa tulema* jms), seega on ka partiklitel homonüüme.

Semantiliselt on partiklid üldise või suhteliselt tühja tähendusega. Täheenduse saavad nad alles kontekstis. Lausetes on partiklid semantiliselt lauseste väljendatavast propositsionaalsest sisust väljaspool ja toovad propositsiooni mingi lisatähenduse.

Põhiosa siin partiklite hulka arvatud sõnadest kuuluks eesti kirjakeele sõnaliigituses modaaladverbide ja interjektsioonide hulka, samuti oleks neid konjunktsioonide ja kvantiteediadverbide hulgas.⁴

2. PARTIKLITE FUNKTSIONAALSED RÜHMAD

Partiklite funktsionaalseid liigendusi on tehtud mitu. Nagu suulises kõnes ja laiemalt muutumatute sõnade puhul tavaline, ei ole need rühmad väga selgete piiridega. Näiteks parandamise (*repair*) funktsiooni täidavad üneemid ja partiklid (*ee, noh, nagu* jt). Partiklid võivad kuuluda mitmesse eri funktsioonirühma (*nii* piiripartiklina ja dialoogipartiklina) ja partiklite funktsioone võivad täita ka muud võtted või vahendid. Näiteks toimetamiseks on kasutusel venitused, pausid, kordused, kehakeele vahendid. Lisaks ei ole partiklite kategooria ka funktsionaalselt suletud nähtus. Osa partikleid on partiklite ja teiste sõnaliikide, eelkõige adverbide piirinähtused.

Järgnevalt vaatleme partiklite funktsionaalset liigendust. Tavaliselt on püütud jagada partikleid alguses suurematesse funktsionaalsetesse rühmadesse ja seejärel liigendada neid rühmi konkreetsemate funktsioonide alusel. Suured rühmad on tüüpiliselt välja toodud kahelt aluselt: kas partiklid saavad või ei saa moodustada omaette suhtlusüksust (kõnevooru või sammu) ja kas nende funktsioon on suhtluskeskne või tekstikeskne. Sealjuures on suhtluskeskne rühm enamasti selline, mis saab moodusta-

⁴Vt kirjakeele vastavate sõnaliikide ja mõnede sõnade tähenduse kohta M. Erelt jt, *Eesti keele grammatika I: Morfoloogia ja sõnamoodustus*. Tallinn: ETA Eesti Keele Instituut, 1995, lk 23–41.

da omaette kõnevooru, ja tekstikeskne rühm selline, mis omaette vooru moodustada ei saa.

Anna-Brita Stenström jagab London-Lundi kõnekorpuse põhjal leitud üksused kolme rühma ja iga rühma omakorda konkreetsemate funktsioonide järgi, pakkudes järgmised partiklirühmad (temal *D-items*):⁵

1) kategooriad, mis moodustavad tavaliselt omaette sammu: va-bandused (*apologies*), vanded ja kirumised (*expletives*), käsud (*orders*), tänamised (*thanks*), tervitused (*greetings*), konaruste kõrvaldamised (*smooth-overs: don't worry*), tagasisided (*responses: fine, OK, all right*);

2) kategooriad, mis võivad moodustada või mitte moodustada omaette sammu: viisakusmarkerid (*politeness markers*), küsimused (*Q-tags*), eitused (*negative*), jaatused (*positive*);

3) kategooriad, mis ei moodusta omaette sammu: *hedges* (partiklid, mille rolliks on teha asjad ebaselgemaks, pehmendada sõnumit: *kind of, sort of*), algatused (*initiators: anyway, however*), pehmedused (*softeners: I mean, you know*), näitlikustamised (*exemplifiers: say*), sõna *well*.

Teisalt jagab Stenström partiklid interpersonaalseteks ja organiseerivateks. Esimesed organiseerivad suhtlust ja teised sõnumit (teksti). Esimese ja teise rühma partiklid on interpersonaalsed, kolmanda rühma partiklid peale pehmedajate on organiseerivad.

Auli Hakulise partiklite põhijaotuse aluseks on see, millises rollis ja millises kohas lausungis nad esinevad.⁶ Esiteks jagunevad partiklid kahte rühma selle järgi, kas nad võivad moodustada täieliku lausungi või kõnevooru üksi või mitte.

Üksi esinevad partiklid jagab ta kolme rühma: interjektsioonid (*ah, häh, öök jms*), tähelepanupüüdjad (*hei, halloo*) ja dialoogipartiklid (*ahaa, jah, nii*). Teise rühma moodustavad partiklid, mis võivad esineda vaid muu jutu, tavaliselt kõnevooru sees. Need jaotab ta edasi selle alusel, kas neil on voorus kindel koht või vaba liikumine: kindel koht on lausungipartiklitel, sidesõnadel ja konnektiividel, liikuvad on modaalpriklid, värvingupartiklid (*sävvypartikkelit*), intensiivsuspriklid ja fookuspriklid.

⁵A.-B. Stenström, *Lexical items peculiar to spoken discourse. — The London-Lund Corpus of Spoken English: Description and Research.* (Lund Studies in English 82). Toim. J. Svartvik. Lund: Lund UP, 1990, lk 137–176.

⁶A. Hakulinen, *Partikkelit ja konjuktioit.* Peatükk ilmuvast soome keele deskriptiivsest grammatikast. Käsikiri, 2000, lk 4–9.

Järgnevalt esitame omapoolse partiklite põhiliigenduse, mis toetub eelkõige A. Hakulisele, kuid modifitseerib tema liigendust. Ma olen tavaliselt vaadelnud partiklite rühma laialt, s.t arvanud sinna ka sõnu ja fraase, mis ei kuulu grammatiliselt partiklite tuuma (vt selle sarja 2. peatükki). Käesolevas peatükis tegeleme ainult partiklite tuumosaga ning jätame perifeersed nähtused kõrvale. Selle tuuma grammatilisel ja semantilisel piiritlemisel võtame aluseks eespool toodud Hakulise partiklimäärangud.

Funktsionaalselt olen ma varem kasutanud jagamise aluseks Roman Jakobsoni metafunktsioonide loendit ning seejärel toonud välja mõningad olulisemad spetsiifilised funktsioonid (Jakobsoni metafunktsioonide ja partiklite kohta vt 2. peatükki). Käesolev liigendus on teistsugune. Funktsionaalselt jagame partiklid kolme rühma. Liigenduse aluseks on suulise spontaanse dialoogi prototüüpne ehitus.

Sellises dialoogis teeb kõneleja alati oma lausungeid ja teksti, mida me võime vaadelda kui produkti. Selles kasutab ta partikleid, mille abil ta liigendab teksti või annab sellele teatud lisatähendusi. See on partiklite tekstikeskne või teksti organiseeriv funktsioon. Seda rühma nimetame tekstipartikliteks ja see kattub üldiselt Stenströmi partiklitega, mis ei moodusta omaette sammu või võivad seda teha, ja Hakulise voorusiseste partiklitega. Need jagame kaheks rühmaks nagu Hakulisel: kindla kohaga seotud ehk piiripartiklid, ja vabalt liikuvad partiklid (modaalpartiklid, värvingupartiklid, intensiivsusparkiklid, fookusparkiklid).

Teisalt on suulises vestluses alati tegu ka teksti kui protsessiga, s.t tekstitegemisprotsess peegeldub alati teksti pinnal. Teksti tegemisel tekib kõnelejal pidevalt raskusi ning ta on sunnitud seda ümber formuleerima. Selleks kasutab ta parandusmehhanismi. Selle rolli jaoks on keeles kasutada rühm partikleid. Neid partikleid Stenström ja Hakulinen eraldi välja ei too. Nimetame neid toimetamispartikliteks. Need saame jagada kahte rühma: enese teksti toimetamise partiklid ja partneri teksti toimetamisega seotud partiklid.

Kolmandaks toimub suulises suhtluses pidev dialoog vestluspartneriga. Kõnelejad vahetavad voore, juhivad dialoogi, annavad tagasisidet jms. Ka selle jaoks on rühm partikleid, millel on interpersonaalsed funktsioonid. Sellesse rühma kuuluvad laias laastus Stenströmi interpersonaalsed partiklid ja Hakulise üksiesinevad partiklid. Selle rühma partiklid saavad moodustada üksi tervikliku kõnevooru või suhtlussammu. Nimetame neid suhtluspartikliteks.

Eelnev liigitus näitab ka seda, et prototüüpse suulise kõne, s.t spontaanse suulise dialoogi seisukohast saame partiklid jagada keskseteks ja perifeerseteks. Keskset partiklirühmad on need, mis on otseselt seotud

dialogi ja suulise kõne spontaanse ehitusega, suulise suhtluse aluseks olevate mehhanismidega, seega suhtluspartiklid ja toimetamispartiklid. Need on ka rühmad, millesse kuuluvaid partikleid on kirjalikus tekstis vähe kasutatud (eeskätt ilukirjanduse dialoogis). Samas võime edaspidi näha, et just neis rühmades on partiklid ja nende funktsioonid selgemalt välja kujunenud ning partiklite ja muude sõnaliikide piirid on küllalt aredad, osal juhtudel aga pole vastavaid sõnu muudes sõnaliikides olemaski. Perifeerse partiklirühma moodustavad tekstipartiklid, mis ei ole seotud dialoogiga. Seda partiklirühma kasutatakse ka kirjalikes spontaansetes tekstides ning selles rühmas on palju partikleid, millel on paralleelsõnu teistes sõnarühmades (nt piiripartiklid ja sidesõnad), ja palju partikleid, mis on adverbi/partikli või sidesõna/partikli piirimail. Selles rühmas omakorda on keskmepoolne rühm piiripartiklid. Muud partikli-rühmad on partiklimaailma perifeeria. Ka statistiliselt koonduvad kõige sagedasemad partiklid põhiosas kolme kesksesse partiklirühma.⁷

Järgnevalt vaatleme lühidalt partikleid, toetudes eelnevale liigendusele. Sealjuures tuleb arvesse võtta, et suuremat osa partikleid ei ole eesti keeles kuigivõrd uuritud. Seetõttu toetuvad paljud näited partiklirühmades esmastele pealiskaudsetele uuringutele ja osalt teiste keelte analoogiale.

3. ÜKSIESINEVAD PARTIKLID EHK SUHTLUSPARTIKLID

Suhtluspartiklid saab jagada kolmeks põhirühmaks:

- esimene rühm väljendab reaktsioone partneri kõnele. Need näitavad, et sündmus või teade on vastu võetud ja kuidas seda on vastu võetud. Viimasest seisukohast jaguneb rühm omakorda neutraalset ja afektiivset vastuvõttu osutavateks partikliteks ehk dialoogipartikliteks ja afektiivseteks partikliteks;
- teine rühm on aktiivsed partiklid, mis ei pea olema reaktsioonivoorud mingile eelnevale tekstile või teole;
- kolmas rühm on ülejääk ehk piirinähtused.

⁷Siinkohal tuleb parandada mõned näpuvead 2. peatükis. Kogemata on sealsestesse partikliloenditesse sattunud asesõna *see/se, need/ned*. Tekstipartiklite tabelisse (tabel 2, *Akadeemia* 6, lk 1354) on sattunud ka mõni perifeerne suhtluspartikkel (*issand, raisk*) ning tabel 4 pealkirjas (lk 1366) peab olema sõna “dialoogipartiklid” asemel sõna “suhtluspartiklid”.

3.1. Reaktsioonipartiklid

3.1.1. Dialoogipartiklid

Suhtluspartiklite keskse rühma moodustavad dialoogipartiklid (inglise keeles *response particles*), mis osutavad kuuldel olemist ja samameelsust või sõnumi vastuvõtmist uudisena. See on väike suletud rühm partikleid, mille saame vastavalt funktsioonile jagada kolmeks rühmaks: – partiklid, mis osutavad seda, et eelnev sõnum oli uudiseks: *ahah, ahaa, aa, ah*, lisaks nende mitmesugused haruldased hääldusvariandid (*aah, ahhaa* jms);

– partiklid, mis osutavad kuuldel olemist ja distantseerumist: *mhmh, mhm, mhõh, mh, mm, nii*; lisaks harvad hääldusvariandid (*mhh, mmh, mmm* jms);

– partiklid, mis osutavad samameelsust: *jah, jaa, okei*; lisaks harvad hääldusvariandid (*jaajaa, jaajah* jms).

Dialoogipartiklid on neutraalsed reaktsioonid eelnevale või pooleliolevale kõnevoorule ja lisaks viitavad ka ettepoole, s.t juhivad partneri tulevast keelelist tegevust. Nendega ei alustata näiteks kõnelust ega uut kõneainet ja nad ei väljenda emotsioone ega afekte. Varem on neid suulise kõne uuringutes nimetatud ka minimaaltagasisideks või tagasisidemorfeemideks. Tavaliselt on neid käsitatud kui sünonüüme või sama sõna argiseid ja avalikke variante (nt *jah* avalik ja *mhmh* argine). Täpsem analüüs on näidanud, et neil on erinevad rollid ja kasutusviisid.

Dialoogipartiklid võivad moodustada kõnevooru üksi, aga võivad olla ka voo alguses (harva ka lõpus). Pikemas voores moodustavad nad peaaegu alati omaette intonatsioonilise üksuse, s.t nad ei kuulu mingisse lausesse ega moodusta ka fraase vms mingi teise sõnaga koos.

Et dialoogipartikkel võib moodustada üksi lausungi, on tema prosoodilised võimalused samad kui kogu lauselgi. Tal võib olla langev, tõusev või tasane intonatsioon, teda võib hääldada lühemalt või pikemalt. Sealjuures on just prosoodia see, mis annab olulise osa partikli konkreetsest tähendusest. Näiteks *nii* tõusva intonatsiooniga ja pikalt hääldatuna on dialoogipartikkel ja tähendab 'räägi edasi, ma veel ei võta seisukohta'; *nii* langeva intonatsiooniga ja lühidalt on aga hoopis piiripartikkel ja tähendab 'olen selle teema või probleemiga lõpetanud'.

Sealjuures on partiklite tõlgendus väga sõltuv kontekstist, keskne mõjur nende tõlgendamises on see, millise ehituse ja funktsiooniga on eelnev voo.

Dialoogipartiklite kasutus sõltub osalt ka suhtluse argisusest. Esiteks, avalik suhtlus kasutab dialoogipartikleid rohkem kui argisuhtlus. Teiseks, avalik suhtlus kasutab rohkem pikki täispartikleid ja vähem partik-

lite lühivorme kui argisuhtlus. Nii moodustab *ahah* avalikus korpuses 3,9% sõnavormidest, argikorpuses 1,3%. Lühenenud variant *aa* aga annab avalikus korpuses 0,9% ja argikorpuses 2,1% ning *ah* 0,4% *contra* 1,5%. *mhmh* moodustab avalikus korpuses 9,7%, argikorpuses 6,2%, *mh* aga vastavalt 0,5% ja 1,1%. *jah* moodustab avalikus korpuses 15%, argikorpuses 12,4%.

Vaatleme lähemat kolme keskset dialoogipartiklisarja: *ahah*, *jah*, *mhmh*. Ruumipuudusel esitame siinkohal ainult partiklite olulisemad kontekstid ja funktsioonid ning ei esita kuigivõrd diskussiooni ja pikki näiteid.⁸

ahah.⁹ *ahah*-i põhifunktsioon on osutada kasutaja informeerituse muutust või määratleda eelnevat juttu kui informatiivset: kasutaja näitab selle abil, et eelnev info oli talle uus (ebatavaline, üllatav, ootamatu), et ta on selle vastu võtnud ja sellest aru saanud. Oluline on, et *ahah*-i abil kuulaja soovib signaalida just info uudsust, mitte näiteks nõustumist/samameelsust nagu *jah*-i abil. Samas annab *ahah* eelkõnelejale teada, et võib vestlusega edasi minna, s.t asi on reageerijale selge. Inglise keeles vastab sellele partiklile *oh*, soome keeles sari *ai*, *aha*, *ahaa*, *jaa*, *jaha*, *mhy*, *vai ni(in)*.¹⁰

⁸Analüüs toetub suuresti konversatsioonianalüüsi lähenemisele, mis on osutunud partiklite jaoks väga sobivaks analüüsimudeliks, vt J. Heritage, A change-of-state token and aspects of its sequential placement. — *Structures of Social Action: Studies in Conversation Analysis*. Toim. J. Atkinson, J. Heritage. Cambridge: Cambridge UP, 1984, lk 299–345; Ch. Goodwin, Between and within: Alternative and sequential treatments of continuers and assessments. — *Human Studies*, 9, 1986, lk 205–218; M.-L. Sorjonen, On repeats and responses in Finnish conversations. — *Interaction and Grammar*. Toim. E. Ochs, E. A. Schegloff, S. A. Thompson. Cambridge: Cambridge UP, 1996, lk 277–327; M.-L. Sorjonen, Dialogipartikkelien tehtävistä. — *Virittäjä*, 1999, nr 2, lk 170–194.

⁹D. Schiffrini termin inglise *oh* kohta on 'marker of the information management', vt D. Schiffrin, *Discourse Markers*. Cambridge: Cambridge UP, 1987, lk 73–101. *ahah*-partiklit on uurinud eesti keeles ka Leelo Keevallik. Siinkirjutaja analüüs suulise kõne korpuse materjalide põhjal annab põhiosas samad tulemused, kuid on veidi teisiti esitatud. Vt ka L. Keevallik, Informatsioonikäsitluse partikkel *ahah* telefonivestluses. — *Emakeele Seltsi Aastaraamat 43*. Tartu: ETA Emakeele Selts, 1999, lk 34–56.

¹⁰Võrdlus näitab, et uue info osutamise partikkel käitub näiteks eesti ja inglise keeles väga sarnaselt. Inglise *oh* kohta vt J. He-

ahah esineb tekstis kas üksi, moodustades omaette kõnevooru, või pike-
ma kõnevooru alguses omaette intonatsioonilise üksusena. Kõnevooru
sees olev *ahah* on meie korpuses väga harv. Põhilised kontekstid, milles
ahah esineb, on järgmised:

1. *ahah* uue info osutajana.

1a. *ahah* on reaktsioon partneri väitele, mis on kuulaja jaoks uus või
ootamatu info või mida ta tahab näidata uue infona. Selline uue info
osutus võib olla keset partneri juttu, omaette vooruna, mille järel endine
kõneleja jätkab, ja see võib olla ka selline, kus kõnevoor vaheldub. Siis
tavaliselt jätkab *ahah*-i ütleja ise teemat. Statistiliselt on viimane variant
sagedasem. Sealjuures on *ahah*-i järel tihti paus. See rühm on meie
korpuses kõige sagedasem.

(1) M: jah (.) see on 'samaaegselt ehitatut=ee 'jaamahoonega. 'Tartu jaama-
hoonega.

PT: *ahah*

M: ee::=s ja see 'sama mees tegi. 'endale. 'selle maja. 'kokkuhoitud
materjalide arvel.

PT: *ahah*

M: jah (.) 'vaksali pidi ehitama, 'vaksali ehitas [(-)]

1b. *ahah* võib olla reaktsioon saadud vastusele. Sel juhul on tüüpi-
liselt tegu struktuuriga, kus kõneleja esitab küsimuse, millele ootab
vastust (küsimus-vastus-*ahah*). Vastus võib olla küsijale oodatud või
ootamatu, mõlemal juhul reageerib küsija *ahah*-i abil. Väga harv on ana-
loogiline struktuur, kus triaadi moodustavad seisukoht-vastuseisukoht-
ahah (näide 3).

3. vooru *ahah* on palju harvem kui eelnevas punktis käsitletud 2. vooru
ahah ja moodustab tavaliselt omaette kõnevooru. Teine võimalus on
selline, kus talle lisandub *selge* ja ütleja jätkab ise, aga teise alateemaga.
Kolmas on selline, kus ta lisab omapoolse järelduse või tõlgenduse
samale alateemale.

(2) T: novembri alguses, t kuupäeva mäletate=vä.

K: ei mäleta. (0.5)

T: *ahah* (.) selge. ja: tähendab=ää selle (.) sellesama mõõdu peal jah? (.)
mõõt oli teil siin olemas jah?

ritage, A change-of-state token and aspects of its sequential place-
ment. — *Structures of Social Action: Studies in Conversation Anal-
ysis*. Toim. J. Atkinson, J. Heritage. Cambridge: Cambridge UP,
1984, lk 299–345; D. Schiffrin, *Discourse Markers*. Cambridge: Cam-
bridge UP, 1987, lk 73–101.

K: jah (1.0)

T: ahah

K: no tolle kaardi peal peaks olema kirjas, mis kuupäeval ta on tellitud. (.)

T: ahah (0.8) Kääbik Aldo jah.

Näites 2 on esimene *ahah* vastus, mis ootusvastane. Teine *ahah* on reaktioon kliendi ootuspärasele vastusele. Näites 3 esitab L oma arusaama, mille T ümber lükkab. L reageerib sellele *ahah*-i abil.

(3) L: a='täna pidi olema.

T: ei 'pida:nud ma 'ütlesin ju, [täna ma] tegin nod 'küsimused 'ära=ja täna ta siis 'vaatas noid 'küsimusi.

L: [*ahah*]

L: a-aah (.)

2. *ahah* kui toimetamispartikkel.¹¹

2a. Üks võimalus on kasutada *ahah*-i toimetamispartiklina kui paranduslõigu algatajat. Selle abil osutab kuulaja sellele, et eelnevas jutus oli tema jaoks midagi sellist, mis vajaks parandamist (tuletame meelde, et parandamine on mõeldud siinkohal väga laialt: siia kuulub igasugune probleemide lahendamine, sh korrigeerimine, täiendava info andmine jms). Selline *ahah* on harv (tavaline partikkel selles rollis on *ah*). Sel juhul tähendab *ahah*, et kõneleja sai aru, kuid ta pole kindel, kas ta õigesti aru sai ning seetõttu lisab ta tihti omapoolse tõlgenduse, et saada sellele kinnitust. Sel juhul lisandub *ahah*-i tähendusse tavaliselt üllatuse, kahtluse, uskumatuse ainet.

2b. Mõnikord on *ahah* paranduslõigu lõpetaja. Sel juhul esitab kuulaja küsimuse, millega alustab paranduslõiku suhtluses. Saadud vastuse piisavust ja paranduslõigu lõppu signaalib *ahah*. Struktuur on sel juhul: info-paranduslõigu algatus-parandus-*ahah*. Seega on *ahah* sellisel juhul toimetamispartikkel, millega paranduse algataja lõpetab paranduslõigu. Ka sellisel juhul on *ahah* tavaliselt ükski.

¹¹ Dialoogipartiklid on kasutatavad parandusprotsessis, mida ei algata mitte kõneleja ise, vaid tema kaasvestleja. See on omaette suur probleemivaldkond, mis kuulub uurimisobjektina suhtluse alla ja mida me siinkohal ei käsitle. Vt paranduste tüpologia kohta T. Hennoste, T. Vihalemm, Võõrkeele suhtlusstrateegiad. — *Akadeemia*, 1999, nr 8, lk 1571–1607. Partneri algatatud parandusi on pikemalt käsitlenud oma bakalaureusetöös Krista Strandson, kes toob välja ka parandusprotsessi algavad ja lõpetavad sõnad. K. Strandson, Teise voo reformuleeringud eesti vestlustes. Tartu, 2000.

Siin võib olla tegu eeskätt kaht tüüpi parandusstruktuuriga. Esimene on selline, kus B algatab paranduslõigu näiteks mingi küsimusega ja A korrigeerib (täiendab, muudab) oma eelnevat infot kolmandas vóorus. Teine on selline, kus B esitab omapoolse arusaamise asjast küsimuse vormis ja A kinnitab või lükkab ümber selle arusaamise. B lõpetab mõlema juhul paranduslõigu *ahah*-i abil. Selles rollis on väga tavaline partikkel *aa*.

(4) K: siin Käabik tülitab.

T: jah?

K: garaaži asjus.

T: *ahah*.

3. *ahah* monoloogis kui meeldetuleku markeerija. See on juhtum, kus kõneleja alustab partikliga *ahah* uut teemat, osutades, et talle tuli just midagi meelde. L. Keevallik tõlgendab seda samuti seisundimuutusena hetkel käepäras olevas infos. See on nii, kuid siin pole tegu reaktsiooniga partneri jutule. Selline *ahah* kuulub samuti toimetamispartiklite hulka.

(5) /.../ siis peab ka oma omamoodi noh esitama vastuväite äärmuslikuna et ühte äärmust teise äärmusega natukene lüüa. vat nimodi. mjah. *ahah* mis ma võin veel rääkida. no ma räägin oma viimasest asjast mis ma viimati kirjutasin.

Eelnevad olid juhtumid, kus *ahah*-i kasutatakse talle ettenähtud kohas, s.t vastavalt tema funktsioonile ning vastavalt partneri ootustele. On võimalik ka selline juhtum, kus *ahah*-i kasutatakse positsioonis, kus tema kasutus on vestluspartnerile üllatuseks. Sellisel juhul põhjustab *ahah* tavaliselt reformuleeringu, algatab paranduslõigu, ilma et kasutaja seda taotleks.

(6) Ö: =nii. (0.8) ((annab ümbriku emale)) see on see. mis: tollest sajast kroonist üle jäi. (0.8) no=see on niimodi=et: [e] öeksand krooni: sai iga lapse kohta tegelikult, seepärast koolis on neid (.) rajooni lapsi ka.

E: [mhmh] (0.5)

E: *ahah*

Ö: see on e linna lastele oli see sada krooni. (0.5) noh kuna koolis on rajooni lapsi ka, siis neid ei saa nagu niimoodi teise mõõdupuuga võtta.

E: mhmh [mhmh]

Ö: [siis jäi] (.) et ühesakümmend ja ma võtsin viis krooni klassi rahaks. (.)

E: mhmh

Ö: et siin on nüüd kaheksand=viis. (0.5) nii. Riho on nüüd mulle muidugi (0.5) ((lehitseb pabereid)) võlglaste nimekirjas ka. (1.0) arvutirahad.

Näites 6 põhjendab *Õ* algul, miks on raha vähem kui 100 krooni. Et tegu on sisuliselt ettepanekuga kinnitada *Õ* teguviisi sobivust, millele *Õ* ootab E nõustuvat vastust *jah*, siis näitab E *ahah*, et info oli talle uus või üllatav. See on *Õ* jaoks ootamatu ja ta räägib asja uuesti üle.

ahaa paistab olevat *ahah*-i afektiivsem variant, osutab enam üllatust või annab sellise info, et 'ahhaa, kätte sain'. Tema kasutus korpuses on väga harv, nii et mingeid erijooni välja ei tule.

aa. *aa* esineb meie korpuses selgelt enam argivestluses kui avalikus vestluses. Sama näitasid ka Leelo Keevalliku andmed. Samal ajal ei ole *aa* kasutus täpselt samasugune kui *ahah*-i kasutus. *aa* olulised kontekstid on järgmised.

1. Tavalise uudist osutava dialoogipartiklina on *aa* harv.

2. *aa* on väga sageli kasutusel vestlusüksuse kolmanda või neljanda liikmena, s.t pärast vastust küsimusele (küsimus-vastus-*aa*) ning pärast reformuleeringut (tekst-reformuleeringu algatus-reformuleering-*aa*). Seega on tema tähendus eelkõige osutada arusaamist ('sain aru'). Neil kahel juhul on ta tavaliselt eraldi kõnevoor või eraldiseisev osa pikemast voorust.

3. Kolmas *aa* kontekst on selline, kus teda kasutatakse pikema omapoolse reaktsioonivooru alguses, kusjuures voorud osutavad, et kõnelejale tuli midagi meelde, jõudis päralt: *Atlantises? (.) AA SEAL. // kelle padjapiiür see on (0.3) aa see on sellest ajast, kui need siin käisid*. Selline *aa* võib olla kasutusel ka enesedialoogis nagu *ahah* (kõneleja vaatab telerit: *mida kuradit nad siin jälle teevad. (.) nuga hambus ja (2.2) aa no ned=on need.*) Neil juhtudel moodustab ta tihti järgneva lausungiosaga ühe intonatsioonilise terviku.

4. Lisaks võib *aa* olla väga harva ka üneem ning *aga* venitatud lühivorm.

ah. *ah* on mitmefunktsiooniline partikkel, mille funktsioonidest ainult üks ja mitte keskne on dialoogipartikli roll.

1. Kõige tavalisem on *ah*-i kasutus toimetamispartiklina, millega kuulaja alustab reformuleeringut. *ah* on sel juhul küsimuspartikkel, mitte uut infot osutav partikkel. *ah* osutab, et eelmises voorus oli mingi probleem (kas kasutaja ei kuulnud, ei saanud aru vms). Erinevalt *ahah*-ist on *ah* sel juhul tihti ükski voorus ja osutab üldiselt arusaamiskustele (mittekuulmisele vms), aga talle võib lisanduda probleemi täpsemalt lokaliseeriv sõna (*ah sina, ah tegite*).

(7) M: millest see on=ä. (1.5)

T: kriminull? (0.5)

M: ah?

T: 'kriminull. no 'millest, noh?='

M: =mitmes osa see on.

2. Teine *ah*-i tavaline kasutus on selline, kus *ah* on pigem afektiivne suhtluspartikkel. Ta osutab sel juhul meie korpuses eelkõige tüdimust, vastumeelsust, käegalöömist (*ah see on siuke udu seal. // räägi parem kuidas=sa surma oleks saanud (1.0) ah (.) tantsin akrobaatiliselt tantsu... // ah Pezood ma ei taha*). Sellesse rühma kuuluvad ka samasugust käegaheitmist väljendavad fraasid (*ah ole nüüd, ah jumaluke, ah aitab naljast*). Kõigil neil juhtudel kuulub *ah* tavaliselt intonatsiooniliselt muu lausungiga kokku, mitte ei moodusta iseseisvat üksust nagu dialoogipartiklid.

3. Uut infot ja arusaamist väljendavad pigem mitmesugused ühendpartiklid, mille üheks komponendiks on *ah* (*ah soo, ah nii, ah see, ah sedasi, ah nõnda, ah ei*).

jah/jaa. *jah* ja *jaa* on mitmetähenduslikud ja mitmeti kasutatavad sõnad.¹² Nad võivad olla vastused küsimustele, küsisõnad lause lõpus, kinnitavad sõnad lause lõpus (*siit tuleb see sissejuhatus jah*), toimetamispartiklid jne. Dialoogipartiklina moodustavad *jah/jaa* tüüpiliselt üksi kõnevooru. Nende kesksed kontekstid on järgmised.

1. Dialoogipartiklina on *jah* kinnitava tähendusega partikkel ('asi on tõesti nii, olen nõus, arvan sedasama').

1a. Vastus *kas*-küsimusele. Küsimus võib olla vormistatud väga erineval moel (*vä, jah, kas, onju, eksole*, tavaline väitlause). Tavaline vastus on *jah*, harva *jaa*. Sealjuures moodustab partikkel tavaliselt üksi kõnevooru, mõnikord lisatakse ka verbi kordus, eriti siis, kui küsitakse väitlause abil. Ka siis on *jah* intonatsiooniliselt eraldiseisev. *kas*-küsimus on kinnitust ootav küsimus, küsija eeldab, et vastaja reageerib positiivselt. Vastused ei paista olevat sellest, milline on küsimuse grammatiline vorm (soome keeles on väidetavasti teisiti).

(8) R: olite 'järjekorras, jah?

PT: *jah* (3.6)

R: 'arstiga on 'kokku lepitud, jah?

PT: *jah*

1b. Partneri esitatud palve, käsk, ettepanek, soov, millele oodatakse positiivset vastust. Need palved võivad olla nii käskivas kui ka kindlas kõneviisis.

¹²Eesti *jah*- ja *mhmh*-sarjale vastab soome keeles sari *joo; juu; niin; mm; no; kyllä; just, juuri, aivan*. Sealjuures on nende sarjade jagunemise osas eesti ja soome keele partiklite vahel küllalt suured erinevused. Vt soome vastavate partiklite kohta Marja-Leena Sorjose artikleid.

(9) R: et 'ma siis võibolla 'tulen (1.2)

T: *jah*

R: mingiks 'pooleks tunniks (.) \$ oma tädilikku 'heldust teile 'jagama \$

T: '*jah*

R: 'jah hehe ((lustlik naer — naerab oma sõnade üle))

1c. Nõustumine partneri väitega, arvamusega, hinnanguga, partneri pakutud info kinnitamine, samal arvamusel olemine. Selle partiklitähenduse kohta on kasutatud ka sõna "poolehoiu või sümpaatia avaldamine". Partneri väide võib sealjuures olla uudis või mitte. Kasutaja valib samameelsuse, poolehoiu osutamise. Erinevalt muudest kontekstidest kasutatakse siin umbes 60% partiklit *jaalja*, mitte *jah*.

(10) B: [jah] [jah=et (0.5) <@ kui] 'mina seal 'nõukogust 'tuln, @ > > onju mingi nimodi=et=sinna < nõukogusse ma nüüd varsti 'lähen onju, 'koosolekud ja kõik mis tal on.

K: põhisõna on tal < 'vapustav. >

B: @ *jah*. (0.5) see näidend see oli nii < 'vapustav, > no < 'vapustavalt > 4 mängisid @onju, jumala vapustav. (.) nagu 'Roosvaldil on siukseks sõnaks on see (1.0) okei. täts okei. ool rait. jes. okei onju. ok-okei, ((naer)) täts ((naer)) t(h)äts ok(h)ei.

Need kaks konteksti on sellised, kus kuulaja võib kasutada ka partikleid *ahah* ja *mhmh*. Esimese abil markeerib kuulaja info uueks või üllatavaks ja see võib kaasa tuua eelneva kõneleja reformuleeringu või kinnituse, juhul kui *ahah* oli tema jaoks ootamatu ja selliselt normivastases rollis (vt näide 6 ja selle seletus). *mhmh*-i abil signaalib kuulaja, et ta distantseerib ennast kõneleja jutust (vt tagapool, näited 15, 16 ja 17). Ka see võib olla teatud tingimustel mitteoodatud *mhmh*-i kasutus ning tuua kaasa reformuleeringu.

2. *jah* kui toimetamispartikkel.

2a. *jah* on ka toimetamispartikkel, millega kuulaja alustab paranduslõiku. Sellisel juhul on tal küsiv intonatsioon. Küsimise mudeleid võib olla mitu: paljas *jah*, lause või verbiga küsimised (*on nii, jah? üks kilo oli, jah? te juba helistasite, jah?*) ja nimisõnaga või fraasiga küsimused (*Aldo jah? kell viis, jah?*). Selline *jah* on analoogiline *ah*-i kasutusega paranduslõigu alustajana. Vahe on siin selles, et *ah* paikneb täpsustava sõna või fraasi alguses, *jah* aga lõpus, ning *ah* kuulub intonatsiooniliselt ülejäänud lausungiga kokku, *jah* aga moodustab tavaliselt omaette intonatsioonilise üksuse.

2b. *jah* võib olla ka paranduslõiku lõpetav partikkel. Sel juhul kasutatakse teda vastusena üleküsimisele, mis eeldab nõustumist, kinnitust. Sellise triaadi struktuur on väide/ettepanek/küsimus-üleküsimine-*jah*.

See *jah* kinnitab ütleja enda eelnevat infot, s.t kasutaja lahendab probleemi osutades, et tema arvates on kõik korras. Siin paistab olevat tegu olukorraga, kus üleküsimine ei ole neutraalne kontroll, kas ollakse õigesti aru saanud. Üleküsimise põhjustab eelkõige eelneva info üllatavus või halb sobivus kuulajale. Kuulaja kahtleb eelnevas info tugevasti ja selle kahtluse hajutamiseks kasutab info andja kindlat kinnitamist pakkuvat sõna *jah*. Erinevalt *ahah*-ist ei lõpeta *jah*-i abil paranduslõiku mitte selle algataja, vaid tema partner.

(11) K: *nii* (1.0) kuna te võiksite seda garaazi tulla vaatama. (.)

T: no: ütleme: (1.8) mingi: (1.5) õõ kolme paiku. (0.5)

K: kella kolme paiku.

T: *jah*. (.) ja=ja (0.8) ja kuhu tulla võiksite. (.)

(12) M: kui istutate igast tähendab=ee eelnevast potist võiks olla üks: sentimeeter kaks suurem mitte rohkem

P.T: *ahah*

M: *jah*

P.T: *jah* (nagu võiks olla) (.) kena

3. *jah* rutiinisõnana.

Veidi erinev eelnevast on *jah*-i kasutus suhtluse alguses rutiinisõnana. Selline *jah* esineb näiteks kaupluses, kus seda kasutab müüja pärast ostjapoolset pöördumist, ja telefonikõnede alguses rutiinses enesetuvustamises, kus sellele vastatakse tüüpiliselt *jah*. Sisuliselt tähendab selline *jah*: kinnitan infost arusaamist, kinnitan sideme loomist, ära-tundmist. Olulisem on aga see, et tema funktsiooniks on saata sellega kõnevooru tagasi ja anda märku, et ütleja ootab, et teine pool jätkaks.

(13) A: tere.

L: tere. mul on selline prob'leem.

A: *jah*

L: mille saadeti u- usast (.) üks (...) 'augusti teisel 'poolel tähtud kiri mis ei ole siiaamaani 'kohale jõudnud. (...) kas on kuidagi võimalik kont'rollida 'kuhu see 'jäi või miks seda ei ole tulnud=*või*. (...) või=või kas=see kas=see on üldse siia \$'jõudnud.\$ (.)

mhmh. Kolmas dialoogipartikkel on *mhmh*, mille kasutus kontekstid on hajasamad kui eelnevatel partiklidel. Siiski saame öelda, et tema keskseks rolliks on osutada distantseerumist väga laias tähenduses (distantseerumine kogu jutuaajamisest, antud teemast, seisukohavõtust, kõnevooru võtmisest, seotusest). Tema teine keskne tähendus on osutada

pooleliolemist, kestmist, lõpetamatust. Praegu saame välja tuua järgmised konkreetseid kontekstid.

1. Narratiivide ja muude pikemate tekstide kuulamise partikkel (inglise termin *continuer*).

1a. Esimene võimalus on, et *mhmh*-i kasutatakse keset narratiivi ja ta osutab, et kuulaja on kuuldel ('jätka; saan aru, et see lugu on pooleli'). *mhmh* ei osuta sel juhul samameelsust ega mingit emotsionaalset reaktiooni. Samuti ei kehuta ta otseselt edasi rääkima, mõlemad pooled teavad, et kõneleja jätkab, sest jutt on veel pooleli. Seetõttu esineb *mhmh* tihti keset kõneleja lausungit kohas, kus pole voorusiirdekohta, kuid on näiteks mikropaus. Sellisel puhul moodustab *mhmh* üksi voo ning jätkub senise kõneleja jutt ja sama teema. *mhmh*-i intonatsioon on tasane ja neutraalne.

mhmh-i asemel kasutatakse mõnikord keset narratiivi ka muid partikleid:
– kui kuulaja tahab signaalida, et jutus oli midagi uut või ebatavalist, siis kasutab ta *ahah*-i;

– kui kõneleja esitab narratiivi sees mingi väite ja kuulaja soovib osutada, et nõustub sellega, siis kasutab ta *jahljaa*;

– harva kasutatakse *mhmh*-i rollis partiklit *nii*. Sel juhul on ta hääldatud pikalt, intensiivselt ja veidi tõusva intonatsiooniga. Selline *nii* kasutus on ilmselt laen soome keelest, kus tema selline kasutus on väga tavaline;¹³

– harva on kasutusel ka *mhmh*-i lühem variant *mh*, millele see on samal ajal oluline funktsioon.

1b. Narratiivide või muude pikemate lugude lõpus olev *mhmh*. See on positsioon, mille puhul teksti ehitusest ja/või intonatsioonist on selge, et kõneleja on selle jutu lõpetanud. Siin on tegu vähemalt kolme erineva jätkuga:

– kuulaja võtab *mhmh*-i abil voo üle ja viib juttu kohe edasi. Võimalikud on erinevad jätkud: küsimus (kõige tavalisem), omapoolsed hinnangud, omapoolne kokkuvõte, teise infoga nõustumine või selle täiendamine, teema pöörde või lõpetuslause alustamine. Selline jätk on enamasti sujuv ja seetõttu võib seda pidada normiks;

– mõnikord ütleb kuulaja ainult *mhmh* ega jätku ise. Siis järgneb *mhmh*-ile tihti paus, ja teema lõpeb alles pärast jutustaja enda tehtud lõpetusi, kes näiteks kordab juba öeldut, teeb kokkuvõtte, teeb järele-

¹³Vt M.-L. Sorjonen, On repeats and responses in Finnish conversations. — *Interaction and Grammar*. Toim. E. Ochs, E. A. Schegloff, S. A. Thompson. Cambridge UP, 1996, lk 277–327; M.-L. Sorjonen, Dialogipartikkelien tehtävistä. — *Virittäjä*, 1999, nr 2, lk 170–194.

duse, mis on niigi selge, ütleb lause, mis teeb ettepaneku see teema lõpetada (näide 14);

– harva on selliseid juhtumeid, kus kuulaja ütleb *mhmh*, ei jätka ise ega jätkka ka teine. Siis järgneb pikk paus ja endine kõneleja võtab uue teema.

(14) Õ: ei. (0.5) kui õpetaja ütleb, nii, täna kodused tööd minu laua peale paluks?

I: *mhmh* (.) öö

Õ: siis siis ütleme kümmekond õpilast toovad, ülejänd kakskümmend ei too.

I: *mhmh* (0.8)

Õ: Tiit on üks nendest kahekümnest. (0.5)

I: *mhmh* (1.2)

Õ: ja kuna see on, no see on niimodi=et (0.5) ja=siis=ee mõni teeb veel [tagantjärgi].

I: [ausalt öeldes.] (0.5) onju (.) t=rohkem muidugi (1.5) minu halvad hinded muidugi.

Võime näha, et mõlemat *mhmh*-i ühendav tähendus on jutu/teema lõpetamatus. Samal ajal on *mhmh* jutu keskel voozu säilitamist näitav partikkel, narratiivi lõpus on aga pigem tegu olukorraga, kus kõneleja on omalt poolt lõpetanud ja ootab, et teine võtaks voozu.

Tegelikult ei ole partikli tähendus ilmselt seotud voozuvahetusega. Voozuvahetus toimub vastavalt sellele, kas lugu on pooleli või mitte. Loo lõppu ei signaali mitte partikkel, vaid loo enese omadused, mille põhjal pooled teevad järelduse, kas lugu on veel pooleli või mitte. Jätkamise eri variandid loo lõpus tekivad sellest, kuidas kumbki pool tõlgendab loo hetkeseisu. Normaalne on variant, kus jutustaja tõlgendab loo omalt poolt lõppenuks ning kuulaja tõlgendab samuti, et eelmise kõneleja roll on lõppenud, kuid leiab, et lugu ise pole veel lõppenud, vaid vajab veel midagi tema poolt lõpetuseks. Seda lõpetamatust märgib ta *mhmh*-i abil ja lisab omalt poolt midagi juurde.

Voozu tagasipakkumine kõnelejale *mhmh*-i abil näitab, et kuulaja tõlgendab lugu kui pooleliolevat ja soovib, et jutustaja sinna veel midagi lisaks. Paus selle järel aga näitab seda, et jutustaja on oma rolli lõppenuks tunnistanud. Seega tekib suulises suhtluses tüüpiline tõlgenduste ristimine. Sellise olukorra lahendus on tüüpiliselt see, et eelnev kõneleja lisab midagi. See toetab tõlgendust, et *mhmh* on lõpetamatusega seotud partikkel.

Samal ajal osutab *mhmh* keset juttu ka seda, et tema kasutaja distantseerib ennast kõnevooru kasutaja rollist, loo lõpus aga seda, et distantseerutakse antud teemast, konkreetsest loost või ka voozuvõtmisest.

2. *mhmh* kõrvalepõikest distantseerujana.

mhmh võib olla kasutusel ka juhul, kui kuulaja signaalib, et ta pole huvitatud teemast, ei soovi kaasa rääkida või ei soovi seisukohta võtta. Sellisel juhul võib *mhmh* olla nii ootuspärane kui mitteootuspärane reaktsioon.

2a. Esimesse rühma kuuluvad kuulajapoolsed kõrvalepõiked jutu peateemast, millega peateema vedaja ei soovi kaasa minna. Peateema hoidjad kasutavad *mhmh*-i abi, mis signaalib ühelt poolt distantseerumist teise poole teemavalikust ja teisalt osutab, et kasutaja arvates ei ole eelnev teema veel lõpetatud. Sellist *mhmh*-i võib kasutada ka juhul, kui keegi segab inimese mingit tegevust. Sel juhul tõlgendab *mhmh*-i kasutaja oma tegevust peateemana ning osutab, et ta ei soovi seda katkestada. Näites 15 on tüüpiline selline *mhmh*-i kasutus, kus kõrvalteema lükatakse *mhmh*-i abil kõrvale ja lahkuv M peab seda loomulikuks. Tavaliselt on sel juhul kõrvalepõikeks mingi neutraalne informatsioon, mis ei ole kuulajale eeldatavasti uus ja mille peale ei oodata kuulajapoolset nõusolekut või kinnitust.

(15) P: =ei=no see kõhetu see ei loe, aga vaata kuis ta hoiab ennast. (.) sest noh (.) on [saledamaidki]

M: [ta ei hoiagi.]

P: inimesi olemas, ta ei kõnni üldse niimodi nagu [aeroobikutele] kohane.

M: [kule=ma=lähən=siis]

A: *mhmh*. (0.5)

P: mina ei tea. (.) võibolla ta teeb hästi (- -)

2b. Teine rühm on selline, kus *mhmh* on teisele kõnelejaile mitteoodatud reaktsioon. Sellisel juhul kõneleja kordab oma juttu uuesti, varieerib või täiendab seda. Igatahes püsib ta sellisel juhul samas teemas ega lõpeta, kuigi partner signaalib tegelikult seda, et ta ei huvitu pakutud teema jätkamisest. Siia kuuluvad näiteks juhtumid, kus kuulaja on saanud oma küsimusele vastuse, kuid vastaja jätkab veel seletamist või lisainfo andmist (nt kaupluses, kui ostja on saanud oma küsimusele eitava vastuse, kuid müüja jätkab omapoolse asenduskauba pakkumist või põhjendamist, miks soovitud kaup ei ole), või juhtumid, kus teema on ühele poolele piinlik või ebameeldiv (õpetaja noomib ema selle lapse pärast).

Teine tavaline kontekst on selline, kus kõneleja võtab mingi seisukoha, esitab palve või küsimuse, millele ta ootab kuulajalt nõustumist, kuid kuulaja ei soovi nõustuda või üldse seisukohta võtta, vaid lükkab selle edasi. Sellisel juhul kasutab kuulaja ootuspärase *jah*-i asemel *mhmh*-i. Näites 16 toimub vaidlus filmi üle. Et see on läinud R-le igavaks või

ebameeldivaks, siis esitab ta tegelikult soovi juua piiritust, esitades Ö-le küsimuse, mis eeldab vastusena nõustuvat *jah*-i. Ö ei soovi teemat vahetada või ei soovi luba anda, ja reageerib seetõttu *mhmh*-i abil. R arendab oma küsimust, kuni saab hoopis E-lt soovitud vastuse.

- (16) V: see, et see film oli joomisest, seda võib öelda ainult inimene, kes seda filmi näinud ei ole. (5.5)
 R: [ee kule (.) Ökul]
 E: [raskest üksildasest] ameerika elust.
 R: kas=se=on: ee puhas piiritus.
 Ö: *mhmh*.
 R: võib teda (.) tee sisse kallata.
 Ö: *mhmh*?
 R: on=se võimalik jah.
 E: ainult sis=kui külm on. (0.5)

Kui varasem kontekst on selline, milles on tugev afektiivsus, siis võib *mhmh* luua distantsi eelneva sõnumiga ja nii implitseerida pigem erimeelsust kui distantseerumist. Näites 17 on müüja V ja ostja H väga teravalt vaielnud praagiks osutunud äsjaostetud auto üle. Siis püüab V veenda H-d, et tema seisukohad müügifilosoofiast on õiged. H distantseerib ennast sellest tugevalt, sest sellega nõustumine tähendaks temale, et tal pole mingit õigust kompensatsiooni saada. Samuti ei soovi ta öelda ei, sest see suurendaks konflikti, mis pole samuti tema huvides. Nii valib ta edasilükkamise, mida V aga interpreteerib pigem kui eitavat vastust.

- (17) H: hn 'kaupluses peab 'müüja ikka 'teadma, mis asi see 'on. ta müüb pas'teeti selle 'pähe et ta äkki arvab et on 'juust oopis noh (0.8) hh [no] 'põhimõte on 'sama=ju.
 V: [{-}] no=aga 'äri 'põhimõte ongi 'seegi=et=et ma 'müün sulle selle 'hea 'asja, ma 'olgu ta või ee 'kasutu sulle tähendab selles mõttes 'äri 'äri ju sellel 'põhimõttel=ee üldse eksis'teeribki 'maailmas.
 H: *mhmh*
 V: höh hõõ mm kas=ta=i='ole 'niimodi=vä.
 H: *mhmh*
 V: no 'on ju [tegelikult niimodi.]
 H: [mhemhe] no VÄHEMALT 'ASJAL PEAB MINGISUGUNE GARAN'TII OLEMA

2c. Kolmas distantseeriv kontekst on selline, kus *mhmh*-i kasutatakse siis, kui vestluse peateema on juba lõppenud ja kogu vestlust hakatakse lõpetama. Tihti on sellega seotud jutu lõpetamisel kasutatavad rituaal-

sed laused, s.t *mhmh* on siin rutiinisõna ja esineb kolmanda liikmena triaadis näiteks soov-vastusoo-v-*mhmh*. Siin pole tegu seisukohavõtuga, mis ootaks kinnitust, vaid neutraalse rutiinse repliigivahetusega. *mhmh* signaalib sel juhul distantseerumist kogu suhtlusest.

- (18) Õ: nojaa ega=midagi. (0.8) ma torman edasi, mul veel kodusid (0.5) külastada.

E: hh * \$ raske töö. (.) laupäeva õhtu \$ *

Õ: \$ ei pole häda midagi. \$ (.)

E: *mhmh*=

Õ: =kena. ilusat (.) aastavahetust=ja. ((avab ukse))

E: jah samad sõnad.

Õ: *mhmh* (.) nägemist.

E: nägemist.

Sealjuures on mõnikord *mhmh* üksi vooruks ja mõnikord jätkab tema ütleja ise juttu. Esimene juhtum on tavaliselt ilma pausita, teine on sageli pausiga pärast *mhmh*-i. Seega peaks olema normiks *mhmh*-i voor. See on vastupidine narratiivilõpu *mhmh*-ile, kus just kuulaja/*mhmh*-i ütleja ise viis juttu ilma pausita edasi. Narratiivi puhul peaks *mhmh*-i ütleja ise jätkama, kolmanda liikme *mhmh*-i puhul aga peaks partner jätkama. Mõlemal juhul oodatakse tegelikult üht ja sedasama, et juttu ei jätkaks mitte teema algataja ja läbiviija (jutustaja, ettepaneku tegija, hinnangu andja jne), vaid tema partner.

4. *mhmh* kui reaktsioon saadud vastusele. *mhmh*-i järgmine kontekst on selline, kus on tegu triaadiga, milles on koos küsimus-vastus-*mhmh* või ettepanek-vastus-*mhmh*. Sellisel juhul on tegu struktuuriga, mis on analoogiline *ahah*-struktuuriga (vt näide 2). Millal kasutatakse *ahah*-i ja millal *mhmh*-i? *ahah*-i abil osutab kõneleja, et saadud info oli talle uus, *mhmh*-i abil aga ta uudsust ei markeeri, vaid pigem esitab soovi, et teine jätkaks (näide 19), või osutab, et keskne teema on sellega tema jaoks lõppenud (näide 20). Ka osutab *mhmh*, et saadud vastus oli ootuspärane. Seega on *mhmh* siin samuti kui eespoolgi distantseerivas tähenduses. Tema abil distantseerib kasutaja ennast kas kõnevooru võtja rollist või kogu jutuajamisest. Lisaks on mõnikord tegu teema lõpetamatust/jätkamist signaaliva tähendusega.

- (19) T: jah nii=et 'pidutsesite 'kõvasti. (0.5)

H: noo=nagu 'sünnipäevale 'kohane.

T: *mhmh*?

H: sis tuli 'alt 'valvurid, (-) need kes seal 'konkus istuvad. (.) > niiviisi=et kui 'kuskil 'pidu on siis peab ju ometi 'napsu tulema noolima. < (0.5)

(20) H: tuled.

V: jah.

H: *mhmh*. (0.5) selepärast ma tegelt helistasingi sulle.

5. *mhmh* kui toimetamispartikkel. *mhmh* ei ole erinevalt *ahah*-ist ja *jah*-ist paranduslõiku alustav partikkel. Tema kasutus on selline, kus esialgse info andja lõpetab *mhmh*-i abil paranduslõigu. Sellisel juhul on ta analoogilises kontekstis *jah*-iga (vt näide 11). Kahe partikli kasutuse erinevus paistab olevat eeskätt selles, miks paranduslõiku alustatakse. *jah*-i kontekstides alustatakse seda eeskätt sellepärast, et eelnev pakkumine vms oli ebasobiv, üllatav, järelemõtlemist nõudev. *mhmh*-i puhul on tegu neutraalse rutiinse kontrollimisega, et ollakse asjast õigesti aru saanud (näide 21).

(21) Le: näed vaata, siin on uvitav (.) 'artikkel, seda 'loe. (.)

K: Jaan Krossi menu Ispaanias=vä.

Le: *mhmh* (2.0)

K: ((laulvalt)) mhmhmm: ((eriti pikalt, uurib lehte))

Seega võib osalt kasutada partikleid *ahah*, *jah* ja *mhmh* samas kontekstis. Millal kasutatakse esimesi ja millal *mhmh*? Valimise põhialuseid paistab olevat vähemalt kolm:

– seotuse aste. *jah* ja *ahah* osutavad tugevat seotust, tahtmist suhelda, osalemist. *mhmh* osutab, et ennast ei suhestata eriti väite või kogu jutuajamisega, et kasutaja hoiab distantsi seisukohtade, teema, situatsiooni või kõnevooru võtmisega. Teisisõnu, *mhmh*-i keskne tähendus on distantseerumine, mida tuleb tõlgendada väga laialt;

– emotsionaalsuse aste. *jah* näitab tugevat nõusolekut ja seostub emotsionaalsete kontekstidega, *ahah* markeerib üllatust, ootamatust jms. *mhmh*-i kasutatakse maksimaalselt neutraalsete väidete puhul;

– soov oma hinnang välja öelda või selle puudumine. Soovi korral kasutatakse *ahah*-i või *jah*-i, mittesoovi või edasilükkamise korral *mhmh*-i.

3.1.2. Afektiivsed partiklid

Afektiivsed partiklid on reaktsioonid, mis näitavad eeskätt kasutaja tundeid ja meeleolusid, nad ei juhi partneri tulevast keelelist tegevust.¹⁴

¹⁴Interjektsioonide kohta eesti keeles vt P. Palmeos, *Eesti keele grammatika II: Sidesõna ja hüüdsõna*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1967, lk 34–53; M. Erelt, T. Erelt, K. Ross, *Eesti keele käsiraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1997, lk 160–161.

Nad osutavad reaktsioone mingile sündmusele, eespool öeldule või ka kõneleja tundeseisundile. Afektiivsed partiklid võivad selliselt esineda ka olukorras, kus kuulajat ei olegi. Suur osa neist on klassikalistes terminites interjektsioonid. Süntakiliselt erinevad nad muudest partiklitest selle poolest, et võivad moodustada fraasi, mõnikord üsna rangete reeglite järgi. Nad võivad paikneda kõnevoorus üksi ning võivad esineda ka pikema voo alguses, keskel või lõpus.

Afektiivsed partiklid esindavad väga paljusid emotsioone, mida võib jagada positiivseteks ja negatiivseteks, kuid mille lõplikku loendit pole võimalik anda. Esitame siinkohal ühe valiku.

1. Positiivsed emotsioonid:

- imestus, üllatus: *hm, aa, ah, ohhoo, ohoh, oih, oi, oo, assa, ossa, vau*;
- nauding: *ah, oo, mm*;
- rõõm: *hurraa, haa, vau*;
- kergendus: *oohh, uh*;
- vaimustus/innustus: *hurraa, jess, jee, ah, oo*;
- kiitus: *voh*;
- rahulolu: *einoh, jah, jess*.

2. Negatiivsed emotsioonid:

- hoiatus: *nonoh*;
- kurbus/kahetsus: *ah, oh*;
- tüdimus/käegalöömine: *ah, eh, oeh*;
- ehmatus: *oih, oh, oi*;
- hirm: *aaa*;
- valu: *ai, aih, aii, ah*;
- halvakspanu/üleolek: *häh, päh, fui, fuh*;
- vastikus: *öäk, pthüi*;
- kahjurõõm: *ahhaa*;
- viha: *äähh*;
- järelemõtlemine/kahtlus: *hmm, tjah, mnjaal/mnjah, nooh*;
- rahulolematus: *hõh, näh, ah*.

Osa afektiivseid partikleid on suhteliselt üldised tundeväljendused, osa aga sellised, mis olenevalt intonatsioonist ja kontekstist väljendavad erinevaid tundeid (näiteks *ah*: kahetsus, üllatus, nauding, kurbus, tüdimus, valu, vaimustus, rahulolematus).

Afektiivsed partiklid on avatud sõnaklass, millesse võib sõnu juurde teha, ja just siin kasutatakse pidevalt ka idiolektilisi häällitsusi, mis on loodud *ad hoc* ning ei muutu kunagi püsivateks sõnadeks. Ka on nende partiklite seas laenatud sõnu: *jess, vau, sorri*.

See rühm on suulises suhtluses palju harvem kui dialogipartiklite rühm. Nende kasutuse poolest erinevad üsna selgelt argine ja avalik suhtlus.

Viimane teatavasti väldib tugevaid emotsionaalseid reaktsioone ja seetõttu on afektiivsete partiklite osa seal väiksem.

3.2. Aktiivsed suhtluspartiklid

Teine rühm suhtluspartikleid on aktiivsed, s.t nad ei pea olema reaktsioonid mingile varasemale tegevusele või tekstile. Traditsioonilises tähenduses on need tahteavaldusi märkivad hüüdsõnad ja osalt suhtlus-hüüdsõnad, millel on mõned konkreetsemad funktsioonid:

- tähelepanu äratamine: *khõm, hm, halloo, uu, hei, ahoi, uhuu, ts*;
- inimeste kutsumine: *uu, halloo, hei, ahoi*;
- loomade kutsumine või juhtimine: *ptruu, ass, nõõ, võts, kis-kis, miki-miki, matsutus*;
- käskimine, õhutamine: *noh*;
- vaigistamine: *kuss, pst, tst*;
- pakkumine: *säh, näh, noh*;
- peletamine: *kõtt, kõss, hurjuh, näh*;
- ähvardamine/hoiatamine: *oot-oot, nonoh*.

Sellised tähelepanuäratajad esinevad kas üksi, koos kõnetussõnaga (*hei Juhan*) või pikema voo alguses. Need partiklid on korpuses haruldased. Selle rühma piiril paiknevad ka verbidest moodustunud partiklid *vata, kule, ota*, millel on lisaks muule ka tähelepanu püüdmise funktsioon (nende kohta vt tagapool).

3.3. Piirijuhtumid

Kolmas rühm on sellised sõnad, mis kuuluvad partiklite perifeeriasse või suhtluspartiklite ja muude sõnade vahepeale (just siia kuulub hulk Stenströmi esimese rühma partiklitest).

Üks rühm on mitmesuguste suhtlusrituaalide läbiviimise sõnad (tervitus, hüvastijätud, palumised, tänamised, andekspalumised jms). Need on küll partiklisarnased sõnad, kuid nad ei kuulu tavaliselt lausungite juurde nagu partiklid, vaid moodustavad omaette rituaalse või rutiinse leksika, mida kasutatakse vestluse kindlates positsioonides, eriti alguses ja lõpus (*tere, head aega, aitäh, tsao, hallo, vabandust, tänan, palun* jms). Nad moodustavad tavaliselt paarid, mille üks pool on aktiivne ja teine reaktiivne. Eespool nägime, et rutiinisõnadena tegutsevad ka dialoogipartiklid.

Teine rühm on afektiivsed reaktiivsed sõnad, mis pole aga grammatiliselt tuumpartiklid. Siia kuuluvad näiteks vandesõnad ja sõimusõnad.

Sõimusõnad on suunatud partnerile, vandesõnad iseloomustavad aga inimese enese emotsionaalset seisundit (vrd *sig*a ja *kurat*). Ka vandesõnade puhul ei pea kuulajat situatsioonis olema. Tavaliselt on tegu noomenitega, mille nimetavat käänat kasutatakse afektiivsena (*sig*a, *kurat*, *raisk* jms). Afektiivseid reaktsioonisõnu on ka muid: negatiivset reaktsiooni osutavad omadussõnad või adverbid: *õudne*, *lõpp*, *jama*; hüüatused: *issand*, *jessas*; kinnitust pakkuvad sõnad: *just*, *justament*, *ausõna*, *selge*, *hästi*; aktiivsete suhtluspartiklite moodi käituvad verbivormid või muud sõnad: *pea*, *seis*, *stopp*, *tasa*.

Kolmanda erirühma moodustavad onomatopoeetilised hääle imiteerimised (inimhääled, loomahääled, linnuhääled, tegevushääled): *viuh*, *huuu*, *tuut*, *põmm*, *mjäu*, *plärts*, *atsihh*. Need on klassikaliselt arvatud interjektsioonide hulka, sest tegu on afektiivsete sõnadega ning fonotaktiliselt interjektsioonidega, kuid nad ei ole funktsioonilt suhtluspartiklid.

4. TEKSTIPARTIKLID

Üksi mitteesinevad partiklid saame jagada vastavalt sellele, milline on nende koht lausungis ja milline on nende põhiroll. Selle järgi jagunevad nad püsiva kohaga piiripartikliteks ja liikuvateks partikliteks.

4.1. Piiripartiklid

Piiripartiklid on sõnad, millel on küllalt kindel koht kõnevoorude ja lausungite piiride lähedal ja mis osutavad, kuidas nendega algav üksus seostub käsiloleva tekstiga. Tavaliselt seovad nad kaht kõrvuti olevat üksust.¹⁵

¹⁵Piiripartiklite kohta vt A. Hakulinen, Partikkelit ja konjuktioit. Kä-sikiri. Helsinki, 2000. Siin on teatud terminoloogiline segadus kolme termini vahel. Konjunktisioon on klassikaline termin kirjakeele tarvis, millega tähistatakse sidesõnu, mis seovad omavahel fraase ja sõnu lauses. Konnektiiv on kirjakeeles kasutatav muude lauseid ühendavate pisisõnade kohta peale konjunktisioonide. Lausungipartikkel on suulise kõne partiklite kohta kasutatav sõna soome traditsioonis. Milline on nende vahe? Partiklid ja konnektiivid ei seo omavahel sõnu ja fraase nagu konjunktisioonid. Tavaliselt paiknevad piiripartiklid kõnevooru või lausungi alguses, mõned neist võivad siiski olla ka vooru lõpus.

Osa sõnadest on kasutusel nii lausungipartiklite kui ka konjunktisioonidena (*et*, *aga*, *ja* või, *kui* jms). Vaatlen siinkohal ainult lühidalt piiripartikleid, jättes konnektiivid ja konjunktisioonid kõrvale.

Piiripartiklite seas võib välja tuua mõned suured rühmad (loendid pole täielikud):

a) küsivad: *vä/võ/või, kas, ah, onju, eks, ega, eksju*. Küsivate piiripartiklite rolliks on muuta lausung küsivaks. Nad osutavad küsimist (näiteks *vä, kas*), aga ka kinnituse otsimist või ebalemist (*onju, eks*). Et küsimus on suunatud vestluspartnerile, siis on küsivad partiklid piiri- ja suhtluspartiklite piiril;

b) lisavad: *ja, siis/sis/siss, et, või, no, aga, -kilgi*. Lisavad partiklid seovad eri kõnelejate kõnevoorusid dialoogis ning sama kõneleja lausungeid, aga ka lausungeid, mida on teinud kaks kõnelejat koos;

c) seletavad ja järeldavad: *siis/sis, vata, nii et, et, sest, no*. Nad osutavad, et algav lausung seletab või põhjendab eelnevat juttu või tegevust;

d) muud: *et, no, nii, nojah, kule, ota, vot*.

vä. Keskne küsiv partikkel eesti keeles on *vä/võ/või*. Peaaegu saja-protsendiliselt hääldatakse see talle eelneva sõnaga kokku. Seega on kujunenud eesti keeles välja lisaks *-kilgi* kliitikule teine kliitikpartikkel.

või küsiva partiklina on vana nähtus (kasutusel juba nt A. H. Tammsaarel ja Lutsul), selle lühenenud kuju on dokumenteeritud 1972. aastal ilmunud B. Shaw' *Pygmalioni* tõlkes, kus lilleneiu Eliza, kes muidu kõneleb üpris eklektilist ja imelikku keelesegu, kasutab nt lauset: *Sinu poig veh?*

vä on küsipartiklina kasutatav eelkõige järgmisel viisil:

– osa küsimusi on sellised, mille alguses on küsisõna *kas* ja lausungi lõpus partikkel *vä*. Tavaliselt on sel juhul tegu pikemate täislausetega; – osa küsimusi koosneb tavalisest jutustavast lausest, mille lõpus on partikkel *vä*. Mõned korrad esines ka pöördjärjega lause koos partikliga *vä* (näide 22);

- (22) H: ei 'olnud? (.) 'puntratants oli. (.) tulen mina (.) 'Juuli toast vist tulin mina 'tuppa=ja (.) sis mingi altkorruse 'psühholoog mingi 'Tiit=vä, *on ta 'psühholoog=võ.*

K: min=st on ta 'ajaloolane.

– suur osa *vä* küsimustest on tegelikult reformuleeringu algatused, millega kuulaja osutab, et midagi oli talle eelnevas jutus korrigeerimist vajavat. Sellisel juhul on tüüpiliselt tegu noomeni- või verbifraasiga, mis lokaliseerib täpsemalt probleemkoha ja selle lõpus on *vä* (*sina=vä, oligi=vä*). Seega on sellisel juhul tegu toimetamispartikliga;

- (23) M: % kule isa:, % (.) kuidas sulle meeldivad need maitseained.

Ar: kule, ä üks oli jõe=vahva, seesama. ((osutab Mareti käes olevale maitseainetopsile))

M: see=vä.

Ar: jah.

– harvad, kuid ehituselt eripäraseid on kaks *vä* kasutust, mis seostuvad hoopis küsisõnaga *mis*. Esimene on üldise sisuga küsiv lause, mille lõpus on konkretiseeriv fraas, mis on *vä* küsimus (*noh mis=te teete siin, suitsetate vä // mis sul suus on, kala=vä*). Fraas konkretiseerib küsimust, formuleerib ta ümber ja pakub ühtlasi omalt poolt välja vastuse küsimusele. Selliselt on see konstruktsioon analoogiline reformuleeringuga. Teine on konstruktsioon, milles eelnevas näites esinenud kaks poolt on kokku sulatatud üheks tervikuks (*mis ta on mitu korda siis see kohus olnud=vä // kule mis need on mereröövlid siin=vä*).

vä ja *või* on erinevad partiklid. *vä* on ainult küsipartikkel, *või* võib olla *vä* sünonüüm, kuid seda juhtub harva. Põhiosa *või*-partiklitest on hoopis toimetamispartiklid, mis alustavad reformuleeringuid monoloogtekstis. Väiksem osa on *või*-sidend samas mõttes nagu teda kasutatakse kirja-keeles.

et. *et* paikneb kas kõnevooru alguses või kõnevooru keskel vastava lausungiga alguses. *et* suulises vestluses erineb kasutuselt oluliselt kirjakeele alistava sidesõna kasutusest.¹⁶ Sidesõna *et* kasutus on analoogiline vastava sidesõna kasutusele kirjakeeles. Leelo Keevalliku materjalides oli selliseid *et*-sõnu umbes pooled kasutustest. Teine *et* on partikkel, mille keskseks funktsiooniks on omistamine: *et*-i abil algav lausung või mõte omistatakse kellelegi. Omistamine on väga lai ja üldine suhe, mille seas on mõned sagedased konkreetseid kontekstid:

- *et*-i abil alustatakse seletavat, kokkuvõtvat või järeldavat lausungit;
- *et* alustab eelnevat juttu parafraseerivat lausungiosa (näide 24);

(24) T: nüüd ju nad õudsalt trügisid ju sinna 'Keki poodi nüüd oli säääl ju (0.8)
 e e 'kuulutas ju 'raadios ja igal pool et 'kümme protsenti=e 'allahindlust
 me naersime et kui see 'kümme protsenti 'allahindlust et (.) et tulgu ostku
 'meie 'poest ja ongi kümme protsenti allahindlust ei oleki vaja 'muud. (1.0)
 E: jah

T: *et* jah et kõik trügisid siis sinna Keki 'poodi kõik oli seal ära puhtaks
 'ostetud=ja [seal oli (-)]

K: [häh se on see]

T: neid 'viskiklaase ja kõiki 'neid aga nad olid seal hirm 'kallid aga nüüdoli
 kümme p(h)rotsenti 'alla innatud ja nüüd kõik=ö 'ostsid.

– *et* alustab partneri või kellelegi kolmanda isiku jutu sellist tõlgendust, mida need pole otsesõnu väljendanud, ehk *et*-algusega vooru abil omistatakse kellelegi mingi väide. Selline *et* on lähedane toimetamispartiklile. Raske on vahet teha, kas tegu on probleemi lahendamisega või

¹⁶*et*-i kohta vt ka L. Keevallik, Keelendid *et* ja *nii et* vestluses. — *Keel ja Kirjandus*, 2000, nr 5, lk 344–358.

tõlgendamisega. Näites 25 paistab olevat tegu pigem kaaskõnelejale väite omistamisega, kuid näites 26 pigem reformuleeringu algatamisega, kui kõneleja kontrollib, kas ta on õigesti aru saanud.

- (25) M: =tead võiks olla nagu nädala retsept. (.)
 K: nädala retsept jah, kõige odavam nädala toit, tähendab se
 M: ja *et* mida saab teha kodus onju.
 K: jah (.)
- (26) A: Ai: \$ mis ta mõtles sis=et mingi mafjoos=või (.) või või=pankur paneb
 kuhugi {ajalehte}.
 Ar: noh ikkagi või ikkagi noh (0.5) noh kes on ja, kellele siis ema ikka
 niimoodi müüs=ja,
 Ai: aa=et võibolla jah mingi tuttav veel. (0.8)
 M: mhmh (0.5) nad kolivad nüüd sinna Tabasallu tagasi=vä. (.)

– *et*-i kasutatakse referaadi alguses. Suulise kõne tavalisim viis teise inimese sõnade edasiandmiseks ei ole mitte kirjakeeleline otsene või kaudne kõne, vaid konstruktsioon, mille alguses on ütlemis- või mõtle-
 misverb + *et* ja millele järgneb referaatosa otsese kõne vormis. Seega on kirjakeele seisukohast tegu hübriidiga, mille saatelause on kaudse kõne sarnane ja tsitaat otsese kõne sarnane. Ka sellisel juhul on tegu *et*-i omistava tähendusega;

- (27) H: =me olime e (.) noh 'eelmine aasta esimest korda nagu 'nii=ja=s=ma
 mõtsin et teeks selle 'traditsiooniks onju, et ei 'sõidakski koju kahekümne=
 neljandal. (.) ja=s=ma 'ütsin *et* noh=et kutsu siis ema 'süa parem onju.

nii. *nii* on eesti keeles mitmefunktsiooniline määrsõna ja partikkel. Partiklina on *nii* vähemalt neljas funktsioonis. Eespool oli juttu, et viimasel ajal on teda kasutatud veidi dialoogipartiklina. Tavalisem on, et *nii* on monoloogis piiripartikkel, mis liigendab teksti pikemateks osadeks, markeerides mingi teema või alateema piiri või piiri jutu erinevate funktsionaalsete osade vahel (nt pärast sissejuhatavat juttu enne põhi-
 teema juurde asumist). Selline *nii* on häälдатud lühemalt, väiksema intensiivsusega ning langeva või tasase intonatsiooniga. Ta moodustab omaette lausungi, mille ümber on tavaliselt pausid (näide 28).

- (28) Õ: see on e linna lastele oli see sada krooni. (0.5) noh kuna koolis on rajooni
 lapsi ka, siis neid ei saa nagu niimoodi teise mõõdupuuga võtta.
 E: mhmh [mhmh]
 Õ: [siis jäi] (.) et ühesakümmend ja ma võtsin viis krooni klassi rahaks. (.)
 E: mhmh

((naer))

L: e(h)ksju hehe \$ 'pudel on nüüd 'esmatähtis. aa? heh (.) ota=sa 'seda oled näind=võ. (0.5) et on 'kolm pilti ühtegi sõna ei ole. \$ (.) 'esimene pilt on e

vata. *vata* on samuti valdavalt suulise argikõne partikkel. Ta on ebamäärasema funktsiooniga. *vata* paikneb lausungi või osalausungi alguses ning kuulub intonatsiooniliselt ülejäänud lausungiga kokku. Tema keskseks rolliks on alustada mingit seletavat lausungit (näide 32). Mõnikord viitab ta ka mingile eelnevale sündmusele, tuues sisse partnerile eeldatavasti tuntud fakti (näide 33).

(32) K: [ja] sellest enam söönuks ei [saa, selle raha eest.]

M: [aga võib-olla külm koha.] (.) või (.) seene pörk'lökk, pör'költ=

K: ='pörkölt, 'pörkölt jah? (1.0) see võib küll hea olla aga noh see tundub küll 'nii 'kallis olevat=sest *vata* kuussada grammi värskeid mahedaid seeni, mis see maksab vist kolmkümmend krooni. ((o ninahäälus))

M: mh

(33) H: mm (.) kell 'üks Raekoja 'platsil.

J: kell 'üks jah? (.) ja siis lähme sinna > seal ei ole mingit 'järjekorda < vaja 'kinni panna.=

H: =ma arvan et 'on ikkagi vist mingi 'järjekord seal st vähemalt=*vata* 'tol korral ku me tegime mäletad,

J: jah siis oli päris 'pikk järjekord.

H: mhmh. (.) a 'nüüd on noh ta 'kolm päeva nädalas. (.)

kule. *kule* on kolmas seda tüüpi partikkel. Ka tema paikneb voo- alguses ja alustab tüüpiliselt küsimust või palvet (näide 34), lisaks ka seisukohavõttu (näide 35), informeerimist (*kule ma lähen siis // kule näedsiin on Tartu aadress isegi // kule ma lähen vaatan väiksemaid kurki.*), ka seletavaid kõnevoore (näide 36).

(34) A: *kule* kas sa lülitasid 'välja gaasi selle=vä.

B: mille.

C: *kule* kustuta kustu-

A: gaasi see ju

B: AA::

A: 'taevas=siis=seal on vist (.)

B: AA:: (.) siin on 'saun. (0.8) ma panin ((tõmbab ninaga)) (0.5) tee.

A: tee (.) kõik *kule*=vaata kas seal äkki on juba ära ko- (- -)

B: ei ole midagi siin veel 'keeb. (0.8) 'vesi on veel 'sees. (0.5)

- (35) A: miks 'sahvris tuli on. (1.2)

T: ei 'tea.

K: 'unustatud. (3.0) palju ma 'panen se (2.0) *kule* 'kõök on 'väike. (0.8)

E: \$ on 'küll jah. \$ (.)

- (36) Me: @kuhu me 'auto paneme. @ (.)

Ma: *kule* me peame ta 'parklasse viima. (.)

Me: 'praegu.

no.¹⁷ Eesti sõnastikes on *no*-d vaadeldud kui *noh* sünonüümi.¹⁸ Tegelikult on *noh* toimetamispartikkel ja *no* piiripartikkel, mille keskseks funktsiooniks on markeerida vastandust või mõttepööret, kuid millel on dialoogis ja monoloogis veidi erinevad kasutus kontekstid.

Dialoogis asub *no* valdavalt lausungi või kõnevooru alguses ja suur osa *no*-algusega voore sisaldab ka mõttepööret märkivat partiklit *aga* või eitussõna *ei* (*no=aga*, *ei no=aga*). Lisaks esineb ta reas väljendites, mis osutavad eitavat või kahtlevat suhtumist eelnevasse juttu (*no tore=onju*, *no ei tea*, *no kus see aeg on*, *no tänan väga*).

Sellisel esindab suurem osa *no*-algusega voore mingit vastuvaidlemist, kahtlust, eitust eelneva jutu suhtes. Sellised voorud on suhtluses üldjuhul ootusvastased ja konversatsioonianalüüs on näidanud, et ootusvastane reaktsioon vajab erivormistust. Üks tavalisi võtteid on, et ootusvastase vooru alguses on mitmesuguseid kõhklusi, pehmendusi, mõtte udstumisi jms. Ka *no* on tihti sellises rollis (näide 37).

- (37) M: kuskil midagi 'külm 'kapi sisse ja mina pean 'aru saama mida sa 'ütelda tahad.

L: *no* aga sa võid ju 'ise 'ka otsuseid 'vastu võtta. (.)

M: *no* ma mõtlesin=et äkki sai kuidagi maru 'ia kui: kuidagi niimoodi.

L: saan ma 'aru 'jah, (- - -)

¹⁷Eesti *no* on väga sarnane soome *no* kasutusega. Vt selle kohta L. Raevaara, *no* — vuoronalkuinen partikkeli. — *Suomalaisen keskustelun keinoja I*. (Kieli 4.) Toim. A. Hakulinen. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, 1989, lk 147–161.

¹⁸Vt näited mõlema sõna kohta teoses *Eesti kirjakeele seletussõnaraamat*. III köide, 4. vihik. Tallinn: ETA Eesti Keele Instituut, 1994, lk 687, 689. *noh* kohta vt veidi vananenud käsitust: T. Hennoste, Pragmaatiline partikkel NOH eesti keeles: Sissejuhataav ülevaade. — *Lähivertailuja* 8. (Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraporteja 40.) Toim. H. Sulkala ja H. Laanekask. Oulu, 1994, lk 9–20.

Lisaks saab *no* alustada ka nõustuvaid voore, kuid siis on ta samameelsuse reservatsioonide osutajaks (näide 38). Mõnikord on reservatsioonid sellised, mis osutavad sellele, et kuigi eespool öeldu võib olla tõde, on see midagi enesestmõistetavat või sellist, mis pole väärt kõneksvõtetu antud situatsioonis. Siin on *no*-l lisaks ühisele teadmisele viitavat partikliainest ('loomulikult, mõistagi, muidugi' jms, näide 39).

(38) A: valan sulle veel.

B: *no* vala natuke.

(39) A: ah? noh? mis seal ülikolis lollid 'ikka välja annavad. hehe

C: \$ miks sa seda 'ostad siis kui sa ei 'taha. \$

A: \$ *no* 'sellepärast ma ka 'loll olen teat. \$

C: hehe \$ nojah \$ (0.5)

Monoloogis esineb *no* lausungi alguses ja tema rolliks on ülemineku märkimine, kusjuures selle sisuks on enamasti uus teema või aines-tik. Konkreetsemalt toimub tihti üleminek põhiliinilt taustaliinile, algab konkretiseerimine, näite algus, lahtirääkimise algus, seletuse või täpsustuse algus. Seega on *no* eesti näidetes rohkem positsioonis, kus minnakse teksti keskselt infolt taustainfole ja üldisemalt infolt konkreetsemale. Soome materjalis prevaleerib Liisa Raevara järgi pigem vastupidine suund. Kas siin on tegu näidete juhusliku erijoonega või mingi üldisema suunaga, vajab veel selgitamist.

(40) *no* raha tal eriti palju sel isal ei olnud. aga selle Oskar Lutsu ema tädi *no*=mälestuste raamatus nimetati seda ka Murumunaks, see=siis andis nagu oma säästusid ka Lutsude perele=ja, ja ja siis see maja noh valmis päris kiiresti,

4.2. Vabalt liikuvad partiklid

Viimase rühma moodustavad tekstipartiklid, mis paiknevad tüüpiliselt lausungite sees ja võivad seal vabamalt liikuda. Nende kohta pole esialgu palju öelda. Ka on just nendes rühmades tegu partiklitega, mille piirid näiteks adverbidega jäävad tihti hämaraks ja mis esinevad tihti ka kirjalikus, eriti spontaanses tekstis.¹⁹ Need jagame Auli Hakulise eeskujul nelja rühma: värvingupartiklid, modaalpartiklid, fookuspartiklid ja intensiivsuspartiklid.

¹⁹Nende partiklite kohta piirdume siinkohal ainult lühikese iseloomustusega, mis toetub eelkõige Auli Hakulise eelviidatud partiklipäetükile.

4.2.1. Värvingupartiklid

Värvingupartiklid (soome *sävypartikkelit*) värvivad lauset samamoodi kui sõnajärg ja prosoodia. Nad esinevad lausungis ilma rõhuta, kuid neil on olemas ka lauserõhuline paralleel (sama sõna), mis kuulub mingisse teise sõnaklassi (pronoomenid, adverbid või ka teised partiklirühmad). Suur osa soome värvingupartikleid on leksikaalselt samad kui tempo-raaladverbid (*aina, nyt, sitten, vasta, vielä*). Partiklitena on adverbide homonüümid prosoodiliselt nõrgemad, tihti lühendunud (*sis, niid, tegelt*) ja nad erinevad adverbidest asukoha poolest, paiknedes tavaliselt lause keskel või lõpus.

Eesti sagedasemad värvingupartiklid on *ikka, nüüd, siis, sis, alles, küll, eks, tõesti, just, õige, alati, vaid, ju muidugi?, tegelt?, ütleme?, -gil-ki*.

Värvingupartiklite ja modaalpartiklite vahele jääb üks varasemaid välja-toodud partiklirühmadest, pehmendajad (inglise *hedgelsoftener/shield*, soome *varaus/suojaus*). Need on partiklid, mille abil kõneleja osu-tab, et ta ei soovi siduda ennast kindlalt selle väitega, mida ta ütleb.²⁰ Selles rühmas on koos nii modaalsusega seotud sõnu kui ka muid partikleid (*nagu, ehk, üsna, muide, muuseas* jms). Osa autoreid paigutabki need partiklid modaalpartiklitega kokku.

nagu. Keskne pehmendaja on eesti keeles *nagu*.²¹ Ta võib olla nii sidesõna, adverb kui partikkel. Suulistes tekstides on *nagu* põhiliselt partikkel, mitte sidend. Partiklina on *nagu* kas toimetamispartikkel või pehmenduspartikkel. Pehmenduspartikli *nagu* tavaline positsioon on verbi ümbruses. Sealjuures modifitseerib *nagu* talle järgnevat lause-osa või lauseliiget. Oluline tähendusnüans, mis temaga seotud on, on ebakindlus, umbmäärastamine, kahtlus verbiga väljendatava info viisa-kuses, korrektsuses või täpsuses. *nagu* sisaldavad lausungid jagunevad põhiliselt kahte rühma: reaktsioonivoorud ja monoloogiosad.

Põhiosa *nagu* partiklitest on monoloogides, kus *nagu* pehmendab tema järel olevat tugevat, kategoorilist väidet või sõna.

- (41) T: no=ja=siss 'ometigi=jü (0.5) 'ball=e sai 'läbi, 'Kaspar eriti ei 'tantsi, nii=et me peale 'valssi (me eriti) noh > midagi eriti 'tantsinud? < (4.0) ja=ja (1.0) 'ball sai (1.5) olime 'seal=ja (3.0) @m jaa: (1.5) tore ilus kena

²⁰Vt nende terminite omavaheliste suhete kohta *Suomalaisen keskustelun keinoja I*. (Kieli 4.) Toim. A. Hakulinen. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, 1989, lk 118–119.

²¹*nagu* kohta kirjakeele seisukohast lähtudes vt H. Metslang, Sisukas ja sisutu *nagu*. — *Ars Grammatica* 1985. Tallinn: Valgus, 1985, lk 48–61.

'vahva? (4.0) *aa: siis oli vaja 'edasi minna.* @ (.) > ma olin 'nii väsind, ma ei 'tahtnud edasi minna, 'ültsegi [mitte,] ma tahtsin nii='õutselt koju minna. < (0.5) aga: (.) 'Saalele oli *nagu* 'lubatud ja

K: [mhmh]

T: ma 'tõesti ma nii õudselt ei 'tahtnud. (.)

Reaktsioonivoorud on suures osas mitteootuspärased reaktsioonid, mis sisaldavad vastuvaidlevat, mITTenõustuvat, negatiivset infot ja vajavad pehmemdamist või seletamist (*oleks nagu põhjust rääkida, see tass ei ole nagu puhas, ootaksime nagu asjalikumat suhtumist*).

4.2.2. Modaalpartiklid

Modaalpartiklid osutavad kõneleja arvamust või käsitust kõnealuse olukorra tõenäosuse, kindluse või vältimatuse kohta, s.t põhiosa neist esindab loogikaterminites episteemilist modaalust. Mõned sagedasemad partiklid: *vist, muidugi, kindlasti, loomulikult, ehk, kuuldavasti, vaevalt, võibolla, küllap* jms. A. Hakulinen on sellesse rühma arvanud ka eituspartiklid (*ei, vaevalt*).

Mitmed modaalpartiklid võivad käituda nagu dialoogipartiklid, s.t moodustada üksi reaktsioonivooru vastuse küsimusele (*muidugi, kindlasti, loomulikult, vaevalt, võibolla* jms). Piir modaalpartiklite ja modaaladverbide vahel on udune.

4.2.3. Fookuspartiklid

Fookuspartiklid tõstavad nende mõjualas oleva lauseosa fookusesse, nii et öeldava muu osa muutub taustaks. Samal ajal toovad nad lausesse teatud implikatsiooni: kas lisava 'ka midagi muud' või välistava 'ei muud kui'. Fookuspartikleid kasutatakse nii suulises kui kirjalikus tekstis. Nad võivad paikneda lauses eri kohtades, ning võivad tõsta fookusesse suvalise muu sõna lausest peale partikli (millel definitsiooni järgi ei saa olla juures fokuseerivaid elemente). Samal ajal on fookuspartikli mõjualas siiski kogu lause.

Mõned sagedasemad fookuspartiklid: *ka, -ki/-gi* (põhiliselt verbiliitena: *oligi, saigi, tegigi* jms), *veel, juba, ise* (*juhataja ise tuli tervitama*), *muidugi, ainult, just, eriti, täpselt, tõesti?, kah*.

4.2.4. Intensiivsuspartiklid

Intensiivsuspartiklid on lähedased intensiivsusadverbidele ja paiknevad adverbi ning partikli piiril. Mõlema rolliks on tugevdada adjektiiv

ja adverbi abil väljendatava kvaliteedi või määra astet. Partiklitega ühendab neid see, et nad ei tohi saada oma laiendeid, adverbidega aga see, et nad võivad ise olla laiendid. Siin on raske tõmmata piiri, millal on tegu partikli ja millal adverbiga.

Mõned sagedasemad partiklid: *nii* (*ma nii tahan, sa oled nii vastik*), *väga*, *eriti*, *täiesti*, *täitsa*, *üldse*, *õige?*.

Selle rühma serva kuuluvad umbmäärastajad, mille keskseks tähenduseks on 'umbes', 'silma järgi võttes' või ka osutamine, et midagi on vähem või rohkem kui öeldud määr: *nii* (*nii kümme korda*), *ütleme*, *päris*, *umbes*, *kuskil* (*kuskil kakssada kilomeetrit*), *oma* (*oma kaks tonni*), *iüks*, *nagu*, *peaaegu*, *alla*.

nii. Intensiivsuspartiklite rühma keskne partikkel on *nii*, mida võib muidugi nendes funktsioonides tõlgendada ka adverbina, nagu seda on tehtud näiteks *Eesti kirjakeele sõnaraamatus*. Eesti keeles on suulises kõnes *nii* põhiosas elkõige tähendusega 'väga, eriti' (*tahtsin nii õudsalt, ajas nii maru, nii kõrini* jms). Teine *nii* kasutuse tüüpviis on *nii* ühendsidesõna või ühendpartikli *nii et osana* (*see on nii et, pane nii et tunda on* jms). Ühendpartiklina on *nii et* eeskätt kokkuvõtet või järel dust alustav partikkel. Kolmas funktsioon on *nii* tähenduses 'umbes' (*nii kaks meetrit, kuidagi imelik või nii*). Haruldasemad on mitmesugused kinnisfraasid *nii-ga* (*ongi nii, oligi nii, nii=ütelda* jms).

(42) L: need olid ju 'eesti ajal ehitatud=e need see=see 'vana osa ja-a 'uus osa siis tehti ju '*nii* korralikult need müürid olid nii 'võimsad. (2.08) mhhhh ((ohkab, autoiste krägiseb)) mis 'teha. (...) se=nõukogude-e aeg tegi 'palju halba. (1.82)

5. TOIMETAMISPARTIKLID

Kolmanda suure partiklirühma moodustavad sõnad ja üneemid, mille põhifunktsiooniks on tekstitegemisprotsessi abistamine ja mida me nimetame toimetamispartikliteks. Mõnest neist on olnud juttu eelnevas tekstis (*ahah, jah, mhmh, vä, et, nii, ota*). Teistest toimetamispartiklitest tuleb juttu süntaksiosas.

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12;

1994 — 3–9, 11, 12; 1995 — 1, 2, 5 –12; 1996 — 1, 2, 3, 5–12; 1997 — 1–12;

1998 1–12 ja 1999 — 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 35 krooni) ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Adress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu
Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

E-post: akademia@online.ee

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 2000:

USD 62, DEM 116, FIM 351, CAD 93, FRF 380, SEK 516, GBP 38, AUD 96.

Back issues for 1994 — 3-9,11,12; 1995 — 1,2,5 -12; 1996 — 1,2,3,5-12;
1997 — 1-12; 1998 — 1-12; 1999 — 1-12 and single issues for 2000:

USD 6, DEM 10, FIM 30, CAD 8, FRF 33, SEK 45, GBP 4, AUD 8.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Perioidika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 2000

Back issues for 1999

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1998

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3		5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1994

			4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	--	--	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

E-mail: akademia@online.ee

CONTENTS

Mihkel Veske as a researcher of Estonian and cognate languages	1587
..... <i>Paul Alvre</i>	
Those wondrous members of the human body	1606
..... <i>Juhan Peegel</i>	
The new edition of <i>Kalevipoeg</i> in sonnet form with a short introduction and ample commentary	1614
..... <i>Hoia Ronk</i>	
Free Estonian Front and an attempt to restore the Republic of Estonia in September 1944	1618
..... <i>Jaak Pihlau</i>	
Good life, morality and social justice: From Aristotle to the present	1638
..... <i>Margit Sutrop</i>	
Nietzsche and Chinese thought	1667
..... <i>Chad Hansen</i>	
Why lawyers are not liked?	1687
..... <i>Eric Hilgendorf</i>	
The role of the state in academic education in economics	1700
..... <i>Jüri Sepp</i>	
Endel Varep as a researcher of population and settlement	1711
..... <i>Ott Kurs</i>	
Spatial relocation of population in transition-period Estonia	1730
..... <i>Örjan Sjöberg, Tiit Tammaru</i>	
The story of the Juhan Liiv Poetry Award	1753
..... <i>Jaan Elken</i>	
<i>Review: Polite history. Olaf Kuuli. Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991. Tallinn 1999. 256 lk.</i>	1758
..... <i>Vello Helk</i>	
Editorial note. Summaries	1763
.....	
An introduction to Estonian oral speech. IV	1771
..... <i>Tiit Hennoste</i>	

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077719